

REVISTĂ DE ISTORIE A MOLDOVEI

ISSN 0236—3100

МОЛДАВСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Anul IV

1993

3 (15)

REVISTA DE ISTORIE A MOLDOVEI, 1993, nr. 3, 1—38

Academia de Științe a Republicii Moldova

ACADEMIA DE ȘTIINȚE A REPUBLICII MOLDOVA
Institutul de Istorie

REVISTĂ DE ISTORIE A MOLDOVEI

МОЛДАВСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

3 (15) 1993

iulie—septembrie

Revistă științifică
Fondată în 1990
Apare de patru ori pe an

CHIȘINAU «ȘTIINȚA» 1993

COLEGIUL DE REDACȚIE

Ion TURCANU (redactor-șef),
DEMIR DRAGNEV (redactor-șef adjunct),
ION VARTA (secretar responsabil),
IOAN CAPROȘU (Iași), *ANDREI EȘANU*,
ȘERBAN PAPACOSTEA (București),
ANATOL PETRENCU, *ION ȘIȘCANU*,
ALEXANDRU ZUB (Iași)

STUDII ȘI COMUNICĂRI

ION ȚURCANU

ȘANSELE IDEII UNITĂȚII NAȚIONALE
ÎN BASARABIA DIN AJUNUL UNIRII

Din motive lesne de înțeles, și nu numai de căci ca emanație a unei anumite politici, unirea Basarabiei cu restul țării românești a fost și este și desigur va fi văzută întotdeauna, mai ales la nivelul psihologiei cetățeanului de rând și chiar — lucru destul de paradoxal, dar tot atât de adevărat — din bun-simț, drept consecință logică, aproape automată și mecanică, a dezvoltării generale anterioare a întregii societăți românești, indiferent de structura ei politică internă, a evoluției modului de viață și a conștiinței de sine a poporului român. Dar realitatea istorică, așa cum se vede și pe exemplul fenomenului la care ne referim¹, nu oferă posibilități pentru concluzii atât de simple. Pentru ca examinarea problemei, din acest punct de vedere, să nu se limiteze la considerații generale, să încercăm a o așeza pe temeiul faptelor istorice.

Am spus deja despre factorul numit «vocea singelui»². Cu referință la subiectul nostru, expresia pare să fi fost folosită public pentru prima dată de către Al. Marghiloman în cuvîntarea pe care a ținut-o, la 27 martie 1918, în Sfatul Țării³. O regăsim, mai târziu, destul de des în discursuri⁴ și scrieri. Am demonstrat, în studiul la care m-am referit mai sus⁵, că «vocea singelui» este doar o expresie ce a substituit uneori efortul de a identifica adevărata forță materială, care a determinat realizarea Unirii. Să reluăm firul acelor demonstrații.

Chiar în documentele oficiale ale Sfatului Țării — și acestea au fost elaborate întotdeauna cu multă migală și destul discernămint — se afirmă cîteodată că anumite acte ce au pregătit Unirea s-au făcut «cu asentimentul entuziast al întregului popor din Republica Moldovenească»⁶. Istoria nu invalidează total atare afirmații, dar ne pune în fața unor realități mult mai complexe. Mitropolitul primat al României Miron Cristea spunea, la 9 aprilie 1924, cu ocazia sărbătoririi unirii Basarabiei: «Constelația politică, alianțele noastre cu marile puteri, între care Rusia avea rol important, nu îngăduiau nici celor mai prevăzătoare și agere minți ale diplomației, a nădăjdui că [anume] Basarabia va rupe mai înții lanțurile robiei și va cădea slobodă în brațele deschise ale iubitoarei patrii-mame»⁷. Desigur, această constatare ce reflectă precaritatea perspectivei românismului în ținut, se referă nu numai la situația lui politică din ajunul Unirii, ci, în genere, la posibilitatea de a scăpa de ocupație străină. Tragismul fenomenului era în lipsa unor temeiuri solide ale ideii naționale românești care ar fi servit drept premise de nădejde pentru realizarea Unirii, ceea ce a constituit «argumentul» principal al adversarilor Unirii. Astfel, reprezentanții tipici ai regimului țarist din Basarabia, acei care după 27 martie/9 aprilie 1918 au plecat din ținut și au organizat, la Odesa, așa-zisul «Comitet pentru eliberarea Basarabiei», scriau că «în Basarabia populația moldovenească este și astăzi străină ideii naționale românești»⁸. Ei explică aceasta și prin faptul că România «nu a încercat deloc să propage ideea națională românească în sînul populației moldovenești basarabene»⁹. Iată o realitate cît se poate de tristă pentru politica oficială națională românească și care explică, de ce administrația țaristă nu s-a văzut niciodată tentată să organizeze în ținut propagandă antiromânească

și chiar a respins propunerile, ce veneau din partea unor români disponibili oricând să se vîndă străinilor, de a înființa în Basarabia publicații orientate împotriva politicii oficiale românești¹⁰.

Alta era atitudinea în cazul Ardealului, care, se pare, a captat aproape toate preocupările de politică națională ale guvernelor dintotdeauna ale României. Un demnitar de la curtea regelui României scria, la 20 septembrie 1917, că «România nu putuse intra în război alături de Puterile Centrale», deoarece «sentimentul majoritar era pentru Ardeal»¹¹. De altfel, și Consiliul pentru unitatea națională a românilor, înființat un an mai târziu la Paris și care a jucat un rol distinct în pregătirea opiniei publice în vederea rezolvării favorabile a chestiunilor românești la Conferința de pace din 1919—1920, a fost absorbit, aproape fără excepții, de problema Transilvaniei¹².

Totuși unele încercări — e adevărat, destul de timide, ca niște ezitări, ca niște dovezi de neîncredere — de cultivare, prin mijloace oficiale, a ideii naționale românești au fost întreprinse chiar în 1917¹³. Referindu-se la momentul creării Sfatului Țării, G. G. Mărzescu, unul dintre miniștrii cei mai influenți din guvernul ce-și avea sediul pe atunci la Iași, își amintea că îi ceruse unui coleg de-al său «să cercezeze dacă domnișoara Alistar și Halippa, agenți de ai lui Stere, au fost aleși (în Sfatul Țării — *n.a.*). Atrag atenția și lui, după cum am atras atenția și lui Duca, cît de primejdios este să se servească în Basarabia de elemente de ale lui Stere, cum Mihai Sadoveanu, pe care Duca îl întrebuințează ca trăsătură de unire cu basarabenii»¹⁴. Din amintirile lui N. Iorga, din Iașul anului 1917, «unde fierbeau intrigile și se coceau planurile»¹⁵, deci din acele amintiri care sînt, în general, subiective, dar care, în cazul la care ne referim, nu pot fi bănuite de lipsă de obiectivitate, se întrevăd, cu anumită claritate, suporturile materiale și, pînă la un punct, morale ale propagandei culturale, desfășurate în Basarabia de românii de peste Prut, în special ardeleni și bucovineni: «Intellectualii noștri așezați în mijlocul lor (al basarabenilor — *n.a.*) și cu misiune de la Ministerul de instrucție, luminau pe acești oameni simpli, buni, încrezători, gata să primească și să înțeleagă orice tălmăcire dreaptă a lucrurilor. Ziarul care apărea la Chișinău¹⁶ cu ajutorul guvernului ajută și el foarte mult la aceasta»¹⁷.

Atmosfera generală, tendințele dominante nu stimulau însă pregătirea ținutului pentru Unire. Martorii oculari constată această nepregătire, făcînd-o fiecare în felul său. «Dacă unirea n-a venit mai devreme, își amintea cîțiva ani mai târziu On. Ghibu, cauza principală nu trebuie căutată în atitudinea rezervată a basarabenilor față de ideea însăși a unirii, ci în împrejurările absolut defavorabile în care se afla România. Slăbită pînă la extenuare în faza primă a războiului, redusă la o parte a Moldovei, sărăcită pînă la măduvă, expusă la chemul armatelor rusești care o disprețuiau și o exploatau, fără o perspectivă de înțrămare apropiată, dimpotrivă condamnată să fie complet ocupată de nemți, nu este de mirare că România nu putea conta să trezească în sufletul basarabenilor alt sentiment decît îngrijorarea și mila... Evident că ideea unirii, în astfel de împrejurări, nu se putea pune cu nici un preț în mod practic. Trebuia așteptat momentul oportun, iar pînă atunci trebuia lucrat înainte pentru idee. Și aceasta se făcea clipă de clipă»¹⁸. Petre Cazacu este mai explicit și relatările sale mai adecvate situației. Chiar după intrarea trupelor românești în ținut, zice el, «guvernul român nu se putea gîndi la unirea Basarabiei și la gesturi clare care ar fi putut provoca bănuiele din partea rușilor»¹⁹, iar în altă parte face următoarea remarcă: «Președintele Consiliului de Miniștri, generalul Averescu, le declară (basarabenilor — *n.a.*) că el este pentru republică independentă, deși a primit propuneri din partea puterilor centrale de a împărți republica cu austriei; dar a

refuzat, pentru a pune pe germani în imposibilitate de a propune României schimbul între Dobrogea și Basarabia»²⁰.

Realitățile acestea deosebit de dure, situația de aproape totală catastrofă în care se afla România la sfârșitul anului 1917 și începutul anului 1918, cu cea mai mare parte a teritoriului ocupat de austro-germani, cu cealaltă parte dominată multă vreme de trupele bolșevizate rusești, apoi copleșită de dezorganizarea vieții administrative, de foamete și epidemii, excludeau posibilitatea încorporării Basarabiei în cadrul statului român. Cu atât mai stranii și mai ridicole erau afirmațiile zgomotoase de după război ale unor politicieni români, cum că planul de luare în stăpânire a Basarabiei ar fi existat în capetele lor cu mulți ani înainte de realizarea lui.

Am scris mai înainte despre aceste afirmații, în special cu referință la I. G. Duca și Tache Ionescu²¹, și aici nu mai facem altceva decât să ne mai adresăm mărturiilor documentare pentru a vedea în ce măsură acele păreri au reflectat o realitate.

La Paris, unde este ales, la 3 octombrie 1918, președinte al Comitetului pentru Unitatea Națională a Românilor, Tache Ionescu face și această declarație: «Nu trebuie să uităm că guvernul a trimis trupe în Basarabia la cererea reprezentanților politici și militari ai aliaților, salvînd astfel țara de bolșevism»²². Deci, armata română nu a fost trimisă pentru a pregăti Unirea. Ba, așa cum pare a-și aminti G. G. Mărzescu, prin noiembrie 1917 vicepremierul Tache Ionescu nu avea încredere în Basarabia, deoarece aceasta, zicea el, dorea pacea și nu vroia să participe activ în război²³. Mai mult chiar, în aceeași sursă memorialistică citim: «Tache Ionescu califica de absurditate cererea Aliatilor (de a trimite trupe în Basarabia împotriva bolșevicilor — *n.a.*), precum și încercarea lor de a recrea armata rusă. Părerea lui este că noi sîntem legați pentru lupta contra Germaniei, iar nu de a declara război Rusiei, armatei ruse, sau numai Rusiei septentrionale»²⁴.

Totuși trupele române intră, în ianuarie 1918, în Basarabia, și anume cu scopul de a alunga bolșevicii de aici²⁵. Se știe că autoritățile românești și reprezentanții Antantei la Iași au dat asigurări Sfatului Țării, au informat opinia publică în sensul că anume aceasta era misiunea prezenței militare române în ținut. La 12 ianuarie 1918, șeful cartierului general al armatei române generalul Prezan făcea cunoscută o proclamație, iar guvernul român publica un comunicat, din ambele reieșind limpede că trupele aveau sarcina de a asigura libera trecere a proviziilor spre front, suveranitatea Republicii Moldovenesti și a restabilii ordinea în ținut²⁶. «Comandamentul rusesc ne-a cerut, în urma intervenției Sfatului Țării din Chișinău, se spune în comunicat, să asigurăm, prin trimiterea de trupe române, ordinea în Basarabia»²⁷. Iar în proclamație se spune că «oastea română nu dorește altceva, decât ca prin rînduiala și liniștea, pe care le aduce, să vă dea puțință să vă sta-torniciți și să vă desăvîrșiți autonomia și slobozeniile voastre, precum veți hotărî voi singuri»²⁸. În fond, același lucru spune și generalul Broșteanu invitat la ședința Sfatului Țării din 15 ianuarie 1918: «Guvernul român pune la dispoziția d-voastră aceste armate, care sînt aici pentru a veni în ajutorul d-voastră. La crearea republicii este nevoie de forță, care să garanteze viața economică și financiară (?! — *n.a.*), pentru formarea tînarului stat; nici un guvern fără forță organizată nu poate realiza problemele ce cad asupra lui. Numai forța poate crea viața liniștită de stat. Creați-vă viața d-voastră cum credeți și nimeni nu se va amesteca în ea. În organizarea ei, noi nu vă vom împiedica»²⁹. Liderii Sfatului Țării I. Inuleț, P. Erhan, I. Pelivan, D. Ciugureanu au făcut și ei declarații în același sens³⁰.

Șefii misiunilor diplomatice ale Antantei de pe lîngă guvernul român și-au formulat și ei atitudinea cît se poate de explicit față de pre-

zența militară română în Basarabia. De Saint-Aulaire, ambasadorul francez, trimite Sfatului Țării, prin consulul său de la Chișinău, Sarret, la 15 ianuarie 1918, următoarea telegramă: «Le colonel d'Albia m'a transmis la prière du Conseil des Directeurs Généreaux, demandant a recevoir une garantie écrite tant de notre part, que de celle de nos alliés, établissant l'objet de l'arrivée des troupes roumaines en Bessarabie. Tous mes collègues, Ministres des Puissances Alliées, et moi-même, sommes autorisés à vous declarez officiellement que l'entrée des troupes roumaines en Bessarabie est une mesure purement militaire, avant pour objet la sauvgardé du fonctionnement normal de l'arrière du front russo-roumain, conformément aux règles établies pour tous les états belligérants. De cette façon, l'entrée des troupes roumaines en Bessarabie ne saurait avoir aucune influence ni sur la situation politique actuelle en Bessarabie, ni sur le sort de ce pays dans l'avenir. Je vous autorise à faire parte officiellement de ce qui précède au Conseil des Directeurs Généreaux et, s'ils en expriment le desir, à leur remettre une copie certifiée conforme de cette note»³¹. «Cît privește Basarabia, menționa la 8/21 februarie 1918 C. Fasciotti, ministrul Italiei la Iași, intervenția trupelor române este o operație militară fără caracter politic, întreprinsă în plin acord cu aliații și autoritățile basarabene, în scopul evident umanitar de a garanta aprovizionarea trupelor ruse și române, precum și a populației civile»³².

Constatăm o deosebire de principiu între declarațiile diplomaților Antantei, pe de o parte, și acelea ale reprezentanților României și Sfatului Țării, pe de altă parte, și anume: cei dintâi vorbesc doar despre necesitatea asigurării frontului cu provizii, pe cînd ceilalți, fără a ignora acest obiectiv, consideră că armata română trebuia, întîi de toate, să asigure ordinea publică în Basarabia și afirmarea suveranității statului moldovenesc abia creat. Coincid însă aceste mărturii în privința faptului că trupele române trebuiau să fie, în Basarabia, un factor de ordine, și nu conțin nici măcar o aluzie la eventualitatea participării lor la pregătirea Unirii. Dacă nu luăm act de aceste mărturii doar din punctul de vedere al aceea ce urma să se întîmple la 24 ianuarie și 27 martie 1918, atunci nu avem nici un temei să ne îndoim de sinceritatea lor.

Puterile Centrale nu aveau, desigur, interesul să susțină unirea Basarabiei cu regatul român. Prin tratatul de la Bufta din 5 martie 1918, ele au permis, vremelnic, României să ia în stăpînire ținutul, drept plată pentru cedarea Dobrogei. Mai mult chiar, germanii și austriecii aveau de gînd, în cazul că ar fi ieșit victorioși din război, să-și însușească cel puțin o parte din teritoriul Basarabiei³³.

Din informația istorică de care dispunem rezultă lîmpede că, la începutul anului 1918, poate chiar în momentul Unirii și în primele luni după aceea³⁴, nu exista o idee clară referitor la viitorul Basarabiei și în special la locul ei în cadrul viitorului stat român. Tocmai de aceea trebuie văzute ca atare acele cuvinte din proclamația generalului Prezan, care susțin că, prin pătrunderea sa în Basarabia, «soldatul român... și-a mărit acum pămîntul lui de hrană»³⁵, deci s-a întărit spatele frontului românesc în lupta împotriva cîmpitorilor austro-germani. De asemenea, nu întîmplător, pînă la data unirii formale, oficialitățile române tratau Basarabia ca pe o țară aparte. Adresîndu-se cetățenilor Republicii Moldovenești, generalul Prezan folosește frecvent expresiile «țara voastră», «pămîntul vostru», «hotarele țării voastre», «la voi acasă» etc. D. Ciugureanu mărturisea, la 8 martie 1918, că într-o discuție purtată cu regele României, suveranul «hotărît a spus că recunoaște dreptul nostru de a ne ocîrmi singuri»³⁶.

De altfel, conducerea Republicii Democratice Moldovenești a încercat, chiar pînă în preluarea Unirii, să promoveze o politică externă de

sine stătătoare. La 6 ianuarie 1918, urma să plece la Brest-Litovsk o delegație moldovenească condusă de Ion Inculeț, pentru a participa la tratativele de pace dintre sovietici și germani, cu următoarele instrucțiuni: «1. Toate părțile contactante vor recunoaște delegaților calitatea de reprezentanți ai Republicii Democratice Moldovenești cu drepturi egale de participanți la Conferință.

2. Delegația va cere includerea în proiectul preliminar al tratatului de pace un articol care ar garanta independența deplină a Republicii Moldovenești, pînă la convocarea Adunării Populare a Republicii Moldovenești, ce va decide asupra căii istorice pe care ținutul va trebui să urmeze.

3. Teritoriul Republicii Moldovenești, în limitele fostei gubernii a Basarabiei, este indivizibil; nici o parte a Republicii Moldovenești nu va putea fi înstrăinată în favoarea altui stat.

4. Pînă la întrunirea Adunării Populare, guvernul Republicii Moldovenești se va conduce în toate de programul expus în Declarația Sfatului Țării din 2 decembrie 1917.

5. Delegația nu recunoaște Sovietul Comisarilor Poporului decît în calitate de guvern al Velicorossiei, și toate tratativele cu Sovietul Comisarilor Poporului vor avea loc pe această bază.

6. Delegația va insista să se instaleze un fir telegrafic direct între Brest-Litovsk și Chișinău, și după fiecare ședință a Conferinței va informa imediat Consiliul Directorilor Generali asupra situației.

7. Toate punctele instrucțiunii au caracter strict imperativ și modificarea lor nu este admisă fără asentimentul Consiliului Directorilor Generali.

Președinte al Consiliului Directorilor Generali

P. Erhan

Președintele delegației

I. Inculeț

Director general pentru afaceri internaționale

I. Pelivan»³⁷.

Din cauza evenimentelor care începuseră să se desfășoare în Basarabia de la 6 ianuarie 1918, această delegație n-a mai ajuns la Brest-Litovsk. Dar încercările conducerii Republicii Moldovenești de a promova totuși o politică externă independentă au continuat, chiar și după ocuparea ținutului de către trupele române. În timpul discuțiilor foarte aprinse din Sfatul Țării, care se declanșaseră la 16 martie 1918, drept urmare a reafirmării pretențiilor teritoriale ale ucrainenilor asupra Basarabiei, D. Ciugureanu, președintele Consiliului Directorilor Generali, mărturisea: «Justă este părerea dlui Lihtman, care a spus că trebuie să vorbim despre soarta republicii noastre cu Berlinul. Noi am încercat să facem aceasta încă în ianuarie, înaintea păcii ucrainene*, cînd germanii căutau pace separată cu oricine. Desigur că obțineam recunoașterea independenței. Nu s-a putut face din forța majoră: anarhia și luptele de la Nistru»³⁸. Sfatul Țării îi delegase pe I. Inculeț și D. Ciugureanu la Buftea pentru a încheia pacea cu reprezentanții Puterilor Centrale. Neputînd să ia legătură directă cu aceștia din urmă, delegația basarabeană i-a încredințat această sarcină lui C. Argetoianu³⁹. La 20 martie 1918, cei doi oameni de stat basarabeni încearcă din nou să trateze pacea cu nemții, de astă dată la București, dar iarăși fără rezultat⁴⁰.

Așadar, situația de fapt a Basarabiei și a regatului român, la sfîrșitul anului 1917 și începutul anului 1918, nu oferea, așa cum se vede din analiza izvoarelor istorice, posibilități reale de a crede într-o uni-re durabilă a acestor două formațiuni de stat**. Totuși, Unirea care,

* Referință la încercarea de a participa la Conferința de pace de la Brest-Litovsk.

** Deși concluzia aceasta se impune prin examinarea evoluției politico-militare a Europei în acei ani, precum și a acelor cîtorva surse la care ne-am referit mai sus, totuși adîncirea cercetării este, în cazul acesta, mai mult decît necesară.

obiectiv, corespundea intereselor vitale ale românilor de pretutindeni, deci și ale acelor din Basarabia, s-a realizat. Ba a și durat peste două decenii, și ar fi rămas indestructibilă, dacă nu ar fi intervenit ultimatumul și ocupația sovietică. Iar asta este o dovadă că, uneori, și evoluția imprevizibilă a evenimentelor poate duce la realizarea unor deziiderate majore, pentru care voința și chiar drepturile imprescriptibile ale poporului nu sînt totdeauna o forță suficientă.

Note

- ¹ A se vedea și *Patrimoniul*, 1993, nr. 2, p. 20.
- ² Ibidem, p. 9.
- ³ Ibidem, p. 46.
- ⁴ G. Popa-Lisseanu, Basarabia. Privire istorică, Buc., 1924, p. 74.
- ⁵ *Patrimoniul*, 1993, nr. 2, p. 9—10.
- ⁶ *Magazin istoric*, 1991, nr. 3, p. 12.
- ⁷ G. Popa-Lisseanu, op. cit., p. 83.
- ⁸ Arhiva Națională a Republicii Moldova (A.N.R.M.), fond 727, inv. 2, dosar 100, f. 2 rev.
- ⁹ Ibidem.
- ¹⁰ Vezi: Mărturii de activitate antiromânească în Basarabia de sub dominația țaristă. // *Patrimoniul*, 1992, nr. 2, p. 82—94.
- ¹¹ G. T. Kirileanu, Din vremea cînd se pregătea Marea Unire (VII). // *Magazin istoric*, 1991, nr. 4, p. 12.
- ¹² Vezi: Actes et documents concernant la question roumaine, Paris, 1918.
- ¹³ Momentul acesta este deosebit de interesant; examinarea lui aparte permite a scoate la lumină raporturi necunoscute ale Basarabiei cu românii de dincolo de Prut.
- ¹⁴ G. G. Mărzescu, În toamna lui 1917// *Magazin istoric*, 1991, nr. 12, p. 36. Este evident însă că relatarea e dominată nu de interesul față de Basarabia, ci de mîncărimea politicianistă ce a caracterizat viața publică românească în care, zicea pe atunci N. Iorga, „egoismul de partid biruie orice”.
- ¹⁵ Nicolae Iorga, O viață de om așa cum a fost, vol. II, Buc., 1934, p. 250.
- ¹⁶ Ibidem, p. 300. Ziarul despre care vorbește Iorga era „Ardealul” (devenit mai apoi „România nouă”) redactat de On. Ghibu. Acesta din urmă însă nu spune nici un cuvînt despre rolul guvernului român în inițierea și susținerea misiunii propagandistice a regătenilor, ardelenilor și bucovinenilor în Basarabia, afirmînd că înființarea gazetei ar fi fost doar propria lui inițiativă: „m-am hotărît să inițiez o acțiune de salvare pe cont propriu... Pentru a neutraliza excesele acțiunii lui Halippa și Ciobanu, m-am hotărît să editez eu însumi... o gazetă săptămînală care, prin ideologia ei, să fixeze obiective noi pentru moldoveni și, în prima linie, pentru elementele conducătoare spirituale ale acestora”. Vezi: On. Ghibu, Pe baricadele vieții. Chișinău, 1992, p. 230. Iorga caracterizează această „nemărginită încredere a propagandiștilor” drept „încă
- unul din semnele superficialității noastre” (Ibid., p. 300).
- ¹⁷ Nicolae Iorga, op. cit., p. 300.
- ¹⁸ On. Ghibu, Cum s-a făcut unirea Basarabiei, Sibiu, 1925, p. 15—16. Cînd zice că „se făcea clipă de clipă”, autorul se referă la activitatea sa de la ziarul „Ardealul”.
- ¹⁹ Petre Cazacu, op. cit., p. 387.
- ²⁰ Ibidem, p. 389.
- ²¹ Vezi: *Patrimoniul*, 1993, nr. 2, p. 20.
- ²² *Le Temps*, 1918, 20 novembre.
- ²³ G. G. Mărzescu, op. cit.; *Magazin istoric*, 1991, nr. 11, p. 67.
- ²⁴ Ibidem. *Magazin istoric*, 1992, nr. 1, p. 15. Se cere menționat însă că aceste amintiri trebuie tratate cu o anumită doză de circumspecție, nu numai pentru că pot fi subiective prin chiar genul scrierii, dar mai ales deoarece autorul lor și Tache Ionescu făceau parte din grupări politice rivale.
- ²⁵ Sursele memorialistice, scrise după realizarea unificării teritoriale a statului român, de regulă, nu mai văd pericolul bolșevic pe care autorii lor îl constatau în 1917—1918. Iorga, de pildă, vorbește despre „pătrunderea trupelor generalului Broșteanu în Basarabia, supt pretextul că vin să aprobe de bandele prădătoare depozitele proviziilor pe care le cumpărase Statul român” (op. cit., p. 291). După ce primejdia trecuse de mult, patriotului român îi place să spună că armata română venise doar pentru a susține „vechiul instinct românesc” ce „ieșise la suprafață peste toată cartea rusească, peste ideile de școală și cele stecurate de oficialitatea străină” (Ibidem, p. 300).
- ²⁶ Petre Cazacu, op. cit., p. 352—353.
- ²⁷ Ibidem, p. 353.
- ²⁸ *Cuvînt Moldovenesc*, 24 ianuarie 1918.
- ²⁹ *Sfatul Țării*, ianuarie 1918.
- ³⁰ Petre Cazacu, op. cit., p. 356—357.
- ³¹ Ibidem, p. 358.
- ³² Ibidem, p. 365.
- ³³ Vezi: *Patrimoniul*, 1993, nr. 2, p. 43.
- ³⁴ Credem că situația aceasta de incertitudine pentru viitorul politic al Basarabiei, ca și al celorlalte pămînturi românești ce fuseseră, pînă în anii primului război mondial, ocupate de cele două imperii multinaționale învecinate, Austro-Ungaria și Rusia, a dăinuit pînă către luna septembrie 1918, cînd începe să fie înfrîntă rezistența Puterilor Centrale și pornește ofensiva generală a Antantei. O dovadă și un semnal în acest sens este înființarea la Paris, la 3 octombrie 1918, a Comitetului pentru Unitatea

Românilor, care își anunța scopul realizării unității politice a poporului român: Actes et documents... p. 38.
³⁵ *Cuvânt Moldovenesc*, 24 ianuarie 1918.

³⁶ *Sfatul Țării*, 8 martie 1918.
³⁷ *Sfatul Țării*, ianuarie 1918.
³⁸ *Sfatul Țării*, 21 martie 1918.
³⁹ *Petre Cazacu*, op. cit., p. 389.
⁴⁰ *Ibidem*, p. 401—402.

VEACESLAV STAVILA

POPULAȚIA BĂSARABIEI ÎN PERIOADA CELUI DE AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Pecetluindu-i-se soarta prin protocolul adițional secret al Tratatului sovieto-german de neagresiune, semnat în august 1939¹, această regiune românească avea să treacă printr-un adevărat calvar, suportînd toate consecințele proprii schimbării regimului de administrare și războiului: genocid, deportări, strămutări și evacuări, mobilizări etc. Intrînd în toamna lui 1939 cu 3 173 209 locuitori², în ajunul ocupării de către U.R.S.S. avea circa 3,2 mln.³, urmînd ca în ultimul an al conflagrației mondiale să înregistreze drept lipsă cel puțin 35% din populația existentă în primul an al acesteia. În cele ce urmează, încercăm să argumentăm ultima afirmație.

Deși, începînd cu septembrie 1939, în Basarabia se refugiază cîteva mii de locuitori din Transnistria⁴, iar un număr considerabil mai mic a fugit sub influența propagandei sovietice în Uniunea Sovietică⁵, aceasta nu influențează serios situația demografică, care la începutul anului 1940 se prezenta astfel⁶:

Naționalitatea	la sate	la orașe
1. români	1 585 000	98 000
2. velicoruși	45 000	30 000
3. ucraineni	225 000	29 000
4. lipoveni	40 000	18 000
5. evrei	138 000	129 000
6. germani	72 000	7 000
7. bulgari-găgăuzi	124 000	23 000
alte naționalități	33 000	34 000

Din momentul evacuării regiunii de către autoritățile românești, ca urmare a notei ultimative de la 27 iunie 1940 a U.R.S.S. și pînă la restabilirea acestei administrații (iulie-august 1941), în Basarabia au loc următoarele mișcări ale populației:

a) ca rezultat al ocupării acestui teritoriu de către sovietici circa 100 000 persoane s-au refugiat în România⁷;

b) simultan, din regat au fost nevoiți să revină „peste 220 mii oameni”⁸.

Putem afirma cu o anumită doză de certitudine că majoritatea celor ce s-au refugiat în țară erau persoane civile, iar peste 90% dintre acei ce au revenit în Basarabia erau militarii băștinași lăsați la vatră. Ca exemplu, aducem următorul tabel⁹:

Obiectul	total	civili	militari
Plecați din Basarabia pînă la 18 iulie 1940	11 372	11 372	—
Veniți în Basarabia pînă la 13 sept. 1940 (comisia centrală de repatriere Dornești)	29 822	3 891	25 931

Menționăm că dacă majoritatea celor ce au plecat din Basarabia erau români¹⁰, atunci civilii întorși în Basarabia erau, în mare parte, de origine evreiască. Astfel, din 20 334 de civili trecuți în Basarabia în prima jumătate a lunii iulie 1940 prin punctele Iași, Galați, Constanța — 14 873 au fost evrei¹¹. Considerăm că numărul total al acestora trecea peste 30 000¹². Subliniem că numărul populației basarabene nu putea să se mărească pe contul militarilor și civililor întorși în Basarabia, deoarece toți aceștia, cu mici excepții, erau basarabeni. Sovieticii refuzau să-i primească pe acei ce nu puteau să demonstreze că sînt băștinași acestei regiuni;

c) conform unei hotărîri luate de instanțele sovietice superioare, în acord cu conducerea de vîrf a Germaniei, între 15 septembrie și 14 noiembrie 1940 din Basarabia au fost evacuați pe teritoriul german circa 100 000 coloniști germani și persoane de alte naționalități¹³;

d) paralel cu aceasta, în locul coloniștilor germani evacuați au fost instalate de către sovietici, în special în județele sudice ale regiunii, circa 10 000 familii ucrainene și poloneze transferate din vestul Ucrainei¹⁴, cît și cîteva sute de gospodării de pe malul de est al Nistrului¹⁵;

e) sub pretextul lichidării șomajului, începînd cu august 1940, sovieticii trimis pentru diferite lucrări în interiorul Rusiei zeci de mii de basarabeni. Astfel, pînă în ianuarie 1941, doar din județele centrale și nordice au fost transferați 56 356 oameni, dintre care circa 10 000 au fugit, revenind în Basarabia¹⁶;

f) din considerente politice, sovieticii au deportat în U.R.S.S. peste 5 000 de persoane¹⁷ și au asasinat peste o sută de oameni¹⁸.

O dată cu începerea evenimentelor de dezrobire a Basarabiei și restabilirii administrației românești (iulie-august 1941), în regiune* se constată următorea situație privind numărul populației după principalele naționalități¹⁹:

Naționalitatea	1940 (iunie)	1941 (august)	diferență
1. români	1 646 878	1 620 847	— 26 031
2. ucraineni	284 105	261 246	—22 859
3. ruși	247 456	158 088	—89 368
4. germani	80 044	1 868	—78 176
5. evrei	235 929	6 323	—229 606
6. bulgari-găgăuzi	214 449	293 330	+78 881
7. alții	67 000	19 325	—47 675

Observăm că în timp ce numărul românilor și al altor grupuri etnice este în scădere, grupul bulgarilor și găgăuzilor nu numai că a rămas intact, dar a și crescut considerabil datorită sporului natural. Ținem să menționăm că împreună cu sovieticii s-au evacuat circa 170 000 evrei, restul nimerind în ghetouri, o parte dintre ei fiind exterminați²⁰. Al doilea grup care i-a urmat pe sovietici au fost rușii și, mai puțin, ucrainenii. La retragerea sovieticilor, coloniștii ruși și ucraineni instalați în 1940 i-au urmat, iar coloniștii români și polonezi au rămas pe loc, așteptînd autoritățile românești²¹.

Scăderea numărului populației pe județe pentru anul 1941 se prezenta în modul următor²²:

Județul	1940 (iunie)	1941 (aug.-oct.)	1943 (martie)
1. Bălți	364 697	383 945**	375 709
2. Cahul	227 563	187 563	191 478
3. Cet. Albă	209 934	161 257	177 000
4. Chilia	174 802	116 175	159 082

* Excepțînd județul Hotin

** Au fost incluse cîteva localități din județul Iași

5. Ismail	225 628	204 747	181 909
6. Lăpușna	323 541	307 337	308 256
7. Orhei	286 116	260 980	274 358
8. Soroca	339 286	298 811	319 677
9. Tighina	313 000	270 212	275 371

Este și mai evidentă micșorarea numărului populației în cele mai importante orașe ale regiunii²³:

Orașul	1939	1940 (iunie)	1941 (aug.)	1942 (ian.)	1943 (mart.)
1. Chișinău	112 147	120 000	45 000	—	76 000*
2. Pălți	31 637	65 000	18 248	21 500	28 150
3. Cahul	11 038	16 000	7 500	10 129	10 980
4. Cet. Albă	19 190	22 500	9 200	9 911	13 215
5. Chilia	18 164	19 646	15 199	16 200	17 478
6. Ismail	26 670	28 000	18 033	19 033	28 285
7. Orhei	15 218	18 300	11 737	15 995	7 000*
8. Soroca	14 799	15 873	7 623	8 070	7 956
9. Tighina	31 848	32 000	15 075	—	22 000

Avînd în vedere că în iunie 1940 în Basarabia (exceptînd județul Hotin) locuiau 2 775 861 oameni, iar în toamna lui 1941 numărul populației a scăzut, ajungînd la 2 361 027 locuitori²⁴, conchidem că numărul populației din regiune a scăzut cu circa 15%.

Din tabelele de mai sus se observă că în anii 1942—1943 numărul populației județelor în general (cu excepția județelor Ismail și Bălți), cît și cea orășenească (exceptînd Orheiul) este în creștere. Acest fenomen se explică prin repatrierea basarabenilor din Vechiul regat, revenirii unei părți din acei ce i-au urmat pe sovietici²⁵, prin colonizările infime realizate de către autoritățile românești, în special în sudul Basarabiei, cu coloniștii români din Cadrilater și moldoveni din Caucaz²⁶, cît și datorită creșterii naturale a populației. Scăderea numărului populației în județele indicate se datorează, în parte, mobilizărilor făcute de către autoritățile românești pentru efectuarea diferitelor lucrări agricole în interiorul țării²⁷.

O nouă și puternică diminuare a numărului populației basarabene se produce în perioada suspendării administrării românești în regiune (martie-august 1944). Exemplu elocvent este județul Cahul, din care au plecat pînă în august 1944 31 808 oameni²⁸. Pentru a determina numărul total al celor plecați peste Prut în acest an, aducem spre comparație următoarele date: în iunie 1941, în cele 6 județe centrale și nordice, care făceau parte din R.S.S.M., locuiau 2 424 900 oameni, iar în ianuarie 1945, în aceleași județe au fost înregistrați doar 1 805 300 locuitori²⁹ (diferența constituie mai mult de 25%). Dacă luăm în considerație faptul că în toamna lui 1941 15% din numărul total al populației lipsea, după cum am arătat, iar în următorii doi ani numărul populației regiunii a obținut o ușoară creștere, conchidem că în 1944 pleacă peste Prut cel puțin 10% din populația Basarabiei.

Majoritatea celor ce s-au evacuat erau români. Intelectualitatea a plecat aproape în întregime³⁰. Astfel, din circa 1 200 învățători ai județului Lăpușna, la venirea sovieticilor au rămas doar 120, în județele Bălți, Soroca și Cahul din 4 500 învățători au rămas doar 260³¹. Mai notăm că dacă la instalarea sovieticilor în 1940, aproape că nu s-au atestat cazuri de refugiere în masă a țăranilor³², atunci în primăvara și vara lui 1944, grupuri mari de țărani încercau să treacă Prutul pentru a se deplasa mai departe în interiorul țării³³.

O dată cu mișcarea liniei frontului pe teritoriul Basarabiei, sovieticii efectuau transferuri de populație, inclusiv peste Nistru. Incepînd cu luna martie și pînă în vara lui 1944, numai din județele centrale și nordice au fost strămutați aproximativ 155 346 oameni³⁴. Plus la aceasta, din aprilie

* Este indicată cifra medie

1944 și pînă în mai 1945 sovieticii au mobilizat în armata roșie 256 825 persoane (dintre care și-au pierdut viața pe Frontul de Vest sau au dispărut fără urmă circa 40 592 oameni), iar 24 738 basarabeni, în special bulgari și găgăuzi, au fost mobilizați pentru îndeplinirea diferitelor lucrări în interiorul U.R.S.S.³⁵, ceea ce constituia nu mai puțin de 10% din totalul populației.

Prin urmare, la cele 15% din populația care lipsea în toamna lui 1941, putem adăuga, cu o anumită doză de certitudine, încă 20% pentru anii 1944—1945, constatînd că în perioada celui de-al doilea război mondial Basarabia a fost lipsită de, cel puțin, a treia parte din populație sau de peste un milion de oameni.

NOTE

¹ Pactul Molotov—Ribbentrop și consecințele lui pentru Basarabia. Chișinău, 1991, passim.

² Anuarul statistic al României. 1939 și 1940. Buc., 1940. P. 150 (populația probabilă).

³ Cioranescu G. Bessarabia. Disputed land between East and West., Munich, Ion Dumitru Verl, 1985. P. 127. Vezi și: Șişcanu I. Instaurarea regimului sovietic în Basarabia. // *Revista de istorie militară*. Buc., 5(16), 1992. P. 11.

⁴ Arhiva Națională a Republicii Moldova (în continuare — A.N.R.M.) F. 112 i. 2 d. 28 f. 134—142; F. 680 i. 1 d. 3761 f. 564. Pînă la 13 iunie 1940, numai în plasa Tighina din ținutul Nistru s-au refugiat circa 664 persoane.

⁵ Ibid., f. 1962 i. 1 d. 46 f. 33, 45 revers.

⁶ Ibid., f. 691 i. 1 d. 39 f. 438—39. Totalul populației este de 3 125 250 oameni, dintre care, populație stabilă — 2 642 000, iar populație flotantă — 483 250.

⁷ Există diferite cifre la acest capitol. Astfel, înțîlnim — 300 000 de refugiați din Basarabia și Bucovina (Cioranescu G., op. cit. P. 127), 120 000 refugiați din Basarabia (A.N.R.M., f. 706 i. 1 d. 519 f. 1), 82 555 refugiați (A.N.R.M., f. 1354 i. 1 d. 282 f. 32), peste 30 000 de refugiați din Basarabia. Pasat V., Din ordinul tovarășului Beria. // *Sfatul Țării*, 1992, 24 aprilie. Personal dăm preferință cifrelor de arhivă.

⁸ Istoria R.S.S. Moldovenești din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre. Chișinău, 1984. P. 374.

⁹ A.N.R.M., F. 691 i. 1 d. 39 f. 445 rev., 446; Ibid., d. 48 f. 242. Pînă la 8 iulie 1940 în Basarabia au revenit 61 970 militari trimisi la vatră. (Platon V. File neuitate ale istoriei. // *Tribuna*, 1989, nr. 12. P. 24). În armata română au rămas circa 7 814 basarabeni: peste 300 dintre aceștia si-au pierdut viața pe frontul de Răsărit. Левит И. А. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Кишинев, 1981. С. 278.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibid., F. 691 i. 1 d. 39 f. 290. Vezi și: *Evenimentul*, 1940 2 iulie. Doar la 1 iulie 1940 în Basarabia au trecut

pe la Ungheni și Cristești 7 700 evrei, alți 2 000 evrei revenind prin punctele Reni și Galați.

¹² G. Cioranescu indică că în Basarabia și Bucovina au revenit peste 150 000 persoane, majoritatea fiind de origine evreiască. (Cioranescu G. Op. cit., P. 127). În rîndul evreilor din România de peste Prut în acele tragice zile de vară, se ducea o propagandă de refugiere în Basarabia. Astfel, la Iași asociația evreilor basarabeni din Iași — «Ahwa» (?«Iahwe») — agita evreii din oraș și, în special, pe acei din Basarabia să treacă Prutul, spunîndu-le că vor avea loc pogromuri. Apelurile acestea erau transmise de la om la om, evreii fiind sfătuiți să-și lase averea, deoarece «sovietele vor fi curînd în Iași» și atunci își vor redobîndi tot avutul. (Arh. St. Iași, fond. Rezidența Regală Prut, d. 36/1940, f. 188). Venind în Basarabia, o parte dintre aceștia au decedat din cauza gerurilor din decembrie—ianuarie 1940—1941, sovieticii neasigurîndu-le condiții normale de cazare (Arhiva organizațiilor social-politice a Republicii Moldova (în continuare — A.O.S.P.), f. 51 i. 1 d. 24, f. 50).

¹³ Numărul germanilor evacuați evoluază în diferite surse de la 80 000 pînă la 100 000. Vezi pe larg: Văratec V. Despre bunurile germanilor basarabeni abandonate la 1940. // *Revista de istorie a Moldovei*, 1992, nr. 2(10) P. 20—32. Vezi și: 23 august 1944. (Documente. 1939—1943), Buc., 1984, vol. I. P. 80: Pasat V. Din ordinul... // *Sfatul Țării*, 1992, 21 aprilie.

¹⁴ Шишкану И. После 1940-го года: как и кем заселялась южная Бессарабия. // *Голос народа*, 1990, 23 октября.

¹⁵ A.O.S.P., f. 51 i. 1 d. 16 f. 12: Vezi și: Trofăilă V. La poarta țării. // *Moldova Suverană*, 1991, 19 ianuarie. O recunoaștere indirectă găsim și la Тонущу Г. М. Помощь братских советских республик сельскому хозяйству Молдавской ССР. 1940—1958. Кишинев, 1981. С. 26.

¹⁶ A.O.S.P., f. 51 i. 1 d. 19 f. 63: d. 6 f. 13—14.

¹⁷ A.N.R.M., f. 680 i. 1 d. 4275 f. 100; Ibid., f. 706 i. 1 d. 555 f. 143. 151. Înțîlnim diferite cifre: 330 000 de de-

portați basarabeni (70 de ani de la reunirea din 1918 a Basarabiei cu România, Bruxelles, 1988. P. 26). 100 mii, dintre care 97% erau români (Basarabia dezrobită. Marvani, 1942. P. 93) sau 15 000 familii deportate doar în ziua de 13 iunie 1941 (A.N.R.M., f. 680 i. 1 d. 4582 f. 210—210 rev., Ibid., i. 2 d. 62 f. 288), sau 4 500 familii în aceeași zi. Gribincea M. Frica—un fenomen social. // *Vocea Poporului*, 1990, 17 iulie și doar peste 5 000 deportați în sursele sovietice. (Stăvilă V. Căci ne-au minat mereu de-acasă. // *Moldova Suverană*, 1992, 7 aprilie).

¹⁸ În orașul Chișinău au fost executate cel puțin 75 persoane (A.N.R.M., f. 680 i. 1 d. 4275 f. 166); la Cetatea Albă—19 persoane, unele decedând în timpul torturilor (ibid. d. 4274 f. 10); în comuna Baimaclia—15 oameni (Basarabia, 3 iunie 1942; A.N.R.M., f. 680 i. 1 d. 4477 f. 229); în județul Bălți—16, în județul Soroca—11 (F. 706 i. 1 d. 555 f. 143). Sînt atestate cazuri de nimicire a basarabenilor care se arătasă refractari bolșevismului în momentul retragerii autorităților sovietice (iunie—iulie 1941). Vezi: A.N.R.M., f. 173 6 sc. d. 91 f. 141, 203 etc.

¹⁹ Cifrele pentru anul 1940 s-au obținut prin deducerea mediei datelor de arhivă (A.N.R.M., f. 691, i. 1 d. 39 f. 438—439 și celor recent publicate de către VI. Trebici (vezi: *Trebici VI. Basarabia și Bucovina. // Academica*, Buc., 1991 anul 1, nr. 12. P. 13. Considerăm că ele se apropie de realitate, deoarece primesc o confirmare documentară. Astfel dacă, conform datelor de arhivă, populația Basarabiei (excepțind județul Hotin) în 1940 avea 2 801 886 locuitori (A.N.R.M., f. 706 i. 1 d. 1124 f. 211), cifrele medii pentru același an și teritoriu însumează 277 586, diferența populației în 1941 fiind, respectiv, de 463 244 și 414 834. Datele pentru anul 1941 (vezi: A.N.R.M., F. 706 i. 1 d. 555 f. 28).

²⁰ Martiriul evreilor din România. 1940—1944. Buc., 1991. P. 193; Mareșalul I. Antonescu a dat următoarea explicație deportării evreilor din Basarabia: «...am fost nevoit să evacuez evreii din Basarabia și Bucovina pentru că din cauza oribilei lor purtări din timpul ocupației acestor pămînturi românești de către ruși, populația era atît de îndîrjită împotriva lor, încît fără această măsură de siguranță ar fi dat naștere la cele mai odioase pogromuri...» (Martiriul... P. 233). Din județul Hotin au fost strămutați 39 498 evrei (Komarnițki S. I. Radiansika Bukovina v roki Velikoi Viciinnoi viini. 1941—1945., Kiiiv, 1979, p. 37). Peste 20 000 evrei au fost exterminați chiar pe teritoriul Basarabiei (vezi: Șornicov P., Pe cine a ales moartea? // *Orizontul*, 1988, nr. 9. P. 56; Stăvilă V. Starea moral-psihologică a populației Basarabiei. 1941—1944. //

Cugetul, 1992, nr. 4. P. 34). Din Basarabia au fost transferați peste Nistru și o parte din țigani. (A.N.R.M., f. 706 i. 1 d. 491 f. 140; F. 680 i. 1 d. 4669 f. 246).

²¹ A.N.R.M., f. 706 i. 1 d. 519 f. 16.

²² A.N.R.M., f. 706 i. 1 d. 1124 f. 211; d. 966 f. 129; d. 555 f. 20.

²³ Кустрябова С. Ф. Города Бессарабии. 1918—1940. Социально-экономический аспект и народонаселение. Кишинев, 1986. С.31; A.N.R.M., f. 680 i. 1 d. 4484 f. 28—35, 65—67, 81, 84, 87—97, 99—100, 110, 139—149, 210—222, 224—39, 241—250, 251—267; d. 4814 f. 18; d. 4669 f. 226; f. 706 i. 1 d. 498 f. 170; d. 555 f. 29; d. 966 f. 128; d. 1124 f. 211; f. 1354 i. 1 d. 238 f. 74. Monitorul Municipal. Chișinău, anul VIII, nr. 2, 1942. P. 36.

²⁴ Vezi și: A.N.R.M., f. 706 i. 1 d. 1124 f. 211.

²⁵ Ibid., f. 680 i. 1 d. 4669 f. 242. Pînă în octombrie 1943 din U.R.S.S. în Basarabia s-au reîntors doar 13 412 persoane (excepțind județul Hotin).

²⁶ Pînă în primăvara lui 1942 în Basarabia au sosit circa 1 162 familii de coloniști din Cadrilater (Молдавская ССР в годы Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941—1945. Кишинев, 1970. С. 175. Очерки политической истории Румынии. Кишинев, 1985. С. 416); Moldovenii din Caucaz încep să sosească în Basarabia începînd cu septembrie 1943; numărul total care se aștepta era de 3 000 oameni. Însă nu era vorba de colonizare, ci de o cazare provizorie. (*Buletinul oficial al provinciei Basarabia*, 1943, nr. 10. P. 92; A.N.R.M., 112 i. 2 d. 53 f. 5; f. 706 i. 1 d. 590 f. 95; d. 589 f. 1).

²⁷ Levit I. A. Op. cit. P. 302. Începînd cu primăvara anului 1942, în regat pleacă anual circa 40—50 mii de țărani basarabeni.

²⁸ A.O.S.P., f. 51 i. 3 d. 296 f. 2. În județul Soroca erau lipsă 106 011 oameni, însă nu este clar cînd și unde s-au deplasat. (A.N.R.M., f. 1026 i. 2 d. 6 f. 2).

²⁹ A.N.R.M., f. 3013 i. 5 d. 6 f. 5; 2948 i. 1 d. 3 f. 134; A.O.S.P., f. 51 i. 3 d. 299 f. 19.

³⁰ A.N.R.M., f. 680 i. 1 d. 4814 f. 18, 18 rev. etc.; A.O.S.P., f. 51 i. 2 d. 56 f. 4, d. 1 f. 90; ibid., i. 3 d. 296 f. 2. Începînd cu septembrie 1944, sovieticii încep să-i repatrieze pe basarabeni pe teritoriul sovietic. Pînă în mai 1945 au fost repatriați circa 600—700 învățători și profesori. (A.O.S.P., f. 51 i. 3 d. 8 f. 82; Arh. St. Iași, fond Prefectura județului Iași d. 4a/1944 f. 49, 56, 94; d. 5a/1944, passim.).

³¹ A.O.S.P., f. 51 i. 3 d. 1 f. 8; f. 11 i. 1 d. 33 f. 27; Vezi și: A.N.R.M., f. 706 i. 1 d. 483 f. 274, 48, 422; d. 520 f. 152.

³² A.N.R.M., f. 691 i. 1 d. 38 f. 17. Pînă la 6 iulie 1940 din Basarabia nu se refugiasă nici un țaran.

³³ A. Moraru, P. Halippa. Testament

pentru urmași. Chișinău, 1991. P. 161. Presupunem că o parte dintre aceștia erau moldovenii refugiați din Caucaz, Basarabia fiind considerată pentru toți acei ce se refugiau de peste Nistru drept «ultimă regiune de refugiu» Mareșalul I. Antonescu spunea în noiembrie 1943 referitor la această categorie de oameni: «... mai departe de Basarabia nu vin, fiindcă înseamnă să dau țara peste cap și eu nu vreau să fac aceasta...» (A.N.R.M., f. 706 i. 1 d. 590 f. 99).

³⁴ A.O.S.P., f. 51 i. 2 d. 36 f. 28 (recalcările autorului). Țăranii considerau că sovieticii îi duc în Siberia și erau gata mai degrabă să moară, decât să plece (ibid., f. 25—26). Au fost cazuri când au opus rezistență sau plecând și-au incendiat casele.

³⁵ Ibidem. i. 3 d. 483 f. 4 f. 6, 51, 66, 198. Cifrele cuprind și populația din 6 raioane ale R.S.S. Moldovenești (de peste Nistru), însă exceptează basarabenii din județele incluse în R.S.S. Ucraineană. Este adevărat că 25 871 de persoane din județele centrale și nordice s-au eschivat de la mobilizări sau au dezertat, însă acestea în majoritate au fost remobilizate. (ibid., d. 431 f. 19). În același timp din U.R.S.S. venea populație în Basarabia, însă numărul acesteia era cu mult mai mic. De exemplu, pentru deservirea căilor ferate în aprilie—iunie 1944, din U.R.S.S. au fost trimiși 3 600 muncitori. (Барбулат В. К. Развитие рабочего класса Молдавской ССР. (1945—1955). Кишинев, 1969. С. 29).

ANDREI EȘANU

ȘCOALA DOMNEASCĂ LA CHIȘINĂU LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Intr-un studiu publicat încă în 1978¹ încercasem să arătăm că procesul de devenire a Chișinăului ca centru de cultură și mai ales ca centru de învățămînt a început nu după 1812, cum se arăta frecvent în literatura de specialitate, ci mult mai înainte.

Printre altele, arătăm că primii oameni știutori de carte sînt atestați în tîrgul Chișinăului în sec. al XVII-lea. Aceștia figurau în documente ca scriitori de acte scrise, ca martori, care semnav diverse «zapisuri» de vînzare—cumpărare ș. a. De asemenea, arătăm că primele școli sînt atestate documentar la Chișinău prin anii 60 ai sec. al XVIII-lea. Astfel, într-un hrisov² cu privire la școli al domnului Moldovei Grigore Ghica din 1766, orașul Chișinău este inclus în lista a 23 de localități în care urma să fie deschise școli. Fiecare dintre aceste școli trebuia să aibă cîte un dascăl de «limbă moldovenească»³. Cu începere din ziua Sfîntului Gheorghe (23 aprilie) epitropii acestor școli urmau să treacă la realizarea prescriptelor acestui hrisov domnesc. Prezența la Chișinău în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea a unui număr relativ mare de persoane știutoare de carte, făcînd parte, în principal, din păturile avute, înstărite ale societății: boieri, negustori, clerici, care figurează în izvoarele scrise, ne îndreptățește să admitem activitatea pentru o perioadă de timp a acestei școli.

În 1790 îl aflăm la Chișinău pe un dascăl, Ștefan de la mănăstirea Putna, care îi învăța carte pe copiii celor din partea locului⁴. Tot el, în timpul activității la Chișinău, a copiat, la rugămintea negustorului chișinăuian Donie, celebrul roman popular «Alexandria»⁵. În 1795 același dascăl a cumpărat un «Slujebnic» editat la Iași în 1794 și l-a dăruit, după cum vedem din însemnarea sa de la sfîrșitul cărții, Bisericii Sfîntul Ilie din Chișinău.

Despre faptul că în ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea la Chișinău au activat chiar cîteva școli ne vorbește, se pare destul de convingător, un acord din 12 decembrie 1797⁶, încheiat între mănăstirea Galata și locuitorii orașului, posesorii ai unor circume. Astfel, această înțelegere a fost întărită prin semnăturile unui mare număr de ne-

gustori. Dintre cei 33 de negustori moldoveni, care figurează în acest document, numai două persoane nu au știut să iscălească și au «pus degetul». În continuare, tot în acest document, găsim semnăturile a 25 de negustori evrei. Unul dintre aceștia, de exemplu, a semnat și a notat următoarele: «Cuvînt pentru ceilalți neștiutori de carte pun eu David fiul lui Aron». Negustorul Antonie Damoscos a semnat în limba greacă. În total și-au pus semnăturile 57 de persoane. Este semnificativ faptul că acești negustori nu numai au iscălit, dar adăugau la semnătură și cîteva cuvinte, ceea ce ne arată că ei posedau cu siguranță știința de carte.

Aceste școli și, în primul rînd, cele de «moldovenește», funcționau în temei pe lîngă biserici ori în case speciale de pe lîngă bisericile orașului. De exemplu, în anul 1800 biserica Mazarache pune la dispoziția «țircovnicului Vasile» o casă pentru ca acesta să-i instruiască aici pe copiii poporenilor din partea locului. Puțin mai tîrziu, aceeași biserică a construit o altă casă pentru școală cu un dascăl (învățător) numit de la mitropolie.

La începutul sec. al XIX-lea tot la Chișinău a început să funcționeze o școală grecească, în care învățau carte copiii de boieri și negustori. În legătură cu aceasta este semnificativ faptul că la 30 iunie 1819 dascălul Constantin Grecu (probabil fost învățător la această școală), se adresează Dicasteriei exarhice printr-o scrisoare specială și roagă să i se elibereze o adeverință precum că este învățător de 18 ani pentru a o prezenta la poliție, fapt care demonstrează existența școlii.

În izvoarele de la răscrucea sec. XVIII—XIX se întîlnesc, tot la Chișinău, și numele altor dascăli, care îi învățau pe copii să citească, să scrie și să cînte diferite imnuri bisericesti și psalmi bisericesti. Toți acești învățători primeau leafă (simbrie) din fondurile speciale ale Mitropoliei Moldovei, cît și de la bisericile din partea locului ori de la părinții școlarilor⁶.

În majoritatea cazurilor aceste școli erau mici centre de instruire cu un singur învățător și cu un număr limitat de copii. Programul lor prevedea, în majoritatea cazurilor, cititul, scrisul și cîntul după texte bisericesti.

Principalul episod-eveniment în istoria școlii și învățămîntului din Chișinău de pînă la 1812 este deschiderea unei școli domnești la 1803. Dacă în privința deschiderii și funcționării la Chișinău a unei școli domnești, conform hrisovului domnesc din 1766, informațiile, precum arătam mai sus, nu sînt atît de sigure, apoi în privința deschiderii la 1803 și funcționării pe parcurs de cîteva ani a unei școli domnești datele, aflate la dispoziția noastră, par să fie destul de convingătoare.

Astfel, în anul 1978, cînd publicam articolul dedicat istoricului învățămîntului din Chișinău, referitor la deschiderea școlii domnești de la 1803 nu dispuneam decît de un foarte scurt rezumat publicat de Nicolae Iorga în «Revista istorică» (nr. 4—6, 1929). Recent am intrat în posesia textului integral (variantea românească) al hrisovului domnului Țării Moldovei Alexandru Moruzi, de la 28 mai 1803⁷, cu privire la întemeierea școlii domnești de la Chișinău.

Această din urmă împrejurare ne-a făcut și, în același timp, ne-a permis să revenim la acest semnificativ eveniment în istoria învățămîntului din Moldova de la est de Prut. Documentul a fost publicat cu un scurt comentariu de Dan I. Simonescu în «Revista generală a învățămîntului» ediție pe care am avut posibilitatea s-o consult recent în Biblioteca Universitară Centrală «M. Eminescu» din Iași.

După cum arată Dan I. Simonescu, în scurtul său comentariu, documentul i-a fost pus la dispoziție de dl inginer G. Bărbuceanu din București, făcînd parte, probabil, din colecția personală a acestuia din urmă⁸. Hrisovul este alcătuit dintr-un preambul (introducere), în care

se arată că ființa umană constă din trup și suflet. Atît trupul, cît și sufletul au nevoie de hrană, care contribuie la creșterea lor. După introducere urmează șapte puncte, care împreună alcătuiesc un adevărat statut de funcționare în condiții optime a școlii. Chiar în primul punct se arată și numele a doi epitropi ai școlii din Chișinău «pe al nostru cinstit și credincios boier Dumnealui Manolache Donici biv vel spătar, pe boierul nostru Simion biv vel jicnicher și din neguțatori pe Gheorghe Țigara, pe Gheorghe Mileli ca să fie cu căzuta priveghere și purtare de grije, cari să fie supt ascultarea epitropilor obștești de aici din Iași...»; «pentru lefile amînduror dascăli orînduim 750 lei din cel de obște venit al școalelor, cari să se de pe tot anul în două rînduri». (Textul integral al documentului se anexează.)

Actul deschiderii unei școli domnești la Chișinău în 1803 face parte dintr-o întreagă suită de măsuri ale domnului și ale mitropolitului Moldovei Alexandru Moruzi și, respectiv, Veniamin Costache, care urmăreau scopul de a lărgi rețeaua de școli domnești din Țara Moldovei, de a ridica nivelul de predare la acestea, de a le sprijini din punct de vedere financiar și organizatoric, de a le asigura cu învățători, cărți, materiale didactice etc.

Astfel, într-o carte domnească specială, ce poartă data de 24 mai 1803, «De starea școalelor și înființarea lor pe la mai multe ținuturi...»⁹, a domnului Alexandru Moruzi în unul din cele 20 de puncte se spunea ca, în afară de școlile existente în orașul Iași, să fie deschise încă patru școli de limbă «elinească și moldovenească» în orașele Focșani, Galați, Bîrlad și Chișinău. În articolul din 1978 arătam că domnul Moldovei avea în această privință cele mai serioase intenții, ca dovadă fiind și faptul că nu s-a limitat numai la «hrisovul» din 24 mai 1803. Peste cîteva zile, în vederea aducerii la îndeplinire a acestui prescript domnesc, a urmat o întreagă serie de hrisoave speciale cu privire la întemeierea de școli pentru fiecare din cele patru orașe în parte, și în privința deschiderii unei școli domnești la Chișinău, în special.

Astfel, la 28 mai 1803 a fost emis un hrisov cu privire la deschiderea unei școli domnești la Chișinău, iar la 29 mai au fost emise încă două hrisoave cu privire la deschiderea unor școli asemănătoare la Galați și Bîrlad.

Avînd la dispoziție textul integral al documentului cu privire la deschiderea școlii domnești din Chișinău (varianta în limba română), ne putem crea o impresie mai clară despre aceea cum era aceasta concepută.

Astfel, trebuiau să fie numiți doi dascăli — unul de «limbă moldovenească», iar altul de limbă elinească. În privința dascălului de «limbă moldovenească» se arăta că acesta trebuie să fie un scriitor și cîntăreț bun (vezi anexa).

Epitropi ai acestei școli erau numiți doi boieri din partea mitropoliei și doi negustori din partea comunității orașului. De aici încolo toate treburile școlii trebuiau să fie rezolvate anume de acești epitropi, și nicidecum de serdarii din Orhei. Acest din urmă detaliu ne face să credem că pe timpuri, cînd existase o altă școală domnească (poate chiar cea care urma să fie deschisă conform anaforei din 1766 și care la o anumită dată nu atît de îndepărtată de 1803, cînd se deschidea o altă școală domnească, să se mai țină minte că în calitate de epitropi ai școlii precedente să fi fost «serdarii din Orhei»). Aceștia, probabil, nu au fost în stare să asigure funcționarea în condiții normale a școlii, fapt care a dus, probabil, la dispariția ei. De aceea, cînd la 1803 la Chișinău s-a deschis o altă școală domnească, se sublinia în mod special că epitropi sînt numiți doi boieri și doi negustori (pături sociale, ale căror copii învățau, în temei, în școlile de acest nivel) și nicidecum «serdarii de Orhei». În documentul de instituire a școlii anumite cerin-

te erau înaintate și față de dascăli, care în caz dacă nu-și îndeplineau conștiincios îndatoririle, urmau să fie înlăturați și înlocuiți cu alți dascăli. Remunerarea muncii dascălilor, conform hrisovului domnesc, se făcea orînduindu-se «750 lei din cel de obște venit al școalelor, cari să se de pe tot anul în două rînduri, la fieștecare șase luni precum se dau și la ceilalți dascăli și de nu vor ajunge acești bani, lipsa să se împlinească de la tîrgoveții ai căror copii vor învăța în școală»¹⁰.

Avem la dispoziție date convingătoare, care arată că acest edict domnesc nu a rămas numai pe hîrtie. Astfel, precum ne mărturisește o interesantă sursă din 1815, această școală domnească a funcționat cîteva ani la rînd. Este vorba de o scrisoare, prin care «toți neguțitorii și alți locuitori din Chișinău», moldoveni care aveau copii de vîrstă școlară se adresează primului mitropolit al Basarabiei Gavriil Bănulescu-Bodoni (1812—1821) cu o scrisoare specială, în care printre altele se spune: «Cu totul împotrivă ne este a vedea pe fiii noștri lipsiți de hrana învățaturii limbii noastre, și nu numai fiii cei sirimani și scăpătați pătimesc această mare pagubă, dar și fiii celor ce ar putea ajuta pe un dascăl învățătoriu copiilor asemenea lipsiți sînt, nefiind nici casă de obște, precum se află la alte orașe. Măcar că în trecutul an 1812 decembrie 16 ne-au înștiințat că din milostiva poruncă I[nalt] P[rea] S[finției] Voastre să rînduiească dascălul Gheorghe Popovici învățătoriu de copii la biserica Sf. prooroc Ilie, pentru care nu puțin ne-am bucurat. Dar de vreme, că la cîteva luni după aceea, trebuind rînduită casă de școală pentru lucrul besăricii, s-au zaticnit lucrul. Pe urmă gătindu-să altă casă de școală la bisărica Nașterii Precistii, strîngîndu-să și coghiii (sic! — A.E.) asemenea urmînd nevoia pentru casă de șăzut..., părintelui... Lupul, s-au dat și aceea sfinții sale, unde și acum șade. Și așa de istov s-au stricat aceea milostivă punere la cale nu cu puțină mahniciunea noastră și multă pagubă fiilor noștri.

Pentru aceea facem știut și rugăm mila î.p.s. Voastre, ca iarăși să se pue în rînduială acest trebuincios lucru. Iar pentru dascăl sîntem mulțămîți și cerem tot pe dascălul Gheorghe Popovici, ca să fie rînduit numai pentru învățătura copiilor, făgăduindu-i și din partea noastră ceva ajutoriu și mai vîrtos venitul cotului tîrgului, care mai nainte era afurisit (destinat — A.E.) școlii obștești, ce se zicea domnească aicea în Chișinău (subl. noastră — A.E.), voim a să trage iarăși întru aceea veche rînduială ce să urma. Și dacă î.p.s. Voastră Veți socoti a fi cu cuviință a ne să da și o condecă de milostenie, spre a se putea zidi niște case mai mari de școală spre mulțămirea obștei, va rămînea la î.p.s. Voastre buză voință...»¹¹. Documentul este semnat de 14 persoane și poartă data de 28 aprilie 1815¹². După cum reiese din anaforele domnești din 24 și 28 mai 1803 la care ne-am referit mai sus, școala domnească din Chișinău a fost deschisă în a doua jumătate a aceluiași an. În anul 1805, după cum se vede din conținutul unei anafore (cărți) domnești, școala domnească de la Chișinău continua să funcționeze¹³, dar peste un timp școala și-ar fi încetat activitatea, probabil din cauza greutăților provocate de războiul ruso-turc din 1806—1812. (Căci, la 1810 era finanțată din visteria statului (cîte 50 de lei pe an) numai școala grecească din Iași¹⁴). Cu părere de rău, de alte date privind activitatea școlii domnești deschise la Chișinău în anul 1803 deocamdată nu dispunem. Cu toate acestea, informația prezentată mai sus (vezi și anexa) ne permite să tragem concluzia că începuturile unui învățămînt nu numai elementar, dar și de nivel mediu (de școală domnească) pentru acele timpuri, trebuie căutate la Chișinău, evident, cu mult înainte de 1812.

Tot în legătură cu școala domnească de la Chișinău din 1803, trebuie de spus că deschiderea ei este legată de începuturile activității cărturărești și de luminare a poporului a mitropolitului Moldovei Venia-

min Costache¹⁵. Într-un timp scurt, de numai 3—4 ani pînă la declanșarea războiului ruso-turc din 1806—1812, datorită activității și inițiativelor frumoase ale mitropolitului Veniamin Costache, domnitorul Moldovei a emis un număr mare de cărți domnești privind deschiderea de școli în mai multe orașe ale țării, de tipografii, privind acordarea sprijinului material acestor instituții; au fost selectate și îndreptate prin școli cadre de pedagogi, au fost trimiși la studii în străinătate tineri dintre cei mai capabili¹⁶ etc.

Astfel, meritul deschiderii școlii domnești de la Chișinău aparține nu numai domnitorului Alexandru Moruzi, ci și mitropolitului Veniamin Costache, care în inițiativele sale a fost sprijinit de reprezentanții păturilor cointerestate din acest oraș. Ba mai mult, probabil tot ce a făcut după 1812 mitropolitul Basarabiei în vederea deschiderii unor școli, în special a seminarului duhovnicesc de la Chișinău, trebuie pus în strînsă legătură cu cele ce s-au făcut în această privință pînă la această dată. O dovadă elocventă în această privință este și scrisoarea orașenilor către mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni cu rugămintea de a deschide o școală după modelul celei pe care ei o avusesse în tîrgul lor pînă la război.

ANEXA

Anafora din 28 mai 1803 a domnului Moldovei Al. Moruzi cu privire la deschiderea școlii domnești la Chișinău.

«Cu mila lui Dumnezeu Io Alexandru Muruzi voevoda Domn Țării Moldovei.

Precum timpurile din cele ce să aduc în lăuntrul lor se hrănesc și cresc, asămine și sufletul are hrana și creștere lui din acele ce i să cuvine și nu iau nici cacum de mirare, dacă puind alături lucrul cel mai subțire, cum cele mai groase lucruri am voi după cum după acesta, asămine și pe acela să învelim cu măriri de some și deosebiri de deprinderi. Căci nici de necrezare nu se vor socoti aceste ce s-au zis, de cătră acei ce cu bună potrivire vor face luare aminte lucrurilor, însă din capătul dintăi precum se zice dacă vor face bună cercetare asupra omului, pentru că îndată pe deplin făcîndu-i sămțirile și sufletul încă iaste întreg. Dar cu toate aceste nici văzînd, închipuiești în sâne ceva nici auzînd să turburi, nici atingîndu-să, știe, nici gustînd, nici mirosînd, cunoaște cele mirosătoare din celi puturoase. Iar pe urmă puțin cîte puțin, închipuiești chipuri de flori, se spăimîntează de țăriile sunetelor și deosăbești toate cele de acest felu, cari foarte vederat ne învață ca și sufletul să hrănește și crește asămene și că după cum hrana și creșterile trupurilor se măsoară cu adăogire și scădire mării, asămine și a sufletului se socotește cu mulține și lipsa științelor. Aceste dar părți asămănite fiind a sufletului și cu vreme întrînsul tipărindu-se îl aduc înainte la mai mare și mai deplină stare. Ce dar covîrșire și mărire sufletul iaste, care di nu o ar și cuprinde sămțire, o agiunge sufletul, pentru că a ave cineva numai sămțire pentru științe, iaste lucru prost, ce să sue la aceasta prin învățatură, căci aceasta fiind îmbogățită cu mulțime de meșteșuguri și științe și cele ce sînt și cele ce au fost și cele ce vor fi, cuprinzîndu-li nu cu vremi cîte puțin și ca o obîrșie de pîriu varsă în suflet știința și face pre deplină pe înțelepciune, prin care și bine se sfătuiesc oameni și celi bune din celi rale le deosăbesc și toate cu potrivire le întîmpină cunoscînd covîrșirile, i pe lîngă aceste și cuvîntul și fapta după cuviința îndreptîndu-le, pentru învățatura și meșteșugurile, ce au luat și au la toate lucrurile trebnice, după meșteșug iar nu după noroc viețuiesc.

Pe aceasta dar și noi care iaste covârșire faptelor bune, hotarul celor folosătoare și nefolosătoare, ceea ce face minte pre deplină și o mărește, ispitindu-ne să săvîrșim în sufletele supușilor noștri, împodobind mai întâi școala de aice din orașul Iași, așezînd și școala Galaților, acum venim la școala Chișinăului, care din nou o am așezat adică de limba dînească și moldovenească.

1. Orînduim Domnie mea epitropi scoali din Chișinău pe al nostru cîstit și credincios boer Dumnealui Manolache Donici biv vel spătar, pe boerul nostru Simion biv vel jicnicer și din neguțatori pe Gheorghe Tîgara, pe Gheorghe Mileli ca să fie cu căzuta priveghere și purtare de grije a școali, cari să fie supt ascultare epitropilor obștești a școali de aice din Iași, după cum pe cel, mai dinnainte al nostru domnesc hrisov deobște s-au poruncit.

2. Pentru lefile amînduror dascălilor orînduim 750 lei din cel de obște venit al școalelor, cari să se de pe tot anul în două rînduri, la fieștecare șase luni precum se dau și la ceilalți dascăli și de nu vor ajunge acești bani lipsa să se împlinească de la târgoveții a căror copii vor învăța în școală.

3. Poroncim epitropilor că la zâoa întâi a fieștecăreia luni, adunîndu-să la școală, să cerceteze pe dascăli de păzesc cuviința lor, iar de nu, să facă arătare la epitropii obștești ca lipsind pe aceea, să pue pe alții în locul lor.

4. Nu dăm voia dascălilor nici ucenicilor să se lasă în zadar de învățăturile lor, ce numai Duminecile și la praznicile împărătești și la canicula (sic. — *n.a.*).

5. Voim ca dascălu limbii moldovenești să fie scriitoriu bun și cînlăreț, ca ucenicii să înveți și aceste.

6. Cinstim pe dascăli cu iertare de bir și apărare de orice obștești întîmplătoare dări, care și prin cel obșteesc al nostru Domnesc hrisov de mai nainte s-au arătat.

7. Dascălii cînd vor greși, să-i giudice epitropii obștești, iar nu serdarii de Orhei. Aceste pentru celi mai sus arătate, hotărîndu-se de către Domnie mea s-au dat acest al nostru Domnesc hrisov, punîndu-să la cea mai bună orînduială. Poftim pe luminații domni ce în urma noastră să vor învrednici la scaunul Domniei Țării acesteia, ca să întărească acest mai sus arătat, fiind folositoare obștii atît la stăpînitor, cît și la supuși.

Și... (*indescifrabil*) aceasta iaste credința a însăși Domnii mele de mai sus scris: Noi Alexandru Constantin Muruz Voevoda și credința a pre iubiții fiilor Domniei mele Constantin Voevoda, Dimitrie Voevoda și Nicolae Voevoda și credința a trii arhierei ai Țării: Preosfințae (sic) sa părintele mitropolitul Moldaviei chir Veniamin; iubitorii de Dumnezeu episcopii de pe la scaone, chir Gherasim episcopul Romanului, chir Meletie episcopul Hușului. Și credința a cinstiți și credincioși boerii divanului Domniei mele, Dumnealor Constantin Balș vel logofăt de Țara de jos; Mihai Sturza vel logofăt de Țara de sus... și credința tuturor boerilor domniei mele a mari și a mici.

Scrisu-s-au hrisovul acesta la scaunul Domniei meli în orașul Iași, întru al doilea Domniei al noastră, la Moldavie în anul dintăi de credincios boieriul nostru Șarban Boltescul, biv vel sluger în cursul anilor de la Mîntuitorul Hristos 1803 mai 28.

Alexandru C. Muruz voevoda L.O.P.¹⁷.

Constantin Balș vel logofăt procitoh¹⁸.

Note

- ¹ Ешану А. И., Школы Кишинева во второй половине XVIII — начале XIX в. // *Бюлетинул Академией де шtiințe а РСС Молдовенешть*. Серия шtiințe социале, 1978, № 2, p. 87—93.
- ² Vezi: *Codrescu T.*, Uricariul: Vol. XIV, Iași, 1889, p. 186—192.
- ³ *Berechet Șt.*, Documente de prin arhivele ruse. Buc., 1920, p. 3—4.
- ⁴ Ibidem.
- ⁵ Труды Бессарабской ученой архивной комиссии. Том II. Кишинев, 1902, с. 294—298.
- ⁶ Vezi mai amănunțit: *Eșanu A. I.*, op. cit., p. 87—93.
- ⁷ După cum arată Dan I. Simonescu, care a publicat documentul, acesta era în două limbi: limba greacă și cea română, în două coloane paralele. Cercetătorul publică doar varianta românească. (Vezi: *Simonescu Dan I.*, O pagină din trecutul școalei în Basarabia//*Revista generală a învățămîntului*, Buc., 1929, nr. 6, p. 368—370).
- ⁸ Nu posedăm nici o informație privitor la locul păstrării în prezent a originalului acestui document.
- ⁹ Uricariul. Partea III. Iași, 1853, p. 22—30. «...Pe lângă școala ce este în Iași încă alte 4 școale de limbă elinească și moldovenească, adică la Țirgul Focșanii i [și] Bîrlad, i [și] Galații i [și] Chișinău...».
- ¹⁰ *Simonescu Dan I.*, op. cit., p. 369—370. Alte aspecte privind activitatea școlii vezi: Anexa.
- ¹¹ Cons. N. Tomescu, Știri din Arhiva Consului eparhial Chișinău//*Arhivele Basarabiei*, 1936, nr. 2—3, p. 21—22.
- ¹² Ibidem.
- ¹³ *Erbiceanu C.*, Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei. Buc., 1888, p. 345.
- ¹⁴ *Rosetti R.*, Arhiva senatorilor din Chișinău, vol. III. Buc., 1909, p. 16.
- ¹⁵ Veniamin Costache a ocupat catedra mitropoliei Moldovei din Iași la 18 martie 1803. Mai amănunțit despre viața și activitatea sa vezi, de exemplu: *Vizanti A.*, Veniamin Costachi mitropolit al Moldovei și Sucevei. Epoca, viața și operele sale. Iași, 1881; *Bobulescu C.*, Din viața mitropolitului Veniamin Costachi//*Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău*. Vol. XXIII. Chișinău, 1933, p. 1—160.
- ¹⁶ În afară de anaforele la care ne-am referit mai sus, între care și cea de instituire a școlii din Chișinău și alte orașe, vezi, de asemenea, anafora din 1804 cu privire la deschiderea seminarului duhovnicesc de la Socola (*Xenopol A. D.*, Memoriu asupra învățămîntului superior în Moldova. Iași, 1885, p. 109—111), de la 4 octombrie 1805 cu privire la deschiderea la Iași a unei școli de muzică bisericească (*Erbiceanu C.*, Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei. Buc., 1888, p. 345—346), de la 7 noiembrie 1805 cu privire la acordarea de sprijin material școlii din Fălciu (Ioan Neculce, fasc. II. Iași, 1922, p. 313—314) și Seminarului de la Socola (Uricariul, partea III, p. 40—41). Despre acțiunile mitropolitului Veniamin Costache, privind selectarea și trimiterea tineretului la studii în străinătate, vezi: *Enescu N. C.*, Gheorghe Asachi — organizatorul școlilor naționale din Moldova. Buc., 1962, 351 p.
- ¹⁷ Nu am reușit să descifrăm abrevierea.
- ¹⁸ Reprodus după: *Revista generală a învățămîntului*. Buc., 1929, nr. 6, p. 368—370.

MIHAI PINZARU

NICOLAE MILESCU —
CARTOGRAF AL SIBERIEI

Nicolae Milescu Spătarul, boier moldovean (1625?—1707), după o carieră politică în Moldova și Țara Românească, plină de dificultăți, și după un voiaj prin Europa, în decursul căruia a îndeplinit și misiuni neoficiale, la Stockholm și Paris, încredințate de fostul domn al Moldovei Gheorghe Ștefan, ajunge la Moscova în anul 1671 și avînd recomandarea patriarhului Ierusalimului, Dosithei, este angajat traducător la Departamentul Afacerilor Externe (Posolski Prikaz), post în care rămîne pînă în iunie 1707 cînd moare.

Celebritatea mondială i-o va aduce însă călătoria în China în calitate de ambasador al Moscovei, călătorie care a durat trei ani (1675—1678).

Contrar tuturor opiniilor exprimate în studiile publicate¹, care menționează data

de 13 iulie 1674, ca dată oficială la care s-au început pregătirile pentru ambasada ce o va conduce Nicolae Milescu la Pekin, un document original din 4 februarie 1673 — deci cu un an și jumătate înainte — existent în fondul «Sibirski Prikaz» din Arhiva Centrală a actelor vechi (Moscova) — TZGADA (ЦГАДА) — atesta că acțiunea se declanșase deja la această ultimă dată, deci cu doi ani înainte de start. Acest memoriu din 4 februarie 1673 adresat de Posolski Prikaz către Sibirski Prikaz arăta că țarul Alexei Mihailovici (1645—1676) a ordonat trimiterea în China a unei ambasade conduse de Nicolae Spafarii. Deci Nicolae Milescu a avut o perioadă de doi ani ca să pregătească această călătorie cu scop politic și științific².

Din instrucțiunile primite la 28 februarie 1675, cu câteva zile înaintea plecării, reiese clar că misiunea lui Milescu era triplă: să facă o descriere a Siberiei, însoțită de o hartă, și una a imperiului chinez și, în urma contactului cu autoritățile de la Pekin, să facă un raport asupra relațiilor politice dintre cele două imperii. Prin lucrările depuse la întoarcere, în 1678, la cancelaria Departamentului Afacerilor Externe, diplomatul român s-a achitat exemplar atât cu misiunea științifică, cât și cu cea diplomatică.

Rămânând în cadrul strict științific al misiunii sale, problema întocmirii unei hărți a Siberiei revine foarte des în actele oficiale ce preced misiunea, precum și în rapoartele trimise de Nicolae Milescu spre Moscova din diferite localități siberiene.

Sprijinindu-ne pe documentele aflate la TZGADA din Moscova în fondul «Snoşenia Rossii s Kitaem», documente publicate de Natalia F. Demidova și Vladimir S. Miasnikov³, putem afirma că la Moscova în 1675 necesitatea alcătuirii unei hărți a Siberiei, cât mai exactă, era stringentă.

Printre instrucțiunile date la 28 februarie 1675 de către Posolski Prikaz lui Nicolae Milescu referitoare la misiunea sa este și aceea ca «informându-se într-o manieră satisfăcătoare el va face o descriere exactă în al său «Stateinii Spisok» pe capitole, separat pe fiecare capitol, la fel pentru toată China, și va așeza pe o hartă toate regiunile și orașele și ruta făcută de la Tobolsk pînă în orașul chinez de frontieră» și «după întoarcerea la Moscova, va remite acest „Stateinii Spisok“, descrierea Chinei și harta rutelor și împrejurimilor pe care a călătorit de la Moscova și din China pînă la Moscova la Posolski Prikaz»⁴.

În conformitate cu documentul de mai sus, reiese clar că Moscova avea nevoie nu numai de o descriere a ținutului aflat la est de munții Ural, ci și de o hartă a Siberiei, precum și de o descriere amplă a Chinei. Iată misiunea științifică încredințată în acel moment celei mai capabile persoane aflate în serviciul guvernului rus: Nicolae Milescu Spătarul, om cu o pregătire enciclopedică, poliglot, persoană ce mai îndeplinise misiuni diplomatice în capitalele europene, autor al câtorva traduceri și prelucrări în trei ani de cînd se afla în capitala Rusiei.

Un alt document emis de Posolski Prikaz în 13 iulie 1674 («Notă la raportul redactat la Posolski Prikaz privind echiparea ambasadei lui Nicolai Gavrilovici Spafarii») menționează la punctul 6 că ambasada trebuie echipată cu «diferite echipamente astrologice și busole, cu care să poată găsi și descrie dimensiunile rutelor și ruta directă», iar la punctul 2 se menționează că ambasadei conduse de Milescu i se va atașa «un desenător, care știe să deseneze hărți, distanțe pe uscat și fluviile»⁵.

Problema hărții revine și în scrisoarea pe care ambasadorul o trimite țarului din fortul siberian Samarovski-Iam, datată mai 1675, cînd Milescu face afirmația că «voi face o hartă autentică (deși nu am un desenător de hărți cu mine) a tuturor și altor înfățișări ale naturii»⁶.

John Baddeley, istoricul britanic care a făcut investigații în arhivele de la Moscova, afirma că această scrisoare a fost însoțită de o hartă care, probabil, cuprindea traseul străbătut pînă la acea dată. Baddeley scrie că harta nu a putut-o găsi, deși era înregistrată primirea ei la Moscova⁷.

Problema hărții Siberiei întocmită de Nicolae Milescu este pusă pentru întia oară în mod tranșant de John Baddeley în monumentală sa lucrare în două volume «Russia, Mongolia, China» apărută la Londra în 1919, o raritate bibliografică, fiind editată în folio, în numai 250 de exemplare, unul din acestea, exemplarul numerotat 114, aflîndu-se în posesia Bibliotecii Academiei Române sub cota III—76 067.

Baddeley considera că o hartă a Siberiei a putut fi alcătuită de Nicolae Milescu «avînd în vedere că Spătarul a înregistrat întreaga sa călătorie, zi cu zi, neexistînd

nimic scris pînă atunci și multă vreme după aceea, ce ar putea fi comparat cu această descriere de la Tobolsk la Marele Zid Chinezesc⁹. Este evident în concepția lui Baddeley că instrumentele cu care era echipată ambasada îi puteau permite lui Miclescu să alcătuiască această hartă. Englezul a descoperit în arhivele ruse și un document prin care văduva locotenent-colonelului Van Kampen, printr-o petiție adresată țarului, solicita restituirea unui astrolab sau 25 de ruble, valoarea acestuia. Fiind dovedit că acest instrument a fost luat de Miclescu pentru călătoria sa la Pekin, în prezența șefului său Artamon Matveev, suma cerută a fost plătită, instrumentul urmînd a fi reținut pentru a fi folosit în călătorii similare⁹.

Originalul hărții lui Nicolae Miclescu fiind considerat pierdut, istoricul britanic, reia în discuție ipoteza profesorului Florinsky¹⁰ făcută de acesta în notele care însoțesc cunoscuta lucrare a lui Nicolai Bantiș-Kamienski privind relațiile diplomatice dintre Rusia și China în perioada 1619—1792, apărută la Kazan în 1882, ipoteză reluată ulterior în 1906 de către istoricul Iuri Arseniev în prefața lucrării lui Miclescu «Stateinii Spisok», conform căreia o copie a hărții Siberiei întocmită de Miclescu ar fi harta lui Philippe Avril din lucrarea acestuia «Voyage en divers. Etats d'Europe et d'Asie entrepris pour decouvrir un nouveau chemin à la Chine etc.», Paris 1692. Harta Siberiei a lui Philippe Avril are în medalion textul «tirée de l'original de la chancellerie de Moscou», iar în textul cărții el vorbește despre această hartă, sau parte din ea, ca «la carte de la Siberie est une fidèle copie de celle qu'on conserve dans de Chancellerie de Moscou»¹¹. Ipoteza lui Florinsky¹² reluată de Arseniev se bazase și pe faptul, conform opiniei lui Florinsky, că descrierea drumurilor siberiene este luată aproape *ad-literam* din descrierea lui Miclescu. Baddeley care a colaționat textul descrierii Siberiei a lui Miclescu cu cel al lui Avril, concluzionează că nu poate fi vorba de o traducere cuvînt cu cuvînt. Același lucru l-am putut constata și noi, colaționînd textul editat al lui Miclescu cu textul lui Avril atît cu ediția din 1692, cît și cu ediția a doua apărută la Paris în 1693.

Cît despre hartă, Baddeley găsește distorsiuni grave ale adevărului și că o comparație a ținutului de la est de lacul Baikal cu descrierea zonei efectuată de Miclescu demonstrează că autorul celui pretins «original existent în cancelaria de la Moscova» nu poate fi el.

Cu toate acestea, istoricul român P. P. Panaitescu¹³ în monografia sa dedicată lui Nicolae Miclescu, tipărită la Paris în 1925, crede că această hartă a lui Avril nu este alta decît cea a lui Miclescu.

Un alt biograf al lui Miclescu, francezul Emile Picot¹⁴, în 1883, relatează și el despre faptul că Avril ar fi cunoscut descrierea Siberiei realizată de Miclescu, fără a vorbi însă despre hartă. În studiile din România dedicate lui Miclescu s-a acreditat ideea că harta lui Avril ar fi o copie transcrisă cu caractere latine a hărții lui Nicolae Miclescu.

Se pune întrebarea: cine a fost Philippe Avril, dacă a putut el să cerceteze arhivele și documentele existente în cancelaria de la Moscova, dacă a putut să-l cunoască pe Nicolai Spafarii? Cercetările noastre în această direcție au dus la rezultate surprinzătoare.

Philippe Avril (1654—1698), iezuit francez, se imbarca la 13 ianuarie 1685 la Livorno cu direcția Orient, fiind însărcinat de Ordinul Iezuit să cerceteze drumurile spre China, via Siberia și Asia Centrală¹⁵.

Ajunge la Moscova în ianuarie 1687, după ce trece prin Erevan și Astrahan, intrînd în capitala Rusiei în contact cu iezuii germani. Guvernul rus îi acorda puțină simpatie. Arhivele iezuite de la Roma dețin documente care atestă faptul că guvernul de la Moscova îi privea pe iezuii ca potențiali spioni politici.

Depart de a i se permite să cerceteze documentele aflate în cancelaria de la Posolski Prikaz, iezuitul Philippe Avril și însoțitorul său părintele Barnabe «au fost aspru interogați timp de patru ore, precum criminalii arestați pentru crimă, și trei sau patru foi de hîrtie au fost acoperite cu secvențe din interogatoriu»¹⁶. Aprobarea, pentru a călători prin Siberia spre China, a fost formal refuzată sub pretextul lipsei unei autorizații inițiale din partea guvernului francez. În urma acestui refuz, Avril părăsește Moscova și sosește în Varșovia la 12 martie 1687. În tot acest timp Avril a cules informații despre drumurile pe uscat care leagă China cu restul lumii,

însă nici o informație nu a obținut-o direct de la cancelaria Moscovei și nu exista absolut nici un indiciu că l-ar fi cunoscut pe Milescu. În final, el întocmește un raport complex pe care-l înaintează Cartierului General al Ordinului Iezuit de la Roma, raport ce a fost posibil să fie amplu, datorită documentelor aparținând serviciului secret polonez.

Părintele Sebeș care ne dă aceste informații ce provin din arhivele de la Roma ale Ordinului demonstrează că informațiile lui Avril despre Siberia, ca și harta, provin «din cancelaria de la Moscova», dar nu prin bunăvoința lui Milescu, sau a guvernului rus, ci prin intermediul rapoartelor serviciului de informații al guvernului polonez.

În Varșovia la 1687, Philippe Avril a primit de la Sobessky, șeful serviciului secret polonez, jurnalul de călătorie al lui Nikifor Veniukov, însoțitorul lui Nicolae Milescu în misiunea acestuia la Pekin, și, de asemenea, o hartă a Siberiei, sau o parte a acesteia făcută sau copiată de d'Ablancourt. Aceasta este harta pe care Avril a inclus-o în lucrarea sa. Titlul hărții că «este trasă după originalul din cancelaria de la Moscova» împreună cu afirmația lui Sobessky că descrierea drumului siberian a fost obținută de la Veniukov, ne conduce la prezumția că această hartă este o copie a hărții lui Milescu, aceasta datorită faptului că acel original de la Moscova nu era cunoscut¹⁷.

Cel mai mare istoric al cartografiei ruse, Leo Bagrow, are șansa de a găsi harta originală (în copie sau chiar manuscrisul autentic) a lui Nicolae Milescu, probabil la Berlin, publicînd-o în volumul IV, anul 1947 al publicației de specialitate «Imago Mundi», ce apărea la Stockholm. Bun cunoscător al cartografiei siberiene, Bagrow atribuie harta în cauză lui Milescu, bazîndu-se pe itinerarul trasat pe aceasta, care nu este altul decît acela al călătoriei lui Milescu. Desigur atribuirea s-a făcut și pe baza altor elemente privind cunoașterea Siberiei în acel moment.

Leo Bagrow menționează și faptul că nici o altă copie după această hartă nu a fost făcută cel puțin în Europa, considerînd harta lui Avril o quasi-copie deformată. În anul 1952, harta lui Milescu era încă în colecția particulară a lui Bagrow. Istoricul rus a datat harta lui Spătaru ca executată în anul 1682¹⁸.

Această atribuire a lui Bagrow a fost acceptată de specialiștii sovietici, și în anul 1964, harta lui Milescu este reprodusă la nr. 32 în «Atlas gheograficeskih otkritii XVII—XVIII vekov» sub redacția lui A. V. Efimov. În acest atlas apare sub titlul «Certiioj Sibiri N. Spafaria. 1678 g.». Considerăm corectă schimbarea datei din 1682 în 1678, nefiind motive să reținem data de 1682, mai ales că Bagrow nu face nici un fel de remarcă referitor la acest fapt.

Nu este nici un dubiu că Nicolae Milescu s-a bazat, la alcătuirea hărții Siberiei, pe hărțile oficiale care i-au fost puse la dispoziție la Moscova în perioada de pregătire și poate și în anul 1678, la întoarcere.

Analizînd ce hărți putea să aibă la dispoziție în 1675, înainte de plecare și imediat la sosire, se desprind următoarele:

Viitorul cartograf al Siberiei Semion Remezov notează că după 1667 — anul întocmirii primei hărți a Siberiei, la Tobolsk — următorii ani în care au fost completate și trimise hărți ale Siberiei de la Tobolsk la Moscova sînt: 1669, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688 și 1695.

Prima hartă a Siberiei a fost concepută la Tobolsk în anul 1667, în baza ordinului sosit de la Moscova, sub supravegherea guvernatorului local Peter Godunov. Se presupune că această hartă a fost desenată de Ilia Remezov, tatăl lui Semion, viitorul cartograf. Harta lui Godunov din 1667 a fost copiată în mai multe exemplare. Interesul străinilor pentru această hartă este demonstrat de faptul că sînt cunoscute copii executate de aceștia. Astfel, la numai un an, prin 1668—1669, Ambasada Suediei la Moscova a avut posibilitatea să împrumute harta și s-o păstreze peste noapte, timp suficient pentru ca două copii să fie executate, una de către ambasadorul Fr. Kronemann, alta de K. Prütz, atașat al ambasadei. În 1673 Erik Palmquist, un alt atașat al Ambasadei Suediei, execută o copie după harta Siberiei din 1667, și după o altă executată în 1672. În anul 1672 harta lui Godunov a fost completată efectuîndu-se totodată schimbarea unor detalii. Această hartă a fost co-

piată de E. Palmquist și de un alt suedez, savantul Johan G. Sparwenfeldt, care s-a găsit la Moscova între anii 1685—1687.

Se poate astfel concluziona că pînă în 1675, Milescu a avut la îndemînă harta lui Godunov din 1667, o altă hartă executată la Tobolsk în 1669, precum și harta Siberiei din 1672 executată la Moscova. Aceste hărți au fost copiate și folosite de cartografia europeană referitoare la Siberia.

Harta lui Milescu din 1678 se deosebește de cele două hărți existente, atît sub aspectul general, cît și sub cel al conținutului, fiind mult mai bogată și completă, calitativ superioară.

Această hartă, fiind pînă azi cunoscută numai în unicat, se poate emite ipoteza că guvernul rus a considerat-o un secret de stat, neputîndu-se efectua copii după ea. Avîndu-se în vedere și faptul că nici după «descrierea Siberiei» nu s-au făcut copii¹⁹, sau nu se cunosc pînă azi astfel de copii, precum și faptul că aceasta a fost tipărită abia 200 de ani mai tîrziu, în 1882, se poate admite că într-adevăr aceste două lucrări geografice ale lui Milescu privind Siberia au constituit secrete de stat. Din acest motiv Milescu a pierdut înțîietatea în ceea ce privește explorarea unor părți ale Siberiei.

Scurgerea de informații privitoare la Siberia, prin canalele diplomatice de la Varșovia, în speță rapoartele lui Veniukov oferite serviciului de informații polonez, și puse de acestea la dispoziția Ordinului Iezuit de la Roma, au creat, în opinia noastră, unele neajunsuri pentru Nicolae Milescu.

Astfel nu s-a găsit nici un fel de explicație de către biografii lui Milescu asupra faptului că acesta, fiind numit de către guvernul rus, la 12 noiembrie 1694 ca rezident în Varșovia, această numire a fost revocată la 27 martie 1695.

Opinia noastră este că această revocare este în strînsă concordanță cu editarea lucrării lui Philippe Avril, care a apărut în trei ani consecutivi în trei ediții: două franceze la Paris în 1692 și 1693, iar alta olandeză la Utrecht în 1694. Această avalanșă de informații privitoare la Siberia, în cuprinsul căreia Avril face aluzii la cancelaria de la Moscova, și vorbește despre călătoria lui Spătaru, considerăm a fi fost motivul pentru care Moscova a decis că un om care dispunea de atîtea informații să nu poată fi trimis în străinătate.

Informațiile privitoare la călătoria pe care Milescu a întreprins-o în Siberia și China nu puteau fi date publicității. Witsen, primarul Amsterdamului, într-o scrisoare către Leibniz, scrie că Milescu, fiind «străin la Moscova nu îndrăznește a da o relatare a călătoriei sale»²⁰, francezul Foy de la Neuville scrie că Milescu era foarte prudent față de el și a refuzat să-i dea toate amănuntele pe care i le cerea despre misiunea sa²¹, iar într-o scrisoare de răspuns adresată lui Dositheï, care îi cerea informații despre călătoria în China îi relatează că nu a putut să-i trimită cărțile sale asupra Chinei, căci numai țarul avea dreptul să le cunoască²².

Harta Siberiei întocmită de Nicolae Milescu nu este o hartă în accepțiunea de astăzi a termenului. În textul original există termenul «certioj», pe care Demidova și Miasnikov, editorii sovietici ai documentelor, l-au tradus prin «plan mestnosti» și «karta», deci «planul locului» și «hartă». Dicționarul ruso-francez al lui P. N. Makarov (Sankt-Petersburg, 1900, p. 1044) traduce «plan», iar John F. Baddeley prin «map» (hartă). După «Marea Enciclopedie Sovietică», un «certioj» este «un desen de ordin geografic lipsit de rețea cartografică»²³. Aceste «certeji» erau însoțite de descrierea materialului informativ pe care-l conțineau, care se numea «rospis»²⁴.

Importanța hărții Siberiei a lui Milescu pentru Ordinul Iezuit a fost mare. Informații ce urmează a fi verificate precum că iezuiții din Moscova ar fi reușit să procure o schiță a hărții lui Milescu și să o transmită la Roma, au fost publicate prin anii '50. Un lucru este însă cert. Asaltul iezuit asupra Moscovei de a li se permite tranzitarea Siberiei este în strînsă relație cu călătoria lui Milescu la Pekin. Ferdinand Verbiest, iezuitul de la Pekin cu care s-a întreținut ambasadorul Moscovei, a informat Roma despre ruta transsiberiană Europa—China deschisă de Milescu.

Deschiderea acestui nou drum spre China, via Siberia a interesat nu numai guvernul rus, dar la cel mai înalt nivel și pe iezuiți.

Chiar dacă nu a dat prima hartă a Siberiei, descrierea acesteia constituie prima monografie geografică a acestui teritoriu.

Pentru români Miclescu a fost primul cartograf, alcătuiind o hartă cu 22 de ani înaintea stolnicului Cantacuzino (Harta Țării Românești — 1700), și înaintea lui Dimitrie Cantemir (Harta Moldovei — 1714).

Importanța mare pe care a acordat-o guvernul rus hărții lui Miclescu mai este demonstrată și prin faptul că de această hartă s-a servit Golovin în decursul tratativelor de pace pe care le-a dus cu chinezii, tratative ce au culminat cu încheierea în 1689 a Tratatului de la Nercinsk²⁵.

Note

- ¹ Бактыш-Каменский Н. Дипломатическое собрание дел между российским и китайским государствами с 1619 по 1792-й год. Ed. V. M. Florinski. Kazan, 1882, p. 23; *Emilie Picot*, Nicolas Spathar Miclescu // *Emile Legrant*, — «Bibliographie hellénique du XVII-e siècle» tom. IV, Paris, 1896, p. 74.
- ² TZGADA, fond Sibirski Prikaz, coloana 535, folios 236, (R.K.O. vol. I, p. 306 (doc. nr. 156).
- ³ Русско-китайские отношения в XVII веке (1608—1683). Том I, М., 1969 (în continuare — R.K.O.).
- ⁴ TZGADA, fond Sinoşenia Rossii s Kitaem. Opis 2, an 1674, doc. nr. 1, partea I, folios 131—133; (R.K.O., tom. I, p. 345—346; doc. nr. 182).
- ⁵ TZGADA, fond Sinoşenia Rossii s Kitaem. Opis 1, partea a III-a, folios 305—306 v. (R.K.O., tom. I, p. 321, doc. nr. 170).
- ⁶ TZGADA, fond Sinoşenia Rossii s Kitaem. Opis 2, an 1674, doc. nr. 1, folios 165—166; (R.K.O., tom. I, p. 466—467, doc. nr. 189).
- ⁷ Baddeley John F., Russia, Mongolia, China. Vol. II London, 1919, p. 247, nota 4; «The map is, unfortunately, missing, though in K.D., III, f. 353, we have a record of its arrival in Moscow, «with that letter a map was sent: and the map was glued to the roll».
- ⁸ Idem, p. 214.
- ⁹ Idem, p. 214, nota 2 (K. D. nr. 3, f. 357).
- ¹⁰ Bantîş-Kamenski N., op. cit.
- ¹¹ Avril Philippe Voyage en divers États d'Europe pour decouvrir un nouveau chemin à la Chine..., Paris, 1692, p. 213.
- ¹² Bantîş-Kamenski N., op. cit., p. 530.
- ¹³ Panaitescu P. P., Nicolas Spathar Miclescu, Paris, 1925, p. 157.
- ¹⁴ Picot Emile, op. cit., p. 81.
- ¹⁵ Cahen Gaston, Histoire des relations de la Russie avec la Chine sous Pierre le Grand (1689—1730). Paris, 1912, p. 81.
- ¹⁶ Sebes, Joseph S. J., The Jesuits and the Sino-Russian Treaty of Nerchinsk (1689). The Diary of Tomas Pereira, S. J. Rome, 1961, p. 96—97.
- ¹⁷ Bagrow Leo, The first Russian Maps of Siberia and their influence on the West-European Cartography of N. E. Asia//IMAGO MUNDI, Stockholm MCMLII, vol. IX, Publisher E. J. Brill-Leiden, p. 88—89.
- ¹⁸ Ibidem, p. 84.
- ¹⁹ Mihail Zamfira, La diffusion des écrits «orientaux» de Nicolas le Spataire (Miclescu) // *Revue des études sud-est européennes*, tome XXIII, no. 2 (avril—juin), 1985 (Bucarest), p. 129, nota 26.
- ²⁰ Leibniz G. von, Oeuvres, tom. VII, Paris 1875, p. 453—457 (Scrisoare Witsen către Leibniz, datată Amsterdam, 22 ianuarie 1699).
- ²¹ Conform: Panaitescu P. P., op. cit., 154.
- ²² Scrisoarea lui N. Miclescu către patriarhul Dosithei, datată: Moscova, iulie 1693, publicată în originalul grecesc și în traducere românească de Constantin Erbiceanu în «Cronicari greci carii au scris despre români în epoca fanariotă», Buc., 1888, p. 105—107.
- ²³ Articolul Чертежная книга Сибири// Большая Советская Энциклопедия. вол. 47. М., 1957, с. 217—218.
- ²⁴ Берг А. С., Очерк истории русской географической науки. Л., 1929, с. 21—22.
- ²⁵ R.K.O., tom. II, М., 1972, p. 790—791.

PAVEL BIRNEA

PRESTAȚIILE ORĂȘENILOR MOLDOVENI
IN SECOLUL AL XV-LEA— ÎNCEPUTUL
SECOLULUI AL XVI-LEA

După formarea Statului Moldovenesc în sec. al XIV-lea, au apărut și primele orașe, ca centre ale meseriilor și comerțului, ce și-au început dezvoltarea în perioada preurbană pe baza dezvoltării social-economice mai vechi a obștii sătești¹. Pe teritoriul Moldovei obștile sătești au fost incluse în componența pământurilor domeniului domnesc și o dată cu ele, și acele așezări care parcuseseră procesul constituirii urbane, adică acele în care se concentraseră meseriile, despărțite de agricultură.

După toate probabilitățile, anume pe această cale au luat naștere și s-au format pe teritoriul domeniului domnesc orașele moldovenești, realitate care ulterior a avut un caracter de «obicei vechi», astfel obștea orășenească devenea uzufructuar al pământurilor din hotarul orășenesc, iar domnitorul era stăpînul suprem al acestor pămînturi. Acest proces la etapele sale timpurii deocamdată nu poate fi urmărit, însă despre el vorbesc tradițional izvoarele de mai tîrziu ca despre un obicei vechi. Astfel, în tratatul Moldovei cu Rusia din 1711 se menționa că, potrivit obiceiurilor vechi domnitorul va stăpîni toate orașele Moldovei ca proprietate personală². Aceleași informații le găsim și la D. Cantemir care scria că orășenii nu sînt supuși nimănui, numai domnitorului și numai lui îi plătesc dările³. În răspunsul domnului Moldovei (19.02.1782) la una din întrebările guvernului austriac, de asemenea, se arată că tot pămîntul Țării Moldovei, chiar de la începuturi, a fost pămînt domnesc și pe pămînturile unde au socotit că trebuie să fie orașe, au fost făcute orașe cu loc în jur îndestulător pentru asigurarea orășenilor⁴. După cum vedem, chiar și izvoarele mult mai tîrzii, referindu-se la «obiceiurile vechi», afirmă că orașele se aflau nu pe pămîntul-proprietate privată feudală, ci pe cel al statului, adică pe pămîntul domnesc și, prin urmare, domnul din timpurile înființării statului era stăpînul suprem al pămîntului pe care se aflau hotarele orășenești. Și dacă satele domeniului domnesc puteau fi date, și în majoritatea cazurilor erau date de către domnitori în posesiune feudală, hotarele orășenești o perioadă îndelungată au rămas proprietate a domnului și din posesiunile domnești n-au fost excluse.

Cele mai timpurii surse scrise (începutul sec. al XV-lea) pomenesc despre orașe de acum ca despre niște centre ale producției meșteșugărești și ale negoțului. Procesul de diviziune a muncii în orașele moldovenești, în perioada de care ne ocupăm (procesul se desfășura treptat, lent), nu se manifesta univoc, el purta o puternică amprentă a activității agrare. Specificul economic al orașelor moldovenești din acele timpuri consta în faptul că în ele volumul ocupațiilor agricole ale orășenilor era încă destul de mare. Contribuiau la aceasta, într-o anumită măsură, suprafețele mari de pămînt incluse în hotarele orășenești. În literatură s-a scris cu referire la Bîrlad, Vaslui ș. a., despre dimensiunile impunătoare ale hotarelor orașelor moldovenești, care ajungeau pînă la sute de kilometri pătrați⁵, dintre care o bună parte alcătuiau luncile, pășunile, pădurile, iazurile ș. a. Aceasta permitea populației orașelor să prelucreze pămîntul, să crească vite, să se ocupe cu viticultura, apicultura, pescuitul. Lipsa zidurilor exterioare în orașele moldovenești unea vatra și hotarul acestora într-un complex economic integrat de folosire a pămîntului, tot așa precum se unea vatra și hotarul satului⁶. Astfel însuși orașul era, într-o anumită măsură, ca și satul, nucleu al obștii orășenești, ce-i drept, rămînînd totodată unitate de folosire a pămîntului, parte a regimului proprietății funciare. Și în hotarul orașului, ca și în cel al satului se păstra o unitate gospodărească. Orașul îmbina două tipuri de producere: de marfă—în vatră—, unde se aflau meșteșugarii și negustorii cu atelierele și locurile de vînzare, și al producerii agrare care se concentra, mai ales, în afara vetrei, în hotarul orașului.

Locuitorii foloseau pământurile hotarului orășenesc, proprietar al cărora era domnitorul. În virtutea relațiilor de producție feudale dominante, orășenii, independenți de ocupație — fie meșteșugar, fie agricultor — erau supuși dărilor feudale de stat care își găseau expresie în luarea nemijlocită de către domnitor a formelor centralizate ale rentei funciare.

În societatea feudală, menționa B. Porșnev, dat fiind că proprietatea funciară era voalată de forma politică «public-juridică», realizarea ei economică deseori se manifesta în această formă ciudată, dosind esența relațiilor economice ale oamenilor. Astfel, renta feudală foarte des lua forma impozitelor, dărilor de stat⁷. Însușirea rentei e o formă economică în care se realizează proprietatea funciară⁸. Iar când nu proprietarii funciari particulari, ci statul apare în fața producătorilor de bunuri materiale în calitate de proprietar funciar și totodată în calitate de suveran, atunci renta și impozitul coincid sau, mai precis, nu mai există nici un fel de impozit care s-ar deosebi de această formă a rentei funciare⁹. De aceea țăranii dependenți, fiind uzufructuari ai pământului boieresc, plăteau proprietarului o parte a plusprodusului, adică de la ei se lua renta funciară în diferite forme, iar orășenii, aflându-se pe pământ domnesc, erau în dependență economică față de proprietarul funciar suprem — domnul — care lua de la producătorul nemijlocit munca lui suplimentară sau o parte a muncii suplimentare.

Până la ora actuală această problemă absolut nu s-a studiat. De aceea vom încerca, în măsura în care ne permit izvoarele, să limpezim care erau obligațiile orășenilor ce se foloseau de pământurile hotarului în care ei locuiau față de proprietarul pământului — domnul. Informații modeste despre aceasta aflăm în câteva rezumate ale documentelor moldovenești în limba germană. În primul din ele din 1448 se spune că Camîrzan și soția sa Stana au dat mănăstirii Moldovița casa lor de pe strada ce duce la cetate. Cît vor fi în viață ei vor rămîne în această casă cu condiția că vor da anual mănăstirii o piatră de ceară. După moartea lor casa trebuie să devină proprietate a mănăstirii¹⁰. Din document reiese că acea piatră de ceară pe care domnul o primea anual pentru că orășenii Camîrzan și Stana locuiau în casa lor orășenească, el o transmite (dreptul la prestarea ei) mănăstirii împreună cu casa care revenea lui. Despre faptul că această casă era orășenească ne spune precizarea din hrîsov că aceasta se găsea pe strada ce duce la cetate¹¹. E vorba despre o casă din orașul Suceava. Prin urmare, pentru locuirea într-o casă orășenească, construită pe pământ domnesc, care era proprietate a domnitorului, trebuia de plătit arendă pentru locul de casă o piatră de ceară anual. Despre aceasta ne amintește și gramota din 27 august 1449 prin care boierul Ivan Armenciocul se elibera de plata pentru casa sa din Suceava¹². Aici e vorba, de asemenea, de darea lui Ivan Armenciocul pentru casa proprie, care se găsea în limitele orașului.

Probabil, prin plata pentru casă se are în vedere aceeași piatră de ceară. Prin documentul din 1451 se dăruiește mănăstirii Moldovița slobozire de darea domnească, mare și mică, precum și de darea de ceară pentru casele ei unde se află casa armenice Stana. Aceste case, se spune în continuare, de asemenea se eliberează de a lucra la morile domnești, precum și de alte dări¹³. Aici se subliniază că darea de ceară, adică piatră de ceară se dă pentru casa din oraș. Aceste scutiri se confirmă și de domnitorii care au urmat¹⁴. Prezintă interes cartea domnească a lui Ștefan al III-lea din 12.08.1457, prin care se confirmă proprietatea mănăstirii Moldovița asupra a două case din Suceava, care se eliberează nu numai de darea pietrei de ceară, ci și de dările domnești, mică și mare, și de muncile la morile domnești. După cum vedem, aici se enumeră obligații noi pe care le suportau orășenii — darea și lucrul la morile domnești¹⁵. Același conținut îl are și un alt document din prima treime a sec. al XVI-lea. Astfel, preotului Luca din cetatea Suceava prin documentul din 12.03.1528 i se dăruiește slobozire pentru casa sa din târgul Suceava de pe ulița Nouă de dările mică și mare, de obligații de muncă și de darea pietrei de ceară¹⁶. Ultima se menționează deosebit.

După cum vedem din sursele menționate pentru fiecare casă orășenească domnitorul lua anual o piatră de ceară. Această dare, probabil, era drept plată pentru folosirea pământului domnesc ca loc de casă. Ultima informație (din cele cunoscute) cu privire la dările pe care le suportau orășenii pentru casele de la oraș o aflăm

din cartea domnească din 5.02.1603. Prin aceasta casa mănăstirii Sf. Sava din Iași se elibera de diferite obligații, pe care le suportă orașenii¹⁷. Numărul unor astfel de cărți domnești în sec. al XVII-lea, în raport cu perioada de care ne ocupăm, a crescut.

Prin aceste câteva documente se epuizează, în fond, numărul surselor care mărturisesc nemijlocit că pentru casa sa în oraș fiecare orașean trebuia să plătească statului o piatră de ceară pe an. Judecînd după conținutul unora din aceste documente, piatra de ceară nu era singura obligație a orașeanului pentru casa sa din vatra orașenească. În ele se pomenesc și dările mare și mică și alte prestații de muncă, despre care va fi vorba în cele ce urmează.

Izvoarele ne relatează că o piatră de ceară se plătea de către orașeni nu numai pentru casa din vatra orașului. La această dare erau supuși și proprietarii prăvăliilor, circiumelor¹⁸. Prin cartea domnească din 5.10. 1448 domnitorul dă mănăstirii Pobrata toată ceara pe care o primesc anual călugării de la toți acei care au circiume în Tîrgul Frumos¹⁹. În 1449 Alexandru Voievod confirmă milele domnilor predecepenți aceleiași mănăstiri — toată ceara de la circiumele din Tîrgul Frumos²⁰. Ceara strînsă de la circiumele din orașul Baia a fost dată mănăstirii Moldovița, în documente menționîndu-se că cine va voi să-și deschidă circiumă trebuie să se înscrie la catastih la călugări, iar cine nu se va înscrie la catastihul lor, călugării au voie să-i ia «acea băutură» și să-l amendeze cu 20 de zloți²¹. Inscrierea circiumei în catastih înseamnă obligația de a plăti piatră de ceară, iar acel care încerca să se eschiveze de la aceasta, era amendat. Dispunem de destule informații pentru constatarea că o piatră de ceară anual plăteau orașenii care aveau circiume ce le aduceau un anumit beneficiu.

Numai în lumina acestor date am putea înțelege că anumite aluzii la astfel de prestații, ce-i drept voalate, nedezvăluite în izvoare, sînt cunoscute chiar de la începutul sec. al XV-lea. În privilegiul lui Alexandru cel Bun, dat negustorilor din Lvov la 8.10.1408, se menționează, că tîrgoveților lioveni li se permite să țină în capitala țării o casă, dar în această casă să nu țină circiumă, să nu facă miere, nici mied, nici măcelărie să nu țină, nici pîine să nu vîndă, iar dacă acel care va trăi în această casă ar vrea să țină ceva din acestea, atunci «să sufere» (să plătească) cu tîrgul²², adică să plătească ca și toți orașenii Sucevei.

Deci, chiar și pentru negustorii străini, care aveau prăvălii în oraș, nu se făcea excepție. Iar «a suferi cu orașul» înseamnă, în lumina documentelor comentate, a plăti, ca și toți ceilalți orașeni din Suceava, în folosul statului o piatră de ceară pentru dreptul de a ține prăvălii unde se vindeau diferite băuturi sau produse alimentare. De categoria acestora, alături de circiume, după cum vedem din privilegiu, țin și prăvăliile în care se făcea și se vindea bere, mied, care erau folosite ca măcelării, vindeau carne, prăvăliile de pîine.

În sursele de mai tîrziu, începînd cu sec. al XVII-lea — perioadă în care numărul unor astfel de documente a crescut considerabil — se menționează că dajdiile se iau de la circiumele mari și mici²³ (volumul impozitului depinde de mărimea circiumei, de volumul comerțului), de la pivnițele hanurilor, unde se păstrau și se vindeau băuturi²⁴. Din aceste timpuri darea vizată a înlocuit «piatra de ceară», și se numea **camănă** (probabil de la camen (piatră)), iar către 1608 se referă prima mențiune a unor oameni slujitori ai domnului cu o anumită funcțiune — de a strînge **camăna** — camănarii²⁵. Ulterior «piatra de ceară» dispăre și este înlocuită în întregime prin **camănă**, ce se lua de la acei care țineau în oraș prăvălii, vînzînd băuturi. În această ordine de idei e semnificativ un document din 1665 prin care camănarului orașului i se indica să-i permită unui oarecare Nicolae să vîndă holercă fără plata camănei²⁶. Spre deosebire de perioada examinată, în sec. al XVII-lea, în procesul formării unei piețe orașenești permanente, numărul circiumelor, pivnițelor și al diferitelor prăvălii a crescut brusc, mai ales pe lîngă hanuri²⁷. Se plătesc de acum două feluri de camănă: mare și mică²⁸. Acestea erau condiționate de sporirea considerabilă a prăvăliilor și pivnițelor, dar și de dimensiunile și volumul comerțului cu băuturi: e de presupus că o circiumă mai mare plătea camăna mare, iar cele mai mici — camăna mică²⁹. Însă și în sec. al XVII-lea, în unele cazuri, camăna reprezenta aceeași piatră de ceară și nu totdeauna era comutată, fiindcă de ceară aveau nevoie mănăstirile pentru lumînări³⁰.

Calificînd camăna ca dajdie, care se strîngea de anumiți slujitori — camănari — P. Sovetov a observat că birul de la cîrciumele și casele orășenești este menționat în Moldova din 1449. El avea un caracter natural și se lua în forma pietrei de ceară, iar ulterior putea fi comutată³¹. Însă piatra de ceară sau camăna era plătită nu numai de proprietarii caselor și cîrciumelor orășenești. Deosebit de important, după părerea noastră, este un alt caz de luare a pietrei de ceară sau a camănei — informație parvenită din documentele sec. al XVII-lea în care se vorbește mai ales despre prestațiile meșteșugarilor orășeni.

În procesul studierii cărților domnești de imunitate din sec. al XV-lea s-a observat că în ele situația meșteșugarilor se menționează în mod special, însă, de regulă, nu este dezvoltată explicit, căci e vorba de meșteșugari de la sate și nu este clar care e legătura meșteșugarilor cu mănăstirea. Aceste documente fiind puține, vom reproduce cîteva extrase. În documentul din 5.04.1448 mănăstirii Poiana (Poiana) i se dăruiesc cîteva sate cu locuitori, prestațiile cărora sînt menționate aparte: «și oricîți cojocari sînt în aceste sate sau orice meșter să fie întreg acest venit al mănăstirii»³². Prin urmare toți meșteșugarii trebuiau să dea un anumit venit (prihod) mănăstirii, care se deosebea de venitul adus de țărani. Într-o altă carte domnească dată mănăstirii Pobrata, printre locuitorii unor sate, eliberați de prestații de stat iarăși se precizează «sau cojocar, sau fierar, sau orice fel de meșter va fi, nimeni să nu aibă nici o treabă cu ei»³³, în afară de mănăstire. Astfel, de aici am putea înțelege că mănăstirea era cointerесată în veniturile meșteșugarilor din aceste sate. În ce constă acest venit, cum ar fi trebuit să fie — documentele nu explică. Răspunsul la aceste întrebări l-am putea afla numai pe calea examinării retrospectivelor din materialele documentelor din timpuri mai tîrzii, în particular, din sec. al XVII-lea. Aceste aspecte sînt reflectate în cărțile domnești date episcopilor celor două orașe Roman și Huși. În calitate de exemplu ilustrativ reproducem datele uneia din ele — cartea domnească din 25.04.1660 în care, printre altele, se spune că marilor camănari și slugilor lor care vor merge pentru camăna în tîrgul Roman să lase în pace de camăna două cîrciume mari și două cojocării și doi meserii și doi voștinari ai episcopiei de Roman după obiceiul vechi de la domnii de mai înainte³⁴. Domnitorul în repetate rînduri a eliberat de camăna în folosul episcopiei Huși pe cojocari, botnari, măcelari, olari, ciubotari, meșteșugari, voștinari³⁵, blănari și bărbieri³⁶. În jumătatea a doua a sec. al XVII-lea se menționează «camăna cojocărească» și «camăna de băutură»³⁷. Este clar că meșteșugarii acestei episcopii se eliberau de camăna — birul domnesc —, dar erau obligați s-o plătească mănăstirii.

Pentru a exclude orice îndoială că darea numită camăna o plăteau toți meșteșugarii orășeni, ne vom referi la documentul din 18 aprilie 1632. Din el aflăm că meșteșugarii episcopiei însăși se eliberează de un șir de prestații, de asemenea «și de toate angheriile de mai înainte care sînt pe alți tîrgoveți»³⁸, adică sînt eliberați și de alte mici prestații pe care le suportă ceilalți orășeni. O indicație asemănătoare despre prestațiile suportate de meșteșugarii orășeni întîlnim într-o carte domnească din 1633³⁹. Astfel, nu pot exista îndoieli în faptul că toate prestațiile care erau datorate mănăstirilor pentru a fi luate de la meșteșugării-poslușnici, erau plătite de toți ceilalți meșteșugari orășeni, dar în folosul domnitorului.

Analizînd materialul de mai tîrziu, îl putem retrospectiv extrapola asupra prestațiilor meșteșugarilor de la orașe și celor de la sate, despre care s-a vorbit mai sus. Una din dările la care erau obligați acești meșteșugari — prin care aduceau venit mănăstirii sau statului — constă în luarea pietrei de ceară sau a camănei. Această prestație meșteșugarilor orășeni o achitau de acum în perioada examinată. O confirmă și extrasul din documentul din 1610 despre faptul că obiceiul de a elibera de camăna e de demult, «din veac, de la domni de mai înainte» și de aceea a devenit «obicei vechi».

Așadar, materialele cercetate ne permit să conchidem că acea piatră de ceară sau camăna era o dare la care era impusă populația orășenească pentru dreptul de a trăi pe pămîntul orașului, adică pentru construirea pe acest pămînt, pe vatra lui, a caselor orășenilor, a atelierelor sau a diferitelor prăvălii care aduceau orășenilor venituri de la vînzarea articolelor de meșteșugărit sau a băuturilor. Camăna repre-

zenta acea parte a plusprodusului care se lua de proprietarul funciar — de către domnitor — de la meșteșugarii și negustorii orașului pentru acele construcții orășenești în care ei locuiau, produceau bunuri materiale pe care apoi le realizau. Aceasta era acea plată pentru arendă pe care proprietarul funciar o lua de la proprietarii de case și de la proprietarii atelierelor și prăvăliilor din oraș.

Piatra de ceară, care ulterior se numea camână, se făcea de anumiți meșteri — voștinari. Ei topeau ceară, o curățeau, o turnau în anumite forme, dându-i astfel o anumită formă și greutate. Probabil, piatra de ceară, fiind o unitate de dajdie, de o anumită formă, avea și o greutate prevăzută. Potrivit părerii lui C. Giurescu, camăna era o unitate de măsură a greutății, care se folosea în Polonia pentru cântărirea cerei, a seului ș. a. Greutatea ei, după C. Giurescu, egala cu 32 de livre, adică 16 kg⁴⁰. N. Stoicescu, de asemenea, consideră camăna unitate de greutate împrumutată de la poloni, însă egală cu 12,15 kg, constituind 1/5 a cântarului⁴¹.

Un număr considerabil de pietre de ceară din orașe a fost dat de către domnii mănăstirilor ca materie primă pentru luminări, de aceea această prestație nu era comutată. Astfel, piatra de ceară din târgul Siret era plătită mănăstirii Putna⁴², din târgul Neamț — mănăstirii Neamț, din Târgul Frumos — mănăstirii Pobrata, iar camănele târgului Bacău — mănăstirii Bistrița⁴³.

Piatra de ceară era o dare care se lua, conform surselor, pe de o parte, de la toți orășenii și de la casele lor, ca de la locuitori ai orașelor, probabil, totuși pentru că aceste case erau construite pe pământ domnesc, pe de alta, piatră de ceară plăteau anual meșteșugarii și negustorii, care locuiau în oraș și activitatea lor era legată de acest centru. Rămîne însă neclar, se lua această dajdie de la populația orășenească numai ca de la locuitori ai orașului indiferent de ocupația lor — meșteșugar ori vînzător de produse alimentare sau băuturi — sau se plătea aparte pentru casă și aparte pentru prăvălii și ateliere care puteau fi în construcții izolate.

Prestațiile de stat în Moldova în sec. XV—XVIII au fost amplu studiate de către P. Sovietov, care a depistat și a dezvoltat conținutul a 110 prestații la care erau supuși, pe parcursul acestei peribade, țărani boierești și cei de stat, precum și orășenii⁴⁶. Prestațiile pe care le suportau orășenii sînt bine reflectate în documente începînd cu sfîrșitul sec. al XVI-lea—începutul sec. al XVII-lea. Cît privește prestațiile plătite de orășeni din perioada de care ne ocupăm (sec. al XV-lea—începutul sec. al XVI-lea) despre ele se vorbește tangențial acolo unde ele coincideau cu ale țăranilor (atît de pe moșii boierești și mănăstirești, cît și domnești). P. V. Sovietov însă nu face o examinare specială a prestațiilor față de stat a orășenilor. Deși multe prestații erau comune atît pentru țăranii dependenți, cît și pentru orășeni și conținutul lor a fost analizat de către autorul vizat, cu toate acestea nu avem siguranța că prestațiile orășenilor și ale țăranilor de pe domeniul domnesc coincideau în întregime⁴⁷.

Pentru perioada examinată P. Sovietov a evidențiat 21 de prestații. Între aceste nu este inclusă camăna de ceară, însă în continuare, pentru perioada ulterioară la numărul 42 din tabelul prestațiilor din monografia lui este dată caracterizarea camănei, care, chipurile, pentru prima oară e pomenită în 1608 și numai din acea vreme este inclusă de el în registru. Cu toate acestea, anume la caracterizarea camănei autorul subliniază că în calitate de prestație ea este pomenită în Moldova din 1449⁴⁸. Deci camăna — piatra de ceară — trebuie raportată ca prestație la timpul de care ne ocupăm și astfel numărul general al prestațiilor de stat în acea perioadă era de 22.

Din numărul general al prestațiilor, pe care le suportau orășenii la cele militare și de fortificare se refereau munca la cetate, la oraș, mersul la jold și slujba în oastea domnească. Acestea au fost examinate de noi în articolul special consacrat temei respective⁴⁹. Aceste patru prestații le suportau toți orășenii, indiferent de ocupațiile lor, ele cuprindeau toată populația țării, exceptînd pătura privilegiată — feudații proprietari funciari. O deosebită importanță are, după părerea noastră, chestiunea: care alte prestații — în afară de cele cinci comentate — mai suportau locuitorii hotarelor orășenești. Sursele nu ne oferă informații directe. În mai multe cărți domnești cu privire la pămînt, întîi de toate, în cele de imunitate, se enumeră diferite prestații de stat pe care le suportau țăranii Moldovei în acea perioadă. Însă, după cum

s-a menționat, deocamdată nu se știe dacă ele erau obligatorii și pentru orașeni. Posibil, ele să fi coincis în întregime sau în bună parte. Intenționînd să limpezim această chestiune, vedem sarcina noastră în includerea în circuitul științific anume a acelor materiale care ar permite s-o explicăm cu mai multă convingere. La elucidarea problemei date se pretează mai mult cărțile domnești de imunitate care se dăruiau în sec. al XV-lea mănăstirilor. În aceste documente deseori sînt enumerate prestațiile pe care le achitau țăranii de pe domeniul domnesc în folosul domnului, dar care, în urma prevederilor acestor cărți domnești, trebuiau plătite mănăstirilor. În acest caz, este necesar să folosim doar acele documente în care este vorba, și într-o anumită măsură, de prestațiile pe care le îndeplinea populația hotarului orașesc. E vorba, întîi de toate, de cărțile domnești de imunitate dăruite mănăstirii Ețcani de lingă Suceava și mitropoliei Roman. Dat fiind că ele erau vecine cu orașele respective, iar o parte a hotarelor acestora din urmă se dădeau acestor mitropolii pentru întemeierea unor noi sate mănăstirești, e vorba și de prestațiile locuitorilor acestor orașe. Despre un șir de prestații, existente în sec. al XV-lea, aflăm din unele documente dintr-o perioadă mai tîrzie, date episcopiei orașului Huși în sec. al XVII-lea.

Dar să revenim la cartea domnească, deja amintită, dată mănăstirii Moldovița în 1451 și întărită în 1457 de către Ștefan cel Mare, în care e vorba de casele armenice Ștana care plătea camăna. În acest document se arăta, de asemenea, că, în afară de camăna, aceste case din Suceava se eliberau — în folosul mănăstirii — de darea mică și mare, precum și de muncile la morile domnești⁵⁰. Darea mare și cea mică, precum și lucrul la morile domnești pomenite aici, se referă la locuitorii orașelor care erau obligați la aceste prestații.

Un interes deosebit pentru problema examinată prezintă pomenita carte domnească din 23.02.1453 dată mănăstirii Ețcani, căreia îi aparținea o parte a hotarului Suceava. Prin acest act mănăstirii Ețcani i se permitea să întemeieze sat în apropierea hotarului mănăstirii și parțial în hotarul orașului Suceava, iar pentru aceasta viitorilor lui locuitori, indiferent de unde ar fi venit, chiar și de peste graniță, din Polonia — tuturor li se permitea să fie slobozi, să-și are și să-și semene grîul și să cosească fîn în țarina tîrgului Suceava, ca și oamenii tîrgului⁵¹. Prin urmare, cei nou-veniți se puteau folosi de aceleași drepturi în hotarele satului mănăstiresc, ca și «oamenii tîrgului», adică orașenii din hotarul orașului. Acestor oameni, fie că vor fi meșteri, «fie rus sau grec, sau de orice fel de limbă» să nu dea cum fac orașenii — oamenii de tîrg — nici dare, nici posad, nici iliș, nici la morile domnești să nu lucreze, nici la cetate, nici să nu dea desetină de albine, nici din vii... niciodată în veci. În continuare se spune că celor nou-veniți li se permite să umble cu oale sau cu sare, sau după pește, fie că vor umbla pretutindeni în țară cu marfă vie sau moartă cu ce vor putea să aibă vînzînd și cumpărînd prin tîrguri, prin sate, iar vamă să nu dea nicăieri. Vornicii din Suceava să nu aibă treabă cu acești oameni. Numai mănăstirea era în drept să-i judece și să-și însușească venitul lor⁵², adică cîștigul din comerț.

De aici conchidem că locuitorii noului sat se eliberează de prestații, la care sînt obligați orașenii în folosul statului, deci anume ceea ce ne interesează în cazul dat. Printre prestațiile orașenilor în document se menționează: darea, posad, iliș, lucrul la morile domnești, lucrul la cetate, desetina de albine, de vii și vama comercială. Este important să evidențiem că, după cum reiese din document, orașenii, chiar și meșterii («ori jocarii sau orice fel de meșteri»), care, în hotarul orașului îmbrăcau meșteșugul lor cu muncile agricole, îndeplineau prestațiile enumerate mai sus.

Într-o altă carte domnească de imunitate din 12.04.1458, dată episcopiei Romanului este vorba despre eliberarea de prestații în folosul episcopiei a locuitorilor a două sate din apropierea episcopiei — Leucușeni și Dragomirești: «că ei să nu plătească nici iliș, nici dare, nici podvoadă, nici la morile domnești să nu lucreze, să nu plătească vamă din tîrguilele lor, nici pește, nici varză»⁵³. În continuare se arată că nici dare să nu dea cu alți tîrgoveți, nici podvoadă, nici la morile domnești să nu lucreze. În 1488 Ștefan al III-lea adaugă acestor sate slobozire în folosul mănăstirii: «și cu desetina din varză din acel sat Leucușeni» și «cu desetina din pește proaspăt care-l vor pescui oamenii din Dragomirești»⁵⁴. Deci, în gramo-

tele date episcopiei Romanului se enumeră astfel de prestații ca darea, ilișul, podvoda, lucrul la mori și desetina din pește, desetina din varză.

Încă o sursă din sec. al XV-lea — cartea domnească dată episcopiei Romanului la 13.03.1466 — ne informează despre slobozirea pe cinci ani de prestații la stat a satului Negoști: să nu dea nici iliș, nici podvodă, nici posadă, nici jold, nici la cetate să nu lucreze, nici la mori și nici buți să nu care, nici fin să nu cosească⁵⁵.

Unele din prestațiile menționate în sursele din sec. al XV-lea sînt întărite de cărțile domnești, date episcopiei orașului Huși în sec. al XVII-lea. Acolo unde era vorba de slobozirea meșterilor episcopiei de camăna în folosul domnului, în afară de luarea camănei, deseori se menționau și prestații ale meșterilor din țiguri: podvoda, jold⁵⁶ și lucrul la viile domnești⁵⁷. Ultima prestație nu este pomenită în documentele perioadei ce ne preocupă. Dar am putea admite că ea era cunoscută și în sec. al XV-lea, căci informațiile cu privire la viile domnești din acea vreme sînt bine cunoscute⁵⁸. Probabil desetina din viile din hotarul orașului o alcătuia acel număr de buți pe care domnitorul le dăruia anual mănăstirilor, bunăoară, de la Cotnar și Hîrlău cîte șase buți de vin de la desetina domnească mănăstirii Pobrata⁵⁹ sau cîte 12 buți de vin anual de la desetina or. Neamț mănăstirii Neamțului⁶⁰. Deosebit de considerabilă era desetina de vin din orașele Hîrlău și Cotnar, unde viile ocupau suprafețe întinse⁶¹.

Cercetarea materialelor cărților domnești ne permite, așadar, să determinăm, în linii mari, registrul prestațiilor la care erau obligați locuitorii hotarelor orașelor în folosul domnului.

1. *Piatra de ceară* (din 1608 — camăna mare și camăna mică) — dare care era luată de la toți locuitorii hotarului orașului, de la proprietarii caselor orașenești, atelierelor și cîrciumelor.
2. *Darea mare și darea mică* — dare în bani de pe fiecare gospodărie⁶², era luată de la toți orașenii.
3. *Lucrul la morile domnești* — prestație în muncă, constînd în îngrijirea și repararea morilor domnești, situate în limitele hotarului orașului. Era îndeplinită de toți orașenii.
4. *Iliș* — dare în produse agricole (cereale), vite, care era luată pentru întreținerea oastei și administrației domnești⁶³. O îndeplineau toți orașenii.
5. *Posadă* — dare pentru întreținerea garnizoanelor militare în orașe și pentru construirea fortificațiilor în timpul invaziilor⁶⁴.
6. *Jold* — dare pentru întreținerea oastei de înăimiți, solda mercenarilor și alte necesități ale oastei⁶⁵. O plăteau toți orașenii.
7. *Lucrul la cetate* — muncile de îngrijire și reparație a fortificațiilor cetăților, pe care le îndeplineau toți orașenii.
8. *Lucrul la posad* — munci la construirea fortificațiilor din lemn și pămînt în jurul vetrei orașului pe care le executau locuitorii hotarului orașului.
9. *Podvoda* — prestație a orașenilor constînd în căraușie la deservirea curții domnești, a oastei și administrației⁶⁶.
10. *Căratul buților cu vin* — căraușie, prestație constînd în căratul buților cu vin la gospodăria domnească⁶⁷.
11. *Cositul fînului* — prestație în muncă, consta în cosirea și pregătirea fînului din hotarul orașului pentru întreținerea vitelor din grajdurile domnești.
12. *Desetina de albine* — dare pe care o plăteau acei care țineau albine în hotarul orașului și formînd a zecea parte din mierea și ceara obținută⁶⁸.
13. *Desetina de vin* — dare din viile și producerea vinului, alcătuiind a zecea parte⁶⁹ din tot vinul făcut de orașeni în hotarul orașului.
14. *Desetina de pește* — dare formată din a zecea parte din pescuitul în hotarul orașului.
15. *Lucrul la viile domnești* — prestație în muncă depusă în viile domnești din hotarul orașului.
16. *Slujba în oastea domnească*. Toți orașenii erau chemați la oastea domnească ca și țărani.
17. *Vama* — taxă de țirguială la transportarea mărfurilor pe drumurile orașelor și satelor țării, pentru vînzarea mărfurilor la iarmaroace.

Așadar, materialele de care dispunem ne-au permis să depistăm, deocamdată, 17 prestații ale orașenilor, pe care ei le plăteau proprietarului pământului din hotarele orașului — domnului. Dintre aceste prestații în bani erau 4: darea, posada, joldul și vama; prestații în muncă — 7: lucrul la mori, la cetate, la posad, în vii, podvoada, căratul buților, cositul finului. Trei prestații aveau un caracter general de apărare și erau legate de sarcinile militare ale orașelor și cetăților: lucrul la cetate, la posad, slujba în oastea domnească; o prestație avea un caracter general de stat — cărăușia; iar celelalte patru erau legate mai ales de muncile din gospodăria domnească: lucrul la mori, în vii, cositul finului, căratul buților.

Șase prestații au un caracter natural: piatra de ceară-camăna, iliș, desetina de albine, vin, varză și pește. Camăna se lua de la locuitorii orașului ca impozit pentru arendarea pământului pe care se aflau casele orașenilor, iar celelalte cinci prestații le îndeplineau orașenii care se îndeletniceau cu agricultura în hotarul orașului.

Din enumerarea de mai sus e limpede că prestațiile orașenilor puțin se deosebeau de cele ale țăranilor de pe domeniul domnesc, iar aceasta ne permite să conchidem că ele erau, în fond, aceleași, căci atât orașenii, cât și acești țărani erau stabiliți pe pământ domnesc, și unii, și alții îndeplineau, de fapt, aceleași prestații.

În izvoarele din perioada de care ne preocupăm e posibil că pur și simplu nu s-au păstrat date despre alte prestații: desetina din porci, gorștina, straja la hotare, la care erau obligați toate categoriile de țărani ai Moldovei și vama la vaduri — plata pentru trecerea peste podurile și prin vadurile domnești. Deocamdată n-au fost depistate informații care ne-ar permite să constatăm impunerea locuitorilor hotarelor la ultimele patru prestații. În ce privește piatra de ceară, dare luată, mai ales, de la locuitorii orașelor, ea putea fi răspîdită și asupra acelor locuitori ai satelor din domeniul domnesc — cojocari, fierari «sau orice fel de meșteri» — care se îndeletniceau cu meșteșugul, asupra atelierelor și prăvăliilor, «venitul» de la care trebuia plătit în folosul proprietarului pământului — domnului.

Așadar, forme bănești din componența prestațiilor de stat sînt doar cîteva. Renta în bani în acea vreme nu putea fi dominantă din cauza nivelului relativ scăzut de dezvoltare economică a orașelor moldovenești, dezvoltării nesatisfăcătoare a relațiilor de marfă-bani. Aceasta se explică și prin faptul că în viața economică a orașelor un loc considerabil îl ocupau aspectele semiagrare, dat fiind că specificul orașelor moldovenești din această perioadă, dar și din perioadele următoare, constă în caracterul lor agrar pronunțat. Hotarul orașenesc, care dispunea de mari terenuri arabile, constituia baza producției agrare atât pentru orașeni, cât și pentru vânzare. În această vreme nu există nici măcar o piață (bazar) permanentă⁷⁰.

În raport cu dările în bani, formele de prestații în muncă erau mai numeroase. Chiar dacă am exclude prestațiile cu caracter militar de apărare (lucrul la cetate și la posad, slujba în oastea domnească) și prestația generală de cărăușie, rămîn patru prestații de muncă, pe care orașenii erau obligați să le execute la gospodăria domnească din limitele hotarului orașului. Aceste munci aveau un caracter de rentă, fiind o varietate a rentei de muncă.

A treia grupă de prestații de stat ale orașenilor erau dările în produse naturale. Cu excepția pietrei de ceară celelalte cinci prestații naturale, din sursele perioadei de care ne ocupăm, sînt legate nemijlocit de îndeletnicirile agrare ale locuitorilor din hotarul orașului, adică în afara vetrei lui.

Pentru întreaga obște orașenească, care avea lotul său colectiv de pământ în hotarul orașului, precum și pentru toți proprietarii de loturi individuale permanente le era comun, în urma «etatizării», ca și pentru toate obștile satești, un șir de prestații naturale, care trebuiau să le plătească țăranii ocinii private în folosul proprietarilor funciari. Acestea erau desetinele din toate produsele țăărănești: desetina din cereale, în, miere, vin, varză. Pe pămînturile «etatizate» aceste desetine erau plătite domnului⁷¹. Desetina e renta funciară, care în oraș avea un caracter de prestație de stat, dat fiind că pămîntul — mijloc principal de producție în hotarul orașului — era al statului.

Cercetătorii au stabilit nu demult că, exceptînd desetina de miere și vin, celelalte desetine — prestații de stat de pe pămînturile private — nu se luau. Ele aveau

exclusiv un caracter seniorial, căci geneza rentei senioriale nu era legată de dările dăruite din partea statului. Renta seniorială a apărut în procesul destrămării, obștii și al formării ocinii private și în această formă ea era răspîndită asupra tuturor pămînturilor obștești ale statului ca statut general⁷².

Concomitent ea era răspîndită și asupra pămînturilor obștești din hotarul orașului și de aceea nu numai țărani din domeniul domnesc, ci și orășenii erau datori domnului aceleași prestații senioriale (desetina din semănături, fîn, varză, pește ș. a.) în calitate de rentă funciară, pe care le plăteau țărani boierului-proprietar de ocină pe pămînturile private.

Așadar, materialele cărților domnești ne prezintă registrul acelor prestații naturale, la care erau obligați orășenii în folosul domnului — proprietar de pămînturi — din acele ramuri pe care ei le dezvoltau atît în comun, cît și individual. Desetina din produsul pe care orășenii îl obțineau de pe lotul colectiv se lua, probabil, din partea care-i revenea orășeanului din recolta comună de pe lotul colectiv, iar desetina de pe lotul stabil al orășeanului se lua individual atît din vatra satului (livezi, prisăci), dacă erau de acestea, precum și din afara vetrei, pe teritoriul hotarului (vii, prisăci, iazuri, legumării).

Informațiile oferite de surse documentare despre desetine se referă, mai ales, la diversitatea prestațiilor în produse de pe loturile individuale stabile (vin, miere, varză). În ce privește prestațiile din ramurile gospodăriei, pe care orășenii le dezvoltau, în volum considerabil, în limita hotarului: cerealieră, produse ale vităritului etc., despre ele, deocamdată, nu dispunem de informații, deși sînt date despre dezvoltarea acestor ramuri în hotarul orașului. Aceasta o confirmă documentul din 1453 de unde aflăm că orășenii aveau, semănau grîu și coseau fîn pe țarina orașului Suceava. Acest privilegiu se repetă mai tîrziu într-o carte domnească din 1597⁷³. Într-un document din 1636 al lui V. Lupu se spune că orășenii «aiau și coseau în hotarul orașului»⁷⁴. Mai explicit scrie despre aceasta P. Deodato (1641), referindu-se la hotarul orașului Bîrlad, unde orășenii «ară, pase vitele, fac unt, cresc albine și altele»⁷⁵. După cum vedem, documentele destul de clar ne spun despre dezvoltarea acestor ramuri principale ale gospodăriei, însă date cu privire la luarea dărilor de pe ele nu cunoaștem.

Apare întrebarea: e ocazională această tăcere în documente despre prestațiile naturale din produsele agriculturii și ale vităritului sau nu? Această lipsă de informații caracterizează nu numai prestațiile orășenilor, ci și cele ale țăranilor aserviți. P. Sovetov consideră că în perioada examinată norma medie a rentei naturale este voalată de formulele obișnuite ale documentelor, în care se spunea că pămîntul se întărește sau se dăruiește, uric — «оупук» (proprietate — *P.B.*) «cu tot venitul». Expresia «cu tot venitul» constituia o formulă comună a venitului seniorial al proprietarului funciar și, mai ales, a părții lui principale — a desetinei, numită uneori dijmă⁷⁶.

Această formulă, în perioada de care ne ocupăm, cuprinde și desetina din cereale, însă prima atestare documentară despre desetina din cereale la stat este datată cu 26 decembrie 1577, ceea ce însă nu înseamnă că anterior ea nu ar fi existat. Pînă la mijlocul sec. al XVII-lea plăteau domnitorului desetina din cereale numai țăranii domeniului și locuitorii hotarelor orașelor⁷⁷. Luarea desetinei de la locuitorii hotarelor orașelor «după obicei», adică din timpuri mai vechi, este confirmată de hrisovul lui N. Mavrocordat din 1710, care cedează episcopului de Roman «desetina în hotarul orașului Roman din cereale, din fîn, din prisăci, din legumării și de peste tot locul cu tot venitul, cine va lucra (pămîntul — *P.B.*) în acest hotar «după obicei» și în continuare: «i-au dat dijma acestui hotar... care se lua și de alți domnitori (subl. noastră — *P.B.*), fiind pe moșia domnească»⁷⁸.

Așadar, cu toată lacuna documentară din perioada cercetată cu privire la desetina de cereale de la locuitori, această dijmă se lua, alături de desetina de pe alte ramuri ale gospodăriei, pe care le dezvoltau orășenii pe hotarul orășenesc. Despre aceasta ne vorbesc nu numai informațiile cu privire la dezvoltarea agriculturii în hotarele orășenești, ci și materialele de mai tîrziu, care confirmă luarea acestor dări de la orășeni «după obicei» de către alți demnitari.

Rămîne nelimpezită și chestiunea: erau supuși la prestații senioriale de pe vitărit orașenii din hotarul orașului? Folosirea pășunilor din hotarul orașului trebuia să fie și era, probabil, unul din mijloacele de exploatare a locuitorilor orașului care creșteau vite. Cu toate acestea, nu dispunem de date că ei ar fi plătit prestații din această ramură. Analizînd un vast material documentar dintr-o perioadă mai tîrzie, P. Sovietov a demonstrat că, în conformitate cu «obiceiul pămîntului» feudal, pentru păscutul vitelor pe pășunile din hotarul satului țărani *îndeplineau boierescul*, care e considerat ca o prestație feudală tradițională — renta seniorială⁷⁹. Apare întrebarea: care era în acest plan situația hotarelor orașenești? Îndeplinea populația orașenească, care păștea vitele pe pășunile obișnuite, prestații în muncă? Dacă cu privire la hotarele satelor dispunem de documente, fie și de mai tîrziu, în ce privește hotarele orașelor atare materiale lipsesc. Luînd în considerație că în perioada de care ne ocupăm obștea orașenească după structura și geneza ei puțin ce se deosebea de cea satească, mai ales în folosirea almei, în virtutea faptului că orașul moldovenesc avea un caracter agrar, am putea admite că toate îndeletnicirile populației orașenești în afara vetrei erau identice cu cele ale țăranilor din hotarul sateesc. Acest aspect trebuia să fie tradițional atît pentru obștea satească, cît și pentru cea orașenească. De aceea, probabil, nu sînt temeiuri să considerăm că ar putea fi altul caracterul plății suportate de orașeni pentru păscutul vitelor pe pășunile orașului. Probabil, la prestații în muncă erau obligați numai orașenii care creșteau vite. Iar prestațiile în muncă aici pentru păscutul vitelor orașenilor în hotarul orașului trebuiau să fie în aceeași măsură rentă pentru creșterea vitelor, căci rentă naturală pentru aceasta nu plăteau nici țăranii aserviți.

Studiul de față ne convinge: caracterul folosirii pămîntului și a producției agricole la orașenii care se ocupau cu agricultura trebuia să fie analogic situației hotarului sateesc de pe domeniul domnesc. De aceea, probabil, nu avem motive să considerăm că felul în care erau impuși la impozite orașenii, adică luarea rentei funciare, ar fi fost diferit de cel al țăranilor domeniului domnesc. Dat fiind că ponderea agriculturii în hotarul orașului era considerabilă, pămîntul juca aici un rol mult mai mare decît în orașele vest-europene și în hotar pămîntul continua să rămînă condiție principală a producției. Aici exista o proprietate funciară feudală, cuprinzînd atît pămînturile hotarului — almei orașului, cît și ale vetrei lui, adică pămîntul unde erau așezate casele, atelierele, prăvăliile orașenești. Orașul se afla pe pămîntul domeniului domnesc, domnul fiind proprietarul pămîntului. De aceea orașul nu era proprietar al pămîntului, ci uzufructuar al lui. În virtutea acestui fapt, orașenii erau obligați să plătească proprietarului forme centralizate ale rentei funciare în formă de impozite, de prestații în muncă, de dări în natură.

Așadar, luînd în considerație caracterul îndeletnicirilor populației orașenești, în oraș, din punctul de vedere al dependenței economice a orașenilor, se constată o situație oricum neobișnuită. Meșteșugarii și tîrgoveții, care nu se ocupau cu agricultura în hotarul orașului, în plan juridic erau relativ liberi. Ei plăteau anual cîte o piatră de ceară și suportau prestații în muncă cu caracter militar de apărare. Populația care se ocupa cu agricultura era, în linii mari, echivalată cu țăranii de pe domeniul domnesc. În afară de prestațiile pomenite pe care le suportau meșteșugarii și tîrgoveții (camănă, prestații de muncă cu caracter militar de apărare), ei erau obligați să plătească dijmă — sub formă de desetină din toate ramurile gospodăriei pe care le dezvoltau, suportau, de asemenea, și un șir de prestații de muncă suplimentare.

Note:

- ¹ Matei M. D., Studii de istorie orașenească medievală (Moldova, sec. XIV—XVI). Suceava, 1970, p. passim. *Быря П. П.*, Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье в XV — нач. XVI в. Кишинев, 1984, p. 38—48.
- ² Sturdza D. A., Colescu C. C., Acte și documente relative la istoria renașterii României. I. Buc., 1900, p. 17.

- ³ Кантемир Д., Описание Молдавии, Кишинев, 1973, с. 148.
- ⁴ Codrescu T., Uricarul, t. XI. Iași, 1889, p. 262—263.
- ⁵ Birnea P. P., op. cit., p. 106—107.
- ⁶ История народного хозяйства Молдавской ССР. (С древнейших времен до 1812 г. (Кишинев, 1976, с. 185.
- ⁷ Поршнев Б. Ф., Феодализм и народные массы. М., 1964, с. 67.

- ⁸ Маркс К., Энгельс Ф., Соч. 2-е изд. Т. 25. Ч. II, с. 184.
- ⁹ Ibidem, p. 354.
- ¹⁰ DRHM, vol. I, p. 392.
- ¹¹ Cetățile în Moldova erau situate, de regulă, lângă orașele mari.
- ¹² DRHM, vol. II, p. 9.
- ¹³ Ibidem, p. 10.
- ¹⁴ Ibidem, p. 60, 94.
- ¹⁵ Ibidem, p. 94.
- ¹⁶ DMA, veac. XVI, vol. I, 1953, p. 278.
- ¹⁷ DMA, veac. XVII, vol. I, 1952, p. 71.
- ¹⁸ R. Manolescu a încercat să determine «cîrciumele» de la mijlocul secolului al XV-lea din Baia și alte orașe ale Moldovei drept ateliere, unde se turna ceara în formă de «pietre de ceară» («camnea vosca»). Pentru prepararea acestor pietre de ceară, cîrciumele, conform părerii acestui cercetător, plăteau dare domniei. Citeodată domnii cedau stringerea ei mănăstirilor. O asemenea lămurire a acestui termen nu poate fi acceptată, deoarece din izvoarele posterioare, mai ales din sec. al XVII-lea e lesne de înțeles că aceste cîrciume erau niște prăvălii în care se vindeau băuturi (Vezi: История народного хозяйства, с. 214—215).
- ¹⁹ DRHM, vol. I, p. 411.
- ²⁰ Ibidem, vol. II, p. 1.
- ²¹ Ibidem, vol. II, p. 108—109.
- ²² Costăchescu M., Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare, vol. II, Iași, 1932, p. 633.
- ²³ CDM, vol. III, p. 53, 150, 275, 519.
- ²⁴ DMA, veac. XVII, vol. II, 1953, p. 246; CDM, vol. III, p. 229.
- ²⁵ DMA, veac. XVII, vol. II, p. 162; CDM, vol. I, p. 317.
- ²⁶ CDM, vol. III, p. 333.
- ²⁷ История народного хозяйства..., с. 214—215.
- ²⁸ DMA, veac. XVII, vol. II, p. 162; vol. III, 1954, p. 87; vol. V, 1957, p. 246; DRHM, vol. XXI, p. 447; CDM, vol. III, p. 53, 329.
- ²⁹ CDM, vol. III, p. 466.
- ³⁰ CDM, vol. III, p. 53, 229.
- ³¹ Советов П. В., Развитие феодализма и крестьяне Молдавии, Кишинев, 1980, с. 202.
- ³² DRHM, vol. I, p. 392.
- ³³ Ibidem, p. 394.
- ³⁴ DMA, veac. XVII, vol. II, p. 291.
- ³⁵ DMA, veac. XVII, vol. IV, 1956, p. 320—321; vol. V, p. 4—5, 50, 72; CDM, vol. II, p. 22; DRHM, vol. XXI, 1971, p. 19, 451; CDM, vol. II, p. 410; vol. III.
- ³⁶ CDM, vol. III, p. 466.
- ³⁷ CDM, vol. III, p. 170.
- ³⁸ DRHM, vol. XXI, p. 19.
- ³⁹ Ibidem, p. 451.
- ⁴⁰ Giurescu C. C., Țîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea. Buc., 1967, p. 153.
- ⁴¹ Stoicescu M., Cum măsurau strămoșii. Buc., 1971, p. 275.
- ⁴² DRHM, vol. III, p. 62, 507; DCS, p. 242.
- ⁴³ DRHM, vol. III, p. 521.
- ⁴⁴ DRHM, vol. I, p. 411; vol. II, p. 33, 196.
- ⁴⁵ DRHM, vol. II, p. 94.
- ⁴⁶ Советов П. В. Развитие феодализма и крестьяне Молдавии, с. 190—233.
- ⁴⁷ Specificul care îi unea pe țărani domeniului domnesc și pe orașeni era că ei locuiau pe pămînturile domnești.
- ⁴⁸ Советов П. В., op. cit., p. 202.
- ⁴⁹ Бырня П. П., О военной обязанности горожан Молдовы в период правления Штефана Великого // *Revista de istorie a Moldovei*, anul III. Chișinău, 1992, nr. 2 (10), p. 3—11.
- ⁵⁰ DRHM, vol. II, p. 11, 94.
- ⁵¹ Ibidem, p. 38.
- ⁵² Ibidem.
- ⁵³ Ibidem, p. 103.
- ⁵⁴ Ibidem, vol. III, p. 71.
- ⁵⁵ Ibidem, p. 189.
- ⁵⁶ DMA, veac. XVII, vol. IV, p. 320—321; vol. V, p. 4—5, 72; CDM, vol. II, p. 22; DRHM, vol. XXI, p. 19, 451.
- ⁵⁷ DRHM, p. 19, 451.
- ⁵⁸ Ibidem, vol. I, p. 30; vol. II, p. 233, 314; vol. III, p. 57, 106, 144, 434.
- ⁵⁹ Ibidem, p. 411; DRHM, vol. II, p. 33.
- ⁶⁰ Ibidem, vol. I, p. 139.
- ⁶¹ Ibidem, p. 247; vol. III, p. 144, 434, 441.
- ⁶² Советов П. В., op. cit., p. 197.
- ⁶³ Ibidem.
- ⁶⁴ Ibidem.
- ⁶⁵ Ibidem.
- ⁶⁶ Ibidem, p. 198.
- ⁶⁷ Ibidem, p. 197.
- ⁶⁸ Ibidem.
- ⁶⁹ Ibidem.
- ⁷⁰ История народного хозяйства..., с. 118—119.
- ⁷¹ Советов П. В., op. cit., p. 32.
- ⁷² Ibidem, p. 32—33.
- ⁷³ DMA, veac. XVI, vol. IV, 1952, p. 179—180.
- ⁷⁴ История народного хозяйства..., с. 187.
- ⁷⁵ CSTR, vol. V, p. 227.
- ⁷⁶ Советов П. В., op. cit., p. 31—32.
- ⁷⁷ Ibidem, p. 228—229.
- ⁷⁸ Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea. Moldova, Buc., 1968, p. 125.
- ⁷⁹ Советов П. В., op. cit., p. 50—51.

Lista abrevierilor

1. DRHM — Documenta Romaniae Historica. A. Moldova, vol. I. Buc., 1975; vol. II — 1976; Vol. III — 1980.
2. DMA — Documente privind istoria României. A. Moldova. Buc.
3. CDM — Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva centrală a statului, vol. I—V, Buc., 1957—1975.
4. CSTR — Călători străini în Țările Române, vol. V, Buc., 1973.

ISTORIOGRAFIE

ANATOL PETRENCU

ISTORIOGRAFIA SOVIETICĂ DESPRE POLITICA NAȚIONALĂ
A STATULUI ROMÂN ÎN BASARABIA ÎN 1918—1940

O privire de ansamblu, atât asupra politicii naționale reale a Statului Român în perioada 1918—1940, cât și asupra lucrărilor analitice ale autorilor din anii interbelici, consacrate studierii politicii naționale și proceselor interne, arată că problemele minorităților naționale au fost examinate serios și rezolvate pozitiv de autoritățile române. Prin semnarea Tratatului de la Paris din octombrie 1920 România se obliga să respecte și pe teritoriul Basarabiei stipulațiile tratatului semnat la Paris la 9 decembrie 1919 de către principalele puteri aliatale și asociate și România, și anume: «A asigura locuitorilor, fără deosebire de rasă, de limbă sau de religie, aceleași garanții de libertate și de dreptate ca și celorlalți locuitori din ținuturile ce fac parte din regatul României»¹.

Constituția din 1923 a acordat cetățenilor români, fără deosebire de origine etnică, de limbă sau de religie, drepturi de a «se bucura de libertatea conștiinței, de libertatea învățămîntului, de libertatea presei, de libertatea întrunirilor, de libertatea de asociație și de toate libertățile și drepturile stabilite prin legi» (art. 5)². Legea fundamentală din anul 1923 a garantat libertatea individuală a persoanelor și — cu unele limite și omisiuni, despre care au vorbit contemporanii — Constituția «reprezenta momentul de vîrf din evoluția vieții constituționale adevărate românești»³. Unirea Basarabiei, Transilvaniei, Bucovinei cu România a dus nu numai la formarea unei țări mai mari, ci și la constituirea unui stat mai democratic în comparație cu perioada de pînă la război, regimul politic reprezentînd «apogeul democrației în țara noastră»⁴. România interbelică a fost un stat democratic în comparație cu alte state europene în care se instauraseră regimuri totalitare, inclusiv în fosta U.R.S.S.

În condițiile existente în România în perioada interbelică problemele minorităților naționale au fost rezolvate pe baze democratice. Așa, de pildă, problema evreiască, una din cele mai spinoase chestiuni din România, a fost rezolvată prin asigurarea unei complete emancipări politice și libertăți depline a cultelor. Așa cum a menționat G. Schäffer, «după un drum lung, plin de ocoluri și greutăți, problema evreiască din România a ajuns în sfîrșit acolo, unde putea ajunge mai de mult, dacă spiritul oficial ar fi fost dintotdeauna tot atât de efectiv, ca cel din 1919»⁵.

Intr-un spirit democratic au fost rezolvate și problemele minorităților naționale din Basarabia. Ele s-au bucurat, fără nici o discriminare, de libertățile democratice, proclamate în Constituție — dreptul la vot, la învățămînt în limba maternă etc., au beneficiat de rezultatul reformelor din România, în special de reforma agrară. Procesele ce au avut loc în Basarabia după 1918 au fost studiate de diferiți cercetători, care în mod obiectiv au demonstrat progresul social al Basarabiei în cadrul României întregite⁶.

Bineînțeles, o societate pluralistă, în care funcționează din plin partide și organizații politice, care luptă pentru putere — acest lucru este cît se poate de firesc — este expusă nu numai unei lustruiri de bunăstare trimbițată, așa cum este cazul societăților totalitare, ci se prezintă și cu neajunsurile și slăbiciunile ei, despre care se vorbește deschis. Societatea democratică nu este lipsită de fapte de corupție, de unele nedreptăți sociale etc. Dar, cu toate neajunsurile existente, societățile democratice — printre ele și cea românească din perioada interbelică — sînt net superioare dictaturilor totalitare fasciste sau comuniste, asemănătoare în esența lor, în care Gulag-urile transformau în pulbere milioane de oameni absolut nevinovați.

Din 1924 încep să apară diferite materiale — articole, broșuri, cărți — cu caracter preponderent propagandistic, în care autorii, pe un ton defăimător, au tratat viața politică internă a României, inclusiv situația din Basarabia⁷. Așa, V. Dembo a încercat să demonstreze că în Basarabia românii, încetățeniți de pe atunci încă în istoriografia sovietică numai ca «moldoveni», erau o minoritate infimă. Pentru a fi «veridic», V. Dembo a selectat în mod arbitrar câteva localități ale Basarabiei, în care românii erau într-adevăr mai puțini (Dembo a scris despre județul Ismail, în care românii erau, după cum afirmă autorul, numai 19%, comparativ cu bulgari — 31%, ruși — 47% etc.)⁸ și, fără a arăta situația demografică generală în Basarabia, trage concluziile de care a avut el nevoie. De reținut tonul autorului atunci când el se referă la tot ce este românesc. Argumentele național-etnografice ale autorilor români sînt luate între ghilimele, adică, după V. Dembo, nu mai sînt ele chiar dovezi demne de luat în serios. Apoi aceste argumente, după părerea autorului, aparțin moșierilor români «și unor savanți» foarte dubioși și provocatori absolut neîndoielnici, care-i deservește⁹. Presa din România, la care a apelat autorul, este etichetată de V. Dembo drept «coruptă», «venală» etc.

În aprilie 1925 a avut loc la Moscova Congresul I Unional al basarabenilor emigrați în U.R.S.S. A fost constituită o Societate a basarabenilor — una din uneltele expansiunii bolșevice în Balcani —, cu filiale în foarte multe orașe ale fostului imperiu sovietic și în alte state ale lumii. Din 1926 Societatea basarabenilor a început să editeze o revistă «Krasnaia Bessarabia» («Basarabia Roșie»). În primul număr al revistei a fost arătat scopul Societăților basarabenilor, care era «înviorarea permanentă și întărirea interesului» față de problema Basarabiei inventată de ei. Nu au fost ascunse lozincile politice ale revistei și, bineînțeles, ale Societății în întregime: «1. Răsturnarea boierimii românești din Basarabia în rezultatul ascuțirii contradicțiilor de clasă și naționale; 2. Sovietizarea Basarabiei; 3. Unirea Basarabiei Sovietice cu Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească și prin ea — cu U.R.S.S.; 4. Basarabia Sovietică va fi un factor uriaș revoluționarizator, care va accelera răsturnarea dominației boierilor și capitaliștilor în întreaga Românie; 5. Basarabia Sovietică — etapă foarte importantă, prin revoluția din România, spre sovietizarea Balcanilor»¹⁰.

Deci, într-o formă deschisă, obraznică, cu consimțămîntul guvernului sovietic, a fost pusă problema răsturnării orînduirii existente în Basarabia și sovietizării României dintre Prut și Nistru, alipirii acestui spațiu la U.R.S.S. Revista «Krasnaia Bessarabia», formulîndu-și clar orientarea politică, a căutat să publice materiale în spiritul scopului propus. Pe paginile revistei au văzut lumina tiparului mai multe materiale consacrate politicii naționale a Statului Român în Basarabia. Pentru toate este specific tonul românofob, ironia față de tot ce ținea de administrația română, depășindu-se mult cadrul criticii doar a clasei dominante. În același spirit au început să apară lucrări cu caracter istorico-propagandistic.

Principalele teze pe care le-au «dezvoltat» autorii sovietici în anii 20—30 au fost următoarele:

— moldovenii nu sînt români, ei fac parte din națiuni diferite, limbile lor sînt, chipurile, diferite. Astfel, L. N. Alexandri a menționat că «limba moldovenilor este de origine romană, ea se deosebește de cea română și este amestecată considerabil cu cuvinte slavone, avînd pînă la jumătate cuvinte cu rădăcini din limba slavă»¹¹;

— politica de culturalizare a populației din Basarabia a fost interpretată de aceiași autori ca o politică de românizare forțată. După părerea lui B. Borisov, teroarea în masă și românizarea forțată au fost metodele cu care românii au vrut să lipească Basarabia de regat. Autorul critică crearea căminelor culturale, are o atitudine negativă față de trimiterea învățătorilor din alte părți ale României în Basarabia, îl supără difuzarea gratuită prin sate a ziarului «Vestitorul Basarabiei». Concluzia lui Borisov a fost că, chipurile, burghezia imperialistă a României nu poate să se dezică de strangularea națională atît a moldovenilor, cît și a rușilor, ucrainenilor, bulgarilor etc.¹²;

— mișcarea de eliberare a românilor din Basarabia cînd aceasta făcea parte din Imperiul rus, a fost calificată ca mișcare naționalistă a unor intelectuali rupți de clasa muncitoare, dar legați de boieri. România ar fi «descoperit» această mișcare,

dar și-a pierdut interesul față de ea, pentru că a interesat-o exclusiv cotropirea Basarabiei. Cu acest scop, încă din vara anului 1917, România a trimis în orașele din sudul Imperiului rus agenți, care au avut sarcina să ușureze capturarea Basarabiei. Liderii mișcării de eliberare națională din Basarabia au fost etichetați de unul din autori ca «intrișanți politici și politicieni prostituți», care se uitau la mișcarea națională prin prisma buzunarului și intereselor proprii, făcând carieră politică în România reunită, ceilalți intelectuali, scrie autorul, au ieșit pe calea naționalismului îngust¹³.

— în concepția autorilor sovietici a numi moldovenii români însemna «a folosi termenologie româno-fascistă»¹⁴.

O altă trăsătură caracteristică publicațiilor din anii 20—30 a fost folosirea arbitrar-tendențioasă a datelor statistice referitoare la împărțirea populației pe naționalități în Basarabia. Cel mai frecvent au fost folosite datele recensământului din 1897 din Imperiul rus. Metodologia antiștiințifică a acestui recensământ a fost criticată chiar de specialiști ruși imediat după publicarea rezultatelor. Despre scopurile politice ale țarismului în promovarea recensământului de asemenea s-a știut. Cu toate acestea, autorii bolșevici au folosit din plin rezultatele schimonosite ale recensământului, căutând să demonstreze că românii din Basarabia sînt minoritari (47,6% conform recensământului din 1897). V. Dembo, luînd act de rezultatele recensământului din România din 1930 și comparîndu-le cu cele din 1897 s-a arătat îngrijorat de micșorarea populației ucrainene și evreiești, considerînd că aceștia au pierit sau au emigrat datorită politicii represive naționale a Statului Român. Compararea a demonstrat că în aceeași regiune și sub același regim populația rusească a crescut de la 8,2% în 1897 la 12,3% în 1930. Aici autorul a fost nevoit să se refere la tradiționalul procedeu: să apeleze la raționamentele de clasă. După opinia lui V. Dembo, «ocupanții români au adăpostit ospitalier gardiștii albi ruși, fugiți din U.R.S.S.»¹⁵.

Autorii sovietici din anii 20—30 au încercat să înainteze și alte idei, printre ele și aceea cum că tot ce a promovat România în Basarabia, inclusiv politica națională, era făcut la îndemnul Franței¹⁶.

Deci, istoricii din U.R.S.S. în deceniile trei și patru nu au făcut cercetări ale politicii naționale a Statului Român în Basarabia, ca de-altfel și în alte probleme, în sensul normal al cuvîntului: nu au studiat actele normative, legile României cu privire la minorități, nu au făcut studii sociologice etc. Sarcina autorilor menționați a fost de a denigra eforturile și rezultatele pozitive ale guvernului român, pe baza unor teze tendențios formulate a propaga ura nu numai de clasă, cum s-a declarat, dar și cea națională — românofobia.

În perioada de după cel de-al doilea război mondial istoricii sovietici, inclusiv cei din fosta R.S.S.M., specializați în cercetarea etapei 1918—1940, au acordat o atenție sporită problemelor politicii naționale a Statului Român în Basarabia. Ei au preluat o serie de idei de la «părinții» ideologici ai lor din anii 20—30, le-au «dezvoltat» și «aprofundat», publicînd chiar monografiile, capitole și compartimente în lucrări de sinteză. Astfel, în 1953 a fost scoasă de sub tipar «Istoria Moldovei» volumul II («De la Marea Revoluție Socialistă din Octombrie pînă în zilele noastre») ¹⁷. Capítolul IX al acestei sinteze cuprinde două subiecte ce se referă la tema noastră. Este vorba de «Opresiunea politică și națională» și «Degradarea culturii» ¹⁸.

La o lectură atentă a ceea ce s-a scris, putem observa ușor că în Basarabia «ocupanții» ațîțau vrajba națională între *popoarele Basarabiei* (cîte o fi fiind ele acolo? Sublinierea ne aparține — A.P.), întăritînd un popor împotriva altuia, jignind sentimentele naționale, tinzînd să înăbușe orice manifestare a culturii naționale¹⁹. Autorii sintezei la care ne referim, nu s-au străduit însă să aducă măcar un exemplu sau să facă vreo trimitere la surse sau studii, care ar exemplifica afirmațiile lor.

În ceea ce privește cultura, autorii «Istoriei Moldovei» au expus părerea cum că «ocupanții și servitorimea lor» au promovat o politică de frînare conștientă a dezvoltării culturii popoarelor din Basarabia, că 2/3 din populație era analfabetă²⁰. Este cazul să obiectăm că autorii sintezei n-au ținut cont de afirmațiile «părinților ideologici» în aceste chestiuni. Așa, într-un comentariu din «Krasnaia Bessarabia»

se sublinia că autoritățile române au depus eforturi sporite în vederea dezvoltării culturale, că ar fi avut rezultate mai bune în satul basarabean dacă ar fi participat activ și tineretul etc.²¹; în «Istoria Moldovei» însă se afirma contrariul. În privința numărului cărțurilorilor, L. Alexandri menționa că în Basarabia la sfârșitul sec. al XIX-lea la 100 de locuitori erau doar 16 cărțurari²², în timpul «ocupăției» române cel puțin 33 erau cărțurari, oricum a fost înregistrat un progres în acest domeniu.

Autorii au ținut să afirme în continuare cum că «ocupanții» au nămicit în mod necruțător «cultura națională moldovenească, au românizat forțat limba moldovenească»²³. Nicăieri în presa de specialitate istoricii partinici nu au explicat ce înseamnă «a româniza limba moldovenească». Nu o singură dată savanții-filologi, inclusiv cei ruși, au subliniat că nu există deosebire între limba română și așa-numita limbă «moldovenească». Este adevărat însă că fiind 106 ani sub dominație rusescă, românii din Basarabia vorbeau stălcit, cu foarte multe rusisme. Acest fapt a fost constatat de martori oculari, veniți din România în Basarabia. Astfel, A. Gheorghiu — vizitând mai multe localități basarabene — a fixat în cartea scrisă mai apoi că românii de aici foloseau așa cuvinte ca «desetină», «naloguri», «pervii sorte»²⁴ și multe altele. Rusificarea a fost politica oficială promovată de autoritățile țariste cu scopuri bine cunoscute și, parțial, eforturile depuse de țarism s-au încununat de succes. Corectarea rezultatelor nefaste ale politicii țarismului, care ar fi dus fără îndoială la lichidarea românilor ca neam — visul de aur al rusificatorilor — a fost acuzată de avocați întârziți ai Imperiului rus.

Cercurile literare din Basarabia ce au luat naștere pe lângă ziare, reviste și almanahuri, au contribuit la dezvoltarea talentelor literare băștinașe, la propagarea operelor literare etc. Membrii acestor cercuri au fost etichetați de autorii «Istoriei Moldovei» drept «mercenari ai condeiului», «aventurieri în literatură» etc.

În 1970 a ieșit de sub tipar ediția a doua, revăzută și completată a «Istoriei R.S.S. Moldovenești» (volumul II)²⁵. Subiectele legate de tema noastră și-au găsit o tratare mai largă. Ideile principale au rămas aceleași ca și în prima ediție apărută în întunericul nopții staliniste: «Ocupanții (citește — românii — A.P.) au aplicat o politică de românizare cu forța a ținutului, susținând că moldovenii sînt români, că limba moldovenească este limbă română, iar cultura moldovenească — cultură română». Și în continuare: «Limba română a fost introdusă cu de-a sila în instituții și școli din care pricină basarabenii, necunoscînd această limbă (sublinierea ne aparține — A.P.) nu puteau lucra nici în instituțiile de stat, nici în școli»²⁶. Deci autorii intenționat au folosit cuvîntul «basarabenii» fără a specifica de cine concret este vorba, desigur nu este vorba de cei care cunoșteau limba română (limba de stat), ci este vorba de «basarabenii» care nu cunoșteau această limbă și care — în mod normal, și anume așa se întîmplă în cele mai civilizate țări, — nu pot ocupa posturi în administrația de stat, precum nu au ce căuta nici în școli. «Școlile în care limba de predare era limba rusă, evreiască sau alta, citim în continuare, au fost sau românizate, sau închise (...). În școli se preda după programe românești, studiarea istoriei și geografiei României fiind obligatoare»²⁷. Locuitorii României, inclusiv cei dintre Prut și Nistru, în opinia autorilor, probabil, trebuiau să învețe geografia și istoria Rusiei sau a altui stat numai nu a Patriei lor. Tot acolo, fără pic de jenă, s-a afirmat cum că «cultura rușilor, moldovenilor, bulgarilor, găgăuzilor, ucrainenilor, evreilor și altor naționalități era sugrumată fără cruțare»²⁸. Dat fiind că în cadrul acestui material nu avem posibilitatea să demonstrăm starea reală a lucrurilor pentru fiecare naționalitate în parte, vom apela la cercetările efectuate de specialiști, referitoare la situația evreilor. Un bun cunoscător al vieții evreilor din Basarabia a fost I. N. Pilat, care în 1990 a scos de sub tipar un studiu, nefiind constrîns de nimeni în ceea ce a scris — nici de români, nici de ruși, iar cheltuielile pentru editarea cărții și le-a asumat Asociația veteranilor războiului, a muncii și mișcării sioniste de pe lângă Societatea culturii evreiești din Republica Moldova²⁹. Domnul Pilat, deci, scrie că, în general, situația evreilor din Basarabia în acest timp (de la 1918 încoace) a devenit mai bună. Nu facem comparație, deși ar fi cazul, cu situația evreilor din Imperiul țarist, cu binecunoscutele lui pogromuri ale sutelor negre. Au fost deschise, scrie în continuare I. Pilat, școli primare și medii evreiești cu predarea în limbile idiș și ivrit. În orașe și localități evreiești au

Început să se dezvolte «Ligi culturale» menite să educe tineretul israelian. Au fost deschise numeroase biblioteci cu cărți în limbile idiș, ivrit și română. Mulți scriitori evrei anume aici, în Basarabia, s-au născut și au creat în timpul așa-numitei «ocupări» române: Eliezar Șteiberg, Iacob Șternberg, care a contribuit și la fondarea teatrului-revue evreiesc din București, Solom N. Rabinovici (Șalom Aleihem), creația cărui a fost cunoscută departe de hotarele Basarabiei. În urma reformei agrare din România, a menționat I. Pilat, cinci mii de evrei au obținut posibilitatea să se ocupe cu agricultura, iar în paranteze autorul a ținut să sublinieze că după numărul de evrei-agricultori Basarabia ocupa locul doi în lume, după Palestina. În 1918 evreii din Basarabia au obținut cetățenia română. Dar cel mai important, credem, sînt faptele expuse de I. Pilat despre fuga în masă a evreilor din (NB!) Rusia Sovietică în România. Numai în Basarabia în 1920 erau 267 mii de evrei la totalul populației de 2 295 834 de oameni. Chișinăul, care număra 133 mii de locuitori, avea 62 mii de evrei (1919)³⁰. Desigur, odată stabiliți în România, evreii au fost nevoiți să se antreneze în toate zguduiri sociale și politice pe care le-a trăit țara: consecințele crizei economice mondiale, diferențierea de capitaluri și avere, iar o dată cu atragerea tot mai puternică a României în zona de interes a Germaniei naziste — și consecințele antisemitismului. Și, desigur, acesta e un alt capitol, o parte a evreimii s-a angajat în mișcări subversive în serviciul unor interese străine de cele ale statului-gazdă.

Astfel, pot fi combătute toate tezele autorilor «Istoriei R.S.S. Moldovenești». Însă «urmele» lăsate de aceste rînduri, scrise cu rea intenție, sînt destul de adînci. De pildă, autorii descriu un caz — ei n-au precizat unde și cînd a avut loc, — cînd autoritățile (române) au pus unor oarecare intelectuali întrebarea dacă aceștia posedă limba română, la care mulți din ei au răspuns că, chipurile, nu cunosc limba română, ci limba moldovenească³¹.

Istoriografia sovietică are în arsenalul său și «opere» consacrate special problemelor de politică națională a României, în partea ei dintre Prut și Nistru. Este vorba de studiile speciale ale doamnei S. F. Kustreabova³², care a cercetat procesele demografice din Basarabia din perioada anilor 1918—1940, studiile doctorului în științe istorice S. K. Brîseakin³³ ș. a.

Cercetările doctorului în istorie S. Kustreabova abundă în analize statistice, comparații, documente de arhivă, citate din ziarele timpului. Ea a făcut, fără îndoială, un lucru mare, însă metodologia perimată a cercetării științifice și mai cu seamă apărarea unor poziții partinice înguste, străine intereselor poporului, istoria cărui a încercat s-o studieze, și obiectivității științifice, a făcut ca cititorul acestor lucrări să nu-și recunoască istoria neamului, să se ciocnească, chiar de la primele pagini, cu scheme artificiale, ca pînă la urmă să se convingă ferm că munca depusă de cercetătoare a fost zădarnică.

Faptul că autoarea a ales obiectul cercetării sale procesele demografice din orașele Basarabiei nu poate provoca reproșuri. Concluziile însă, pe care le trage autoarea, sînt extinse asupra întregii Moldove dintre Prut și Nistru, S. Kustreabova făcîndu-se a nu «observa» că în orașele basarabene, cu anumite excepții, populația băștinașă era minoritară, iar satele basarabene, de asemenea cu excepțiile cunoscute, erau moldovenești (românești).

În cercetarea științifică menționată autoarea și-a permis un inadmisibil joc cu datele statistice. Astfel, ea a adunat cifrele ce indică cota-parte a rușilor și ucrainenilor din orașele Basarabiei (în %) și i-a plasat pe primul loc (35,8% conform recensămîntului din 1930), pe locul doi, așa cum s-a exprimat autoarea, «românii și moldovenii» (30,6%), pe locul 3 — evreii cu 25,8%³⁴. De unde și concluzia: naționalitățile principale care dominau numeric în orașele basarabene au fost rușii, ucrainenii, moldovenii. Ceea ce nu corespunde adevărului. Corect, după opinia noastră, ar fi analiza evoluției demografice în fiecare oraș luat aparte și gruparea orașelor în conformitate cu rezultatele obținute.

Ca și «părînții ideologici», dna S. Kustreabova consideră că există două națiuni deosebite — cea română și cea «moldovenească» — și că românii au promovat o politică activă de «românizare» a moldovenilor, politică ce s-a manifestat, conform opiniei autoarei, prin: consolidarea forțată a regimului burghezo-moșieresc; intro-

ducerea limbii române; discriminarea populației locale; dar și prin lichidarea organelor puterii sovietice și a celor de autoconducere locală (probabil autoarea a avut în vedere zemstvele). La pagina 70 a lucrării analizate autoarea trage următoarea concluzie: «Românizarea a fost în esență o politică a burgheziei împotriva ideologiei proletare». Cei care au promovat românizarea pot fi mândri de ceea ce au făcut: ei au pus stavilă «ideologiei» proletare care, în esență, n-a prezentat altceva decât niște dogme ale comunismului anilor '30 ce prevedeau luarea pe cale violentă a puterii de stat, instaurarea dictaturii proletariatului, care s-a dovedit a fi dictatura conducerii de partid, în fosta U.R.S.S., de pildă. Ideologia numită proletară a mai însemnat ațîțarea «revoluției mondiale», exportul de revoluție, instaurarea unor orînduiri administrative — de comandă, a socialismului de cazarmă. E bine, deci, că în perioada interbelică în Basarabia s-a promovat o politică de românizare înțeleasă așa cum ne sugerează autoarea, ca politică antiexpansionistă, antitotalitară.

S. Kustreabova a tratat politica națională a Statului Român în Basarabia uniform, indiferent cine a stat la cîrma țării; deseori autoarea a încălcat principiul cronologic, selectînd tot ce a fost negativ (din punctul ei de vedere), indiferent de timp, sau ceea ce s-a promovat în anii 1938—1940, intervenirea unor restricții de ordin general a fost determinată de condițiile specifice ale României.

Unele afirmații ale autoarei sînt surprinzătoare. Astfel, dumneaei afirmă că în anii 1937—1939 asupra natalității din Basarabia a influențat negativ mobilizarea bărbaților tineri în armata română în legătură cu pregătirea imperialiștilor României de război împotriva U.R.S.S. (p. 36). Nici mai mult, nici mai puțin, România din 1938 se pregătea de război împotriva U.R.S.S. La pagina 113 S. Kustreabova afirmă cum că basarabenii din cauză că nu cunoșteau limba română se abțineau de a merge în România. Deci, iarăși fără a preciza care anume basarabeni nu plecau în România.

Și încă: S. Kustreabova a pus permanent la îndoială veridicitatea și obiectivitatea statisticii românești și niciodată n-a pus la îndoială tendențiozitatea și lipsa de adevăr a foilor volante comuniste la care a apelat deseori, foi volante care erau publicate în Balta (R.S.S. Ucraineană) sau alte localități ale fostei U.R.S.S. și ilegal strecurate în România;

— autoarea nu a luat nici o atitudine critică față de datele recensămîntului rus din 1897, care, nu putea să nu le știe, erau tendențioase, precum și față de alte surse ce vin de la ruși;

— dorind să critice cît mai dur Bucureștii, autoarea scrie că din România în partea ei de dincoace de Prut erau exportate mărfuri industriale care concureau ușor cu cele meșteșugărești locale; autoarea debusolată de faptul în ce direcție evoluează progresul la apărarea micilor meșteșugari (p. 131);

— autoarea, criticînd dur politica națională a Statului Român în Basarabia, a făcut abstracție de «statul-lumină» — U.R.S.S. Acolo probleme nu erau, nici Gulag-uri, nici deportați, nici popoare întregi ridicate și duse cu forța dincolo de Cerul Polar la moarte sigură;

— S. Kustreabova a făcut abstracție de lucrările autorilor români (Dr. P. Cazacu etc.), care au depistat adevăratele tendințe din situația demografică a Basarabiei, adevăratele rezultate ale politicii naționale românești.

Deci, analizînd lucrările citate mai sus, poate fi trasă concluzia că este mai ușor a trata problema din nou decît a o supune unei permanente critici, alineat după alineat, frază după frază.

Lucrările profesorului S. K. Brîseakin tînuiesc cititorul chiar de la începutul lecturii prin bazele «sănătoase» metodologice marxist-leniniste. Cît face numai afirmația «Istoricul-marxist, studiînd și reconstituînd trecutul, trebuie permanent să-l aibă în vedere pe oponentul din tabăra istoriografiei burgheze nu un oponent născut, da un oponent care a existat sau există real, și să-i dea o ripostă demnă»³⁵.

El este un iscusit maestru în luarea citatelor din operele clasicilor marxism-leninismului, scrise în alte vremuri și cu absolut diferite ocazii și «lipirea» lor (citatelor) acolo unde îi vine bine autorului. Astfel, după părerea lui S. K. Brîseakin, promotorii românizării, deși au suferit eșec în promovarea culturii lor, numită de V. I. Lenin «a sutelor negre și clericale», totuși timp de 22 de ani au reușit să

otrăvească conștiința unui număr anumit de oameni (...)»³⁶. Deci, Lenin a spus cîndva despre cultura «sutelor negre și clericale», dar era vorba de niște realități din Rusia și nicidecum de cele din România din perioada interbelică. Sau, cînd scrie despre statistica oficială română, autorul nu-i face o analiză, nu-i arată concret neajunsurile, ci o etichetează făcînd trimitere la Marx care a spus cîndva că statistica burgheză a fost o apologie slugarnică³⁷.

În ansamblu, profesorul Brîseakin repetă într-o altă manieră, mai «academicistă», tezele expuse deja în istoriografia sovietică. «Basarabeanul» S. Brîseakin, necunoscînd limba română, n-a dorit să plece în România și să studieze materialele bogatelor arhive românești. De aceea lucrările lui, care în condițiile unui regim totalitar comunist i-au adus și grade științifice, și titluri didactice, în prezent sînt de o însemnătate științifică minoră și pot prezenta doar un interes bibliografic.

Așadar, istoriografia sovietică consacrată politicii naționale a Statului Român în Basarabia (1918—1940), are două perioade:

a) 1924—1940, de la apariția primelor lucrări de ordin propagandistic pînă la raptul Basarabiei de către U.R.S.S.

b) 1944—1991, de la cea de-a doua ocupație bolșevică pînă la proclamarea independenței de stat a Republicii Moldova.

Concluziile ce pot fi trase în urma analizei efectuate sînt:

1. Istoriografia sovietică a fost pusă în slujba îndreptăririi și justificării politicii expansioniste a conducerii staliniste a fostei U.R.S.S. din perioada interbelică.

2. În tratarea politicii naționale a Statului Român în Basarabia (1918—1940) istoricii sovietici s-au bazat pe teoria pseudoștiințifică a existenței, chipurile, a două națiuni complet deosebite: națiunea română și națiunea moldovenească, ele avînd puternice trăsături de distincție în limbă, în cultură etc.

3. Istoriografia sovietică a expus problema politicii naționale a Statului Român în Basarabia în contextul politicii numite tendențios de istoricii sovietici «politică de românizare», care s-a extins, chipurile, asupra românilor din Basarabia (moldovenilor) și asupra minorităților naționale din ținut.

4. Istoriografia sovietică a avut nu numai o concepție metodologică greșită, ci și o bază de izvoare conștient trunchiată: în mod intenționat nu au fost incluse în circuitul științific documentele referitoare la mișcarea națională din Basarabia de pînă la 1918, la situația reală a minorităților naționale din România, inclusiv din Basarabia. Faptele au fost alese arbitrar, au fost folosite doar citatele (din lucrările lui V. Lenin, de pildă), care plăceau autorilor sovietici, au fost citate numai lucrările autorilor români, care au convenit istoricilor bolșevici.

5. Baza de izvoare a fost alcătuită, în mod special, din materiale subversive, tipărite în afara granițelor de stat ale României și expediate ilegal în țară, precum și reviste și alte publicații periodice, ce propagau scopurile expansioniste ale conducerii sovietice.

Note:

¹ Istoria României între anii 1918—1944. Culegere de documente. Buc., 1982, p. 36.

² Constituția din 29 martie 1923/Ibidem, p. 58.

³ Istoria românilor. Epoca contemporană. Chișinău, 1992, p. 26.

⁴ Ibidem, p. 41.

⁵ Schäffer G., Istoricul problemei evreiești din România. Compendiu după opera «La question des israelites en Roumanie» de dr. Iosef Bercowitz. Buc., 1930, p. 126.

⁶ Am vrea să amintim în acest sens lucrările profunde, axate pe analiza unui lot imens de date statistice, ale Dr. P. Cazacu «Zece ani de la Unire: Moldova dintre Prut și Nistru. 1918—1928». Buc., 1928. 300 p.; Idem, A

XV-cea aniversare a Unirii Basarabiei. 27 martie 1918—27 martie 1933. Conferința festivă ținută la 9 aprilie 1933 la Teatrul național din Chișinău. Iași, s. a., 13 p.

⁷ Vezi: В. Дембо, Бессарабский вопрос. М., 1924; Idem, Никогда не забыть! Кровавая летопись Бессарабии. По официальным документам. М., 1924; Idem. Советская Молдавия и Бессарабский вопрос. М., 1925; Александри Л. Н., Бессарабия и бессарабский вопрос. М., 1925 ș. a.

⁸ В. Дембо., Никогда не забыть!., с. 11.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Красная Бессарабия. 1926, № 1, с. 4.

¹¹ Александри Л. Н., Бессарабия и бессарабский вопрос, с. 14.

- ¹² Борисов Б. И., Бессарабия сегодня// *Красная Бессарабия*. 1926; № 1, с. 7.
- ¹³ Гринштейн А., Уроки оккупации и национальный вопрос// *Красная Бессарабия*. 1926, № 2, с. 17—20.
- ¹⁴ Картинки бессарабской жизни// *Ibidem*, 1936, пг. 5, р. 26.
- ¹⁵ В. Дембо, Цифры обвиняют// *Ibidem*. 1936, пг. 4, р. 2—3.
- ¹⁶ Alexandri L. N., *op. cit.*, р. 16.
- ¹⁷ История Молдавии. Т6м. П. От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. Кишинев, 1953.
- ¹⁸ *Ibidem*, р. 210—216.
- ¹⁹ *Ibidem*, р. 211.
- ²⁰ *Ibidem*, р. 214.
- ²¹ *Красная Бессарабия*. 1936, № 5, с. 23.
- ²² Alexandri L. N., *op. cit.*, р. 14.
- ²³ История Молдавии, с. 214.
- ²⁴ A. Gheorghiu, *Pe drumuri Basarabene. A doua zi după Unire*. Buc., 1923, р. 54.
- ²⁵ История РСС Молдовенешть. Вол. II. Кишинэу, 1970.
- ²⁶ *Ibidem*, р. 257.
- ²⁷ *Ibidem*.
- ²⁸ *Ibidem*.
- ²⁹ Пилат И. Н. Из истории еврейства Молдовы. Кишинев, 1990.
- ³⁰ *Ibidem*, р. 42—45.
- ³¹ История РСС Молдовенешть, п. 259—260.
- ³² Кустрябова С. Ф. Динамика численности населения городов Бессарабии в годы боярско-румынской оккупации. 1918—1940// *Известия Академии наук МССР*. Серия общ. наук. 1970, № 3, с. 84—92; *Idem*, Национальный со-
став населения городов Бессарабии и национальная политика боярско-румынских оккупантов// *Ibidem*, 1972, пг. 1, р. 23—34; *Idem*. Социально-классовая структура городского населения оккупированной Бессарабии// *Ibidem*, р. 42—57; *Ibidem*. Влияние политики правительства буржуазно-помещечьей Румынии на численность и состав населения городов оккупированной Бессарабии. 1918—1940. Автореф. дис. на соиск. уч. степен. канд. ист. наук. Кишинев, 1974; *Idem*, Положение трудящихся и демографические процессы в городах Бессарабии. (1918—1940). Кишинев, 1977; *Idem*. Города Бессарабии. 1918—1940. (Социально-экономический аспект и народонаселение). Кишинев, 1986.
- ³³ Брысякин С. К. Культура Бессарабии. 1918—1940. Кишинев, 1978; *Idem*. Бессарабская церковь — ревностный проводник румынизации края. 1918—1940// Научная конференция профессорско-преподавательского состава Кишиневского госуниверситета по итогам научно-исследовательской работы за 1973 г. Кишинев, 1973; *Idem*, Сытник М. К. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. Кишинев, 1969.
- ³⁴ Vezî: Кустрябова С. Положение трудящихся и демографические процессы..., с. 49.
- ³⁵ Брысякин С. К. Культура Бессарабии, с. 11.
- ³⁶ *Ibidem*, р. 7.
- ³⁷ *Ibidem*, р. 16.

DOCUMENTAR

ВИКТОР ЦВИРКУН

ИЗ ЭПИСТОЛЯРНОГО НАСЛЕДИЯ ИОНА НЕКУЛЧЕ

(1713—1720)

Несмотря на пристальное внимание многих поколений историков различных стран к творческому и жизненному пути одного из великих хранителей и передатчиков исторической памяти нашего народа Иона Некулче, многие страницы его биографии продолжают оставаться для нас совершенно неизвестными. К их числу относится и период его девятилетней вынужденной эмиграции 1711—1720 гг.¹, в особенности же годы проживания (1713—1720) в Речи Посполитой. Историкам неизвестны, ни точная дата прибытия Иона Некулче в эту страну², ни дата выезда из нее в Молдову, ни места проживания молдавского летописца и его семейства в течение последних семи лет эмиграции. Единственным документальным свидетельством, дающим мало-мальскую информацию об этом периоде жизни И. Некулче, служит его письмо от 27 ноября 1718 г., адресованное российскому канцлеру Г. И. Головкину и опубликованное румынским историком С. Чобану в 1924 г.³ Проведенные автором настоящей публикации архивные изыскания в центральных архивохранилищах России позволили обнаружить ряд, ранее не известных научным кругам, писем Иона Некулче, отправленных в 1713—1720 гг. видным политическим деятелям Российского государства: А. Д. Меншикову, Г. И. Головкину, Б. П. Шереметеву. Вводимые в научный оборот документы являются лишь малым отражением той широкой и интенсивной корреспонденции, которую вел в эмиграции И. Некулче с молдавскими владельцами⁴ и русскими сановниками. По свидетельству самого летописца, только в адрес канцлера Г. И. Головкина им было отправлено не менее 17 писем⁵. Ряд посланий, содержащих информацию о внутри- и внешнеполитической обстановке в Речи Посполитой, Молдове и Валахии, был адресован генерал-майору на русской службе Томе (Фоме) Кантакузину⁶. Абсолютное большинство этих писем до настоящего времени не обнаружено. Сложность их поиска и выявления объясняется главным образом двумя причинами. Во-первых, все они распылены по многочисленным фондам различных архивохранилищ России и, по-видимому, Украины. Во-вторых, возникают трудности с идентификацией авторства, поскольку русские переводчики и переписчики нередко искажали фамилию летописца до неузнаваемости. Так, в одних документах он фигурирует как Иван Микулчич⁷, в других — как Иован Неделкус⁸, в третьих — как Иона Никулча⁹. Если принять во внимание, что для исследователя главным ориентиром архивного поиска служат фондовые описи, в которых отражены только наименования дел, без какой-либо аннотации содержания, легко понять, насколько сложным становится разыскание интересующей нас информации.

Находящиеся в нашем распоряжении документы свидетельствуют, что отправленные в Россию письма Иона Некулче были написаны на польском языке¹⁰, с которого по их получении делались переводы на русский. Публикуемые письма и являются русскими переводами с оригиналов. Сами же оригиналы обнаружить не удалось.

Публикатор сохранил стиль и орфографию документов, поместив в квадратные скобки дополнения к пропускам или сокращениям. Оставлена без изменения используемая в документах хронология.

1. К графу Гавриилу Ивановичу [Головкину]¹¹ в листе польском от Некулчи [Иона], гетмана волоцкого, из Козельца¹² от 25 мая 1713 года написано

При отдании низжайшего моего поклона вашему превосходительству покорно прошу, чтоб обо мне, яко об иноземце, припомытовать изволили. Егда уж здесь [в России. — В. Ц.] без жалования два года сию и к вашему превосходительству раз уже с пятнадцать писал и никакого ответу на оные письма по сие время не имел. Того ради прошу вашего превосходительства: извольте милосердие надо мною явити и указ прислать, чтоб я мог свободен быть, службы себе искать, егда пропитания здесь и способу к жизни, яко иноземец, не имею и принужден буду от голоду умирать. А от сели мене не пушают ни во свою сторону [Молдову. — В. Ц.], ни к царскому величеству. Не ведаю, в чем я провинился, ибо всеусердно служить царскому величеству желаю, токмо б мог свое пропитание иметь. И изволь, мой милостивый благодетель, по любви христианской милость свою ко мне явити и указ прислать, чтоб я мог ведать, как мне поступить. Которого ожидая со всякою униженностью, всегда есмь

Иван Микulich*, гетман волоцкий

2. Перевод с письма от бывшего гетмана волоцкого Ионы Никулши*, писанное мая от 15 дня в Салтанове. А получено июня дня 1714 [года]¹³

Ясневельможный мосце пане фелъ маршал и добродее [добродетель. — В. Ц.]. Сиче вашей милости от всевышнего пана Бога доброго здравия на лета многия.

Сим моим наинижайшим скриптом [письмом. — В. Ц.] смею и дякую [благодарю. — В. Ц.] величеству вашему за милосердие и за ласку, которою я имел от вашего сиятельства под час бытности моей при вашей стороне. Не могу забыть на каждый час, пока жития моего же бы мне дяковать и услужить, в чем был роказ величества вашего, бо я узнал всего доброго от величества вашего, впал было в незнаемость я такую от инших; ежели б не милость ваша надо мною показалась, тоб я во отчаение пришел со всем своим стешким [может быть, стязким? — В. Ц.] домом своим. Теперь может величество ваше знати, что до своей отчины не могу еще прибыть, бо еще и времена не суть спокойны еще. А до того же се [еще. — В. Ц.] боюсь поганов [осман. — В. Ц.] будущих, барзо близко. Видячи пана Йордакия [Русета. — В. Ц.]¹⁴, пошедши ис Польши до Ясс, а сераскер-паша хотел було послать до Порты Оттоманской и просил у него [Йордакия Русета. — В. Ц.] 7 тысяч талеров. А того не верил, что сидел он [И. Русет. — В. Ц.] за караулом в Киеве. И с великою трудностю успокоили сераскера [и] отпустил его [И. Русета. — В. Ц.]; для того я, видячи такие трудности, какие чинят поганы нашим христианам, не смею еже итти, и жду минувшего времени, и застою [остаюсь. — В. Ц.] в Польше в местечке господина гетмана [А. Н.] Снявского¹⁵, нарецаемо в Солтанове, и пребываю в худом состоянии, токмо одному богу сведушу. Что было, оставил в своей земле [Молдове. — В. Ц.] пожитков своих, то все пропали, но еще и маестности мои господа роздал¹⁶ после меня иным, даючи мне причину болши для того, что по баталии¹⁷ пошел к московской стороне. Все же люди в суспиции [в поддержку. — В. Ц.], которые пошли к московской стороне, за то пан Бог наградит князя Дмитрия Кантемира, бо его учинок и нас вмешал же, мы и жалования от царского величества не получали, тылко б ему чтоб было добро. Для чего прошу величества вашего, яко пана моего милостивого, абы я не был в забвении от милости вашей.

Ежелися случитца сближитца с царским величеством, дабы за меня представствовал милосердием и словом добрим. Же ваша милость меня знаешь и видел мою ширость, которую и нынешнего числа все, что имел, выдал и ставился не с чин, ни грошей, ни маестностей, ни гонору. И повторне упрошаю милости вашей: не забывай меня. Бо я, пока жития моего, буду снайдоватися [оставаться. — В. Ц.] слугою царского величества, где коль век буду мешкати, и оттоль, где мешкаю, рад был я писати, токмо час слабости моей не допускает, как и ваша милость о сем сонзволнись знати. А о инших речах болши о всем выразишь с листу его милости господина генерал-майора [Ф.] Кантакузина.

Вашего сиятельства слуга Ион Некулша, бывший гетман волоцкий.

* Так в тексте.

3. Перевод с письма¹⁸ бывшего воловского гетмана Иована Му [...]*, писанного с Полши, с села Бубеек, априлия 27 дня году 1720

Светлейший и всемилостивейший князь Александер [Данилович Меншиков], мой милостивейший государь!

От всемогущего Господа Бога прошу светлости Вашей зелаго здравия и долго-летнего жития со всяким всегда благополучием.

Будучи я звестен о приближении Вашей светлости к здешним сторонам¹⁹, не могл оставить, дабы не имел с покорностию Вашей светлости отзиваться, хотя Ваша светлость о мне и неизвестен. Однако я с верностию служил Пресветлому Царскому Величеству, когда [он] изволил быть в нашей Волосской земле. А от оного времени я обретаюся в чужой земле в Польше в маестности господина [...]** [А. Н.] Синявского, понеже и неединым образом и невозможно мне было в свою землю возвратиться. И учинил згоду [договор. — В. Ц.] с моими неприятелями, и что дневно надежда моя на Господа Бога, которого прошу, да подаст Царскому Величеству оказии и благополучия, чрез которое могли бы и мы быть щастливы. Теж прошу милости вашей светлости ко мне, странному [иностранный]. — В. Ц., дабы не быть мне, вашей слуге, в забвении, а я на всякие указы вашей светлости по возможности моей готов на всякий час верно служить Царскому Величеству и Вашей светлости. Ибо ни на кого другого надежды не имамы. При сем мало ведомостей, которые могл я в здешних сторонах получить, Вашей светлости посылаю²⁰, пребываючи Вашей светлости нижайший и покорнейший слуга.

Иован Неделкул, бывший волбеский гетман и староста Сучавский

Примечания

¹ Первый период эмиграции И. Некулче, его пребывание в Российском государстве в 1711—1713 гг., исследован автором настоящей публикации в статье «Ион Некулче в России. 1711—1713 гг.» (См.: Молдавский исторический журнал. Кишинев, 1993. № 2).

² В указанной выше статье автор предполагает, что И. Некулче покинул Россию не ранее августа 1713 г.

³ Ciobanu Ș. Dimitrie Cantemir în Rusia. București, 1924. Anexa LXL. P. 137—138.

⁴ Руссев Е. М. Кронотграфия молдовеняск дин вякуриле XV—XVIII. Кишинэу, 1977. П. 371—372; Neculce Ion. Letopisețul Țării Moldovei/Letopisețul Țării Moldovei. Chișinău, 1990. P. 422.

⁵ Российский государственный архив древних актов в г. Москве (далее: РГАДА). Ф. 68. Сношения России с Молдавией и Валахией. Оп. 1. 1713 г. Д. 1. Л. 50; Ciobanu Ș. Op. cit. P. 137.

⁶ См.: Архив Санкт-Петербургского отделения Института истории России Российской академии наук (далее: Арх. СПб. О ИИР РАН). Ф. 83 А. Д. Меншикова. Оп. 3. Д. 9. Л. 249.

⁷ РГАДА. Ф. 68. Сношения России с Молдавией и Валахией. Оп. 1. 1713 г. Д. 1. Л. 50 об.

⁸ Там же. Ф. 198. Личный фонд А. Д. Меншикова. Оп. 1. 1720 г. Д. 329. Л. 1.

⁹ Арх. СПб. О ИИР РАН. Ф. 83 А. Д. Меншикова. Оп. 3. Д. 9. Л. 248.

¹⁰ РГАДА. Ф. 68. Сношения России с Молдавией и Валахией. Оп. 1. 1713 г. Д. 1. Л. 50.

¹¹ Там же. Л. 50—50 об.

¹² Козелец (ныне поселок городского типа, центр Козелецкого р-на Черниговской обл. Украины) — в 1708—1781 гг. был административным центром Киевского полка (См.: БСЭ. М., 1973. Т. 12. С. 386).

¹³ Письмо адресовано фельдмаршалу Б. П. Шереметеву, хранится в: Арх. СПб. О ИИР РАН. Ф. 83 А. Д. Меншикова. Оп. 3. Д. 9. Л. 248—249.

¹⁴ Иордакие Русет — великий вистиерник, до прибытия Д. Кантемира в Яссы в декабре 1710 г. был блюстителем господарского престола. Во время Прутской кампании 1711 г. по требованию молдавского господаря был арестован и отправлен в Киев, где в течение двух лет, до 1713 г. (а не до 1714 г., как утверждает Николай Стойческу. — См.: Stoicescu N. Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII. București, 1971. P. 435), содержался в тюрьме (См.: Neculce Ion. Op. cit. P. 386).

¹⁵ Сенявский Адам Николай (1666—1726), с 1706 г. великий коронный гетман Речи Посполитой.

¹⁶ Владения Иона Некулче молдавский господарь Николай Маврокордат (1711—1715) отдал Костаки Лупулу (См.: Neculce Ion. Op. cit. P. 410; Руссев Е. М. Указ. соч. С. 370—371).

¹⁷ Имеется в виду Станилештское сражение 8—12 июля 1711 г.

¹⁸ РГАДА. Ф. 198. Личный фонд А. Д. Меншикова. Оп. 1. 1720 г. Д. 329. Л. 1—2. Текст письма предва-рен следующим заголовком: «Перевод с письма бывшего воловского господа-ря [!] Иована Неделкуса проси-тельного о неоставлении его и обеща-

* Окончание слова стерто.

** Слово отсутствует, повреждена бумага.

тельного в верности к российскому двору».

- ¹⁹ По приказанию Петра I А. Д. Меншиков инспектировал войска Украинского корпуса, а «также пересматривал недорослей, однодворцев и прочих» с мая по август 1720 г. Письмо И. Некулче А. Д. Меншиков мог по-

лучить в г. Глухове, где находился до конца мая (См.: ЦГАДА. Ф. 198. Личный фонд А. Д. Меншикова. Оп. 1. Д. 146. Л. 252—252 об., 256.

- ²⁰ Посланные И. Некулче ведомости в приложении к этому письму в архиве не обнаружены.

ION VARTA

CONTRIBUȚII DOCUMENTARE LA ISTORIA MIȘCĂRII NAȚIONALE DIN BASARABIA DE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Mișcarea națională în Basarabia după 1812 a fost încontinuu suspectată de autoritățile țariste din ținut, cit și de cele din capitala imperiului. O îngrijorare deosebită stîrneau contactele dintre naționaliștii români de pe ambele maluri ale Prutului. O dată cu izbucnirea revoluției ruse din 1905, are loc o activizare a irendentismului basarabean și o revigorare a contactelor naționaliștilor din Regat cu cei din Basarabia. În aceste condiții vigilența Petersburgului crește. În munca de supraveghere se încadrează și diplomații ruși, aflați în România (funcționarii ambasadei ruse de la București și ai consulatului rus de la Iași). Acest aspect din istoria mișcării naționale a românilor basarabeni constituie o pagină deloc cunoscută.

Activitatea Ligii culturale a românilor basarabeni, cit și sarcinile care și le-a formulat această organizație vizavi de soarta conaționalilor din Basarabia refugiați în Regat în condițiile izbucnirii revoluției ruse, au provocat nemulțumirea guvernului rus și l-au făcut să exercite presiuni asupra conducerii României în scopul curmării activității Ligii.

Concomitent crește vigilența administrației țariste din ținut față de mișcarea autonomistă din Basarabia. Guvernatorul Haruzin, îngrijorat de gravele urmări, care puteau fi provocate de creșterea amploarei acestei mișcări și de intensificarea contactelor naționaliștilor de pe ambele maluri ale Prutului, propune agentului diplomatic al Rusiei în România, Ghirs, înfăptuirea unor regulat întrevederi, în scopul coordonării acțiunilor comune pentru o luptă mai efectivă cu pericolul naționalismului românesc.

Despre gravitatea care o prezenta pentru guvernul rus intensificarea contactelor dintre naționaliștii români de pe ambele maluri ale Prutului mărturisește și acel fapt că în detaliile acestei probleme au fost inițiați cei mai mari demnitari ruși: primul ministru, ministrul de externe, cel de interne, șeful poliției imperiului.

Toate aceste aspecte menționate pînă aici sînt reflectate în ciclul de documente care urmează mai jos. Aceste documente, cu excepția celui de-al doilea, au fost selectate în Arhiva de politică externă a Imperiului rus în fondul «Arhiva politică», dosar 2796, filele 2—31 și în dosarul 3989, filele 1—4. Al doilea document a fost depistat în Arhiva Națională a Republicii Moldova, fondul 297, inventar 9, dosar 26, f. 1—2.

Ultimele două documente, ca și majoritatea celor care le-au precedat, la fel țin de domeniul corespondenței diplomatice, numai că, acestea din urmă provin dintr-o perioadă mai tîrzie — ele atestă faptul că diplomația rusă, ca și în perioadă anilor 1905—1906 era preocupată de scopul preîntîmpinării unor eventuale contacte ale naționaliștilor români de pe ambele maluri ale Prutului. Spre deosebire de perioada precedentă, la această etapă nu se mai insistă asupra necesității contrarării mișcării naționale din Basarabia, fapt semnificativ care demonstrează slăbiciunea imperiului și posibilități mai favorabile pentru români basarabeni de a scăpa de ocupația străină.

LIGA CULTURALĂ A ROMANILOR BASARABENI

Avînd în vedere dezastrul prin care trece Imperiul rus și care se răsfrînge, în mare măsură, asupra românilor basarabeni;

avînd în vedere că în timpul frecventelor tulburări provocate de alte popoare ale Imperiului severitatea autorităților se răsfrînge asupra românilor basarabeni, aflați la periferia Imperiului și din acest considerent fiind suspectați în mod deosebit;

avînd în vedere că populația acestei provincii care este cea mai supusă și calmă din întregul Imperiu, dar fiind lipsită de lumina civilizației nu-i în stare să-și apere

drepturile sale în fața autorităților, constituite din elemente străine și necunoscute cu viața, limba, tradițiile și drepturile legitime ale consănginenilor noștri;

avînd în vedere că în condițiile unor conflicte inevitabile provocate de împrejurările indicate mai sus nedreptatea revoltătoare și represiunea cruntă urmăresc pe acei care fiind înconjurați de ignoranță nu înțeleg și chiar nici nu bănuiesc despre cauzele noilor persecuții ce parvin de sus;

avînd în vedere că azi 24.000 de moldoveni basarabeni sînt ruși de la căminul părăsesc de dragul molohului războiului, cel mai sîngeros din lume, iar alți mii și mii umplu închisorile sau rătăcesc în lipsa unui azil și fiind astfel niște victime ale unor împrejurări, de care ei nu poartă nici o vină;

avînd în vedere că adeseori acești năpăstuiți pribegi se îndreaptă în Asia sau America, unde așa și nu mai ajung din lipsă de mijloace sau din alte cauze;

avînd în vedere că unii dintre acești emigranți își caută adăpost în patrie — în România liberă — mama tuturor românilor unde o parte dintre ei din lipsă de experiență sînt supuși vexațiunilor și exploatarei funcționarilor inferiori; sau, luați drept cerșetori și oameni periculoși, sînt supuși persecuțiilor sau expulzării necruțătoare înăpoi peste Prut;

avînd în vedere toate cele expuse mai sus, se aduce la cunoștința persoanelor interesate:

1) Noi ne vom stărua să luăm act de situația tuturor celor împilați în Patrie și nevoiți să-și caute adăpost pe meleaguri străine în scopul acordării unor mijloace pentru strămutare;

2) vom face demersul pe lîngă autorități și vom proteja pe acei oameni despre care vom afla că sînt cinstiți și doresc doar să găsească o țară liniștită și ocrotită de scutul legilor;

3) în mod special vom stărua în favoarea instruirii tinerilor, condamnați să ia calea pribegiei de pe băncile școlii, și vom apela la serviciile presei în țară și peste hotare, cînd asemenea tineri, contrar legislației și constituției, vor fi oprimați de către vasa instituții, expulzați fără nici o motivație ci doar din bună dorință a căruiva consului sau ambasador rus, ministru sau prefect român.

Comitetul central roagă pe toți acei ce au nevoie de protecție să se adreseze patrioților încercați, indicați mai jos:

Bogdan Petriceicu-Hasdeu, Președintele Societății «Milcov» a românilor basarabeni

I. G. Bibicescu, Vice-Președintele Societății «Milcov», strada Sfinților Apostoli, București

Castelul Iulia Hasdeu, Cîmpina

Z. R. Arbore, profesor, strada Dragoș Voievod, nr. 17. București.

A. Frunză, învățător, Iași.

Doctorul P. Cazacu, str. Teilor, nr. 160, București. Comitetul Central al Ligii Culturale a românilor basarabeni.

Secret Circular

Locțiitorul șefului Direcției de jandarmi a Guberniei Basarabia în județele Chișinău, Ismail și Acherman.

Unter-ofițerului postului de jandarmi Leova

Sînt primite informații, că în România «Comitetul Central al Ligii Culturale a românilor basarabeni» expediază proclamații în ținuturile românești de pe malul Prutului în scopul răspîndirii lor în rîndul populației guberniei Basarabia.

Proclamația menționată, referindu-se la vremurile tulburi, ce au loc în Rusia, cît și la faptul că 24 mii de moldoveni basarabeni sînt ruși de la vatra părintească de dragul războiului și populația provinciei Basarabia sub influența atît a evenimentelor ce au loc în Rusia, cît și a represiunilor Guvernului rus, poate fi nevoită să emigreze căutîndu-și refugiu în patrie — în România liberă — mama tuturor românilor: 1) invită pe cei ce se interesează, să facă cunoștință de situația tuturor celor asupriți în patrie și nevoiți să caute refugiu în țări străine, 2) promite a face demersuri pe lîngă autorități și a proteja astfel de emigranți, 3) mai ales promite a stărua pentru oamenii culți condamnați să pribegescă chiar de pe băncile școlii și 4) Comitetul Central al Ligii roagă pe toți acei care au nevoie de o astfel de protecție să se adreseze următorilor patrioți încercați: a) B. Petriceicu-Hasdeu, b) I. Bibicescu, vice-președinte al aceleiași societăți «Milcov», str. Sf. Apostoli, București, c) Castelul Iuliei Hasdeu, Cîmpina, d) Z. R. Arbore, profesor, str. Dragoș Voievod, nr. 17, București, e) A. Frunză, învățător, Iași și j) Petru Cazacu, str. Teilor, nr. 160, București.

Copiile acestei proclamații au fost expediate de către guvernatorul Basarabiei ci-
novnicilor din poliție pentru a institui o supraveghere. Avînd în vedere cele indicate mai sus ordon să luați măsuri pentru o supraveghere riguroasă asupra răspîndirii unor astfel de proclamații și la depistarea lor să faceți urgent cercetări secrete riguroase pentru o clarificare detaliată a locului și timpului descoperirii proclamațiilor; cine le-a răspîndit și în ce număr de exemplare, cu ce scop, în ce împrejurări; cine au fost martorii faptului răspîndirii și dacă nu-s (printre ei — I. V.) dintr-acei ce ar putea indica *vinovații sau urmele lor*.

Despre rezultatele cercetărilor să-mi prezentați imediat procesele verbale ale acestor cercetări.

Rotmistru (semnătura)

București, 11 februarie 1905, nr. 11

Depeșa Consilierului de Stat Activ Ghirs —
Ministrului afacerilor externe

Consulul nostru de la Iași a prezentat D-lui Director al Primului Departament în traducere în limba rusă manifestul Comitetului central al Ligii culturale a românilor basarabeni primit din Unghenii românești.

Acest manifest urmărește, fără îndoială, un scop politic. Sub pretextul salvării românilor de nenorocirile suferite de ei în Basarabia, el îndeamnă îndeosebi tineretul cult a se strămuta în România, promițându-i protecție și apărare în cazul unor persecuții «din partea unui consul sau ambasador rus sau a unui ministru sau prefect român».

Din cele cinci persoane care au semnat manifestul patru au emigrat din Rusia și au primit cetățenie română, dar continuă să participe la transportarea literaturii ilegale în teritoriile noastre; asupra acțiunilor lor eu în repetate rânduri am atras atenția guvernului român. A cincea semnătură aparține unuia din pușinii socialiști din România, funcționar al băncii naționale.

Un exemplar al manifestului căpătat de Consulul nostru l-am transmis Ministrului român al afacerilor externe indicând că e în interesul guvernului român de a pune limită condamnabilei propagande care poate duce la neplăcute neînțelegeri între țările noastre.

Generalul Lahovari mi-a promis să depună toate eforturile posibile pentru a influența energic asupra membrilor Ligii, despre existența căreia, după asigurările sale, n-a avut nici o închipuire.

Consider că guvernul român, avînd nevoie de susținerea noastră în chestiunea cuțo-vlahă, va înfrîna, într-o anumită măsură, activitatea emigranților noștri.

Nu încape îndoială că datorită unei dezvoltări excesive a sentimentelor naționale, românii întotdeauna vor manifesta în suflet interes față de tot ce poate servi la apropierea basarabenilor cu compatrioții lor din Regat.

3 martie 1905, nr. 181

Alexandru Grigorievici (Bulighin — I. V.)

Consulul rus la Iași a expediat către MAE manifestul Comitetului Central al Ligii culturale a românilor basarabeni care este răspîndit de CC al acestei Ligi în ținuturile românești limitrofe cu Prutul cu un scop evident de a fi răspîndit în mijlocul populației basarabene.

...O parte din persoanele aflate în România intenționează a profita de împrejurările actuale pentru a pune începutul unei propagande naționale românești în gubernia Basarabia.

Împuternicitul cu afaceri al Rusiei la București a atras atenția guvernului român asupra urmărilor care pot surveni în cazul unei atitudini pasive a părții române.

Ghirs

București, 18 noiembrie 1905, nr. 85

Depeșa confidențială a gofmeisterului Ghirs

Prin intermediul unei scrisori secrete din 15 noiembrie curent guvernatorul Basarabiei mi-a comunicat că dispune de informația conform căreia guvernul român concentrează unități militare la hotarul cu gubernia, conducerea căreia i-a fost încredințată, cu scopul ca în împrejurări favorabile să ocupe Basarabia. Camergherul Haruzin a rugat să-l pun la curent cu atitudinea care poate fi adoptată de guvernul român vizavi de populația guberniei Basarabia, în cazul izbucnirii unor dezordini de masă cu caracter agrar. El a adăugat, că pînă la momentul de față în localitățile rurale n-au avut loc și nici nu se prevăd dezordini bazate pe relațiile dintre țărani și boieri.

...Guvernul român nu numai că nu concentrează unități regulate la hotarul nostru, ci dimpotrivă, recheamă acele unități care au fost trimise încoale în luna iulie și august în scopul intensificării apărării hotarelor românești de invazia evreilor, care fug în Moldova.

În schimbul acestor unități care au produs la hotar doar neînțelegeri, România înțerește efectivul pazei de grăniceri de-a lungul Prutului cu grăniceri aduși din alte părți ale Regatului. Cît privește atitudinea guvernului român față de populația guberniei Basarabia, Ministerului imperial îi este deja cunoscută atitudinea guvernului român față de populația guberniei Basarabia din depeșa mea de la 30 iulie, nr. 47, conform căreia regele Carol și miniștrii săi stimulează indiscutabil dezvoltarea tendințelor naționale ale românilor. Majestatea sa are contacte destul de frecvente cu liderii românilor din Transilvania și Bucovina. El urmărește cu o mare atenție mersul evenimentelor

interne din Rusia și influența lor asupra Basarabiei, nutriend, probabil, visul de apropiere a momentului unirii provinciilor noastre cu Regatul român.

Pe lângă toate acestea, în relațiile sale externe guvernul român se află într-o așa dependență de Germania, încât măsura bunei credințe față de noi pot servi, într-o anumită măsură, relațiile noastre cu Berlinul.

În afară de aceasta regele Carol, fiind principalul responsabil al politicii românești, în activitatea sa nu iese din limitele care i le indică propria lui prudență și experiență de 40 de ani de guvernare. Majestatea Sa se va decide a se pronunța deschis sub drapelul revendicărilor naționale ale românilor doar atunci, când împrejurările vor deveni deosebit de favorabile și îi vor garanta nepedepsirea. Eu nu dispun de argumente, care ar confirma că Majestatea Sa consideră aceste împrejurări ca deja constituite.

Faptul rechemării unităților militare românești de la hotarul nostru servește în calitate de argument evident că guvernul de aici nu împărtășește în momentul de față nici un fel de intenții agresive față de Basarabia.

Dar în România există în prezent câteva societăți patriotice particulare. E posibil că sub influența povestirilor evreilor fugiți din Rusia care propagă deschis că corpul românesc de armată ce numără un efectiv de 50 mii de oameni ar putea, ținând cont de haosul complet, ce domină în Basarabia să pună stăpânire pe această gubernie absolut fără nici o primejdie; unele din aceste societăți, profitând de ocazie trimit la noi emisarii lor în scopul trezirii sentimentelor naționale românești a moldovenilor noștri. Consider că autoritățile noastre guberniale n-ar trebui să scape din vedere posibilitatea apariției unor asemenea provocatori.

Nu cred că ei ar putea fi împuterniciți a acționa în baza chestiunii agrare, deoarece în România relațiile agrare între țărani și moșieri prezintă serioase complicații pentru viitor.

Depeșa Consulatului rus de la Iași,
adresată primului Departament al MAE din 26 iulie 1906

...Reprezentanții naționalismului românesc, nefiind satisfăcuți de succesele atinse de guvernul conservator în chestiunea macedoniană și posibil, considerînd momentul actual deosebit de convenabil pentru lărgirea propagandei naționale, probabil, nu-s împotriva a provoca complicații nedorite pentru noi în Basarabia.

În calitate de argument poate servi articolul cu titlul «Românii în Basarabia», care a apărut zilele acestea în ziarul conservator «Evenimentul», ce se caracterizează printr-o relativă cumpătare vizavi de Rusia, dar care, cu toate acestea, a acordat spațiu unei persoane, ce s-a întors numai ce dintr-o călătorie din gubernia Basarabia și care a apreciat situația actuală în această periferie rusească deosebit de favorabilă pentru propaganda ideii naționale românești.

Acest articol cu toate că este succint merită atenția noastră deosebită; el fiind pus în legătură cu apariția la Chișinău a noii gazete în limba moldovenească «Basarabia», poate aduce la deosebit de serioase meditații, iar dacă se mai ia în considerație vizitarea în ultimul timp a periferiei noastre de asemenea reprezentanți ai naționalismului românesc ca fostul supus rus Constantin Stere și sosirea în România a colaboratorului ziarului «Basarabia», d-lui Nour, care a trecut prin punctul de frontieră Ungheeni fără pașaport pentru străinătate, putem a ne da seama că comunicarea de ziar, menționată mai sus, este un rezultat al proaspătului schimb de idei între reprezentanții mișcării autonomiste din gubernia Basarabia și amicii lor politici, sau poate chiar inspiratorii lor de astă parte a Prutului.

Secretarul Consulatului, Consilierul de Stat Brunner

Împuternicitul cu afaceri al Rusiei în România
către Ministrul de externe al Rusiei.
Sinaia 9 august. 1906 nr. 58 (Depeșă)

...În raportul său Consilierul de Stat Fon Brunner menționează trăsăturile contactelor dintre naționaliștii români și reprezentanții mișcării autonomiste din Basarabia care în ultimul timp au devenit frecvente. În acest context el just a indicat asupra ușurinței cu care agitatorii atât dintr-o parte cât și de cealaltă parte a Prutului trec hotarul nostru de stat.

Dorind a verifica în ce măsură guvernul regal este implicat în uneltirile naționalistilor și, în același timp, intenționînd a-i da de înțeles că activitatea criminală a ultimilor față de noi nu rămîne neobservată, eu i-am indicat ministrului afacerilor externe asupra apariției nepotrivite a articolului în ziarul partidului conservator care în momentul de față se află la putere și care stimulează propaganda în Basarabia.

Generalul Lahovari mi-a replicat că el singur a atras atenția asupra gestului lipsit de tact al ziarului «Evenimentul», care nu corespunde de loc nici modului de acțiune, nici intențiilor guvernului român. Chiar dacă efectuarea unei propagande naționaliste într-o țară străină ar fi fost recunoscută ca preferabilă — a menționat ministrul — pentru a avea succes e necesar, în primul rînd, a da dovadă de o reticentă consecventă și nu a face declarații despre asemenea decizii în mod public.

În cadrul tuturor partidelor, conform mărturiei ministrului, sînt naționaliști pasionați, dar guvernul nu este sedus de insistențele lor. Generalul Lahovari și-a exprimat mirarea sa în legătură cu faptul cît de liber este la noi accesul pentru diferiți agitatori străini. După el, chiar și asemenea agitatori notorii cum este Constantin Stere, fost supus rus, care a fugit de pedeapsă în România, sînt frapați de deplină libertate, cu care ei călătoresc prin Rusia și-și desfășoară acolo activitatea.

...Atît Majestatea Sa cît și guvernul său, fără îndoială, simpatizează și, pe cît e posibil, chiar stimulează răspîndirea unor asemenea idei. Dar ei sînt prudenți și învățați de propria experiență, pentru ca nici odată să nu ia parte activă în careva muncă de agitație într-o țară străină pînă atunci, pînă cînd nu vor fi siguri în imposibilitatea de a fi pedepsiți. Simptomele lucrului de agitație a românilor în Basarabia sesizate de consulul nostru general, desigur, nu prezintă încă un pericol serios. Dar autorităților noastre din Basarabia nu trebuie să le scape acest lucru.

Căci dacă această muncă nu va fi înfrînată la momentul oportun, ea poate căpăta amploare, antrenînd și elemente mai înțelepte din Regat ceea ce ar avea pentru noi repercusiuni foarte neplăcute.

Ghirs

Sinaia 3 octombrie 1906

Ghirs — Excelenței Sale C. A. Gubastov

Prin intermediul unei depeșe din 9 august eu am raportat Ministrului Afacerilor Externe despre intensificarea, în ultimul timp, a contactelor naționaliștilor români... și reprezentanților mișcării autonomiste din Basarabia.

Cu trei săptămîni în urmă am primit o scrisoare anonimă ce conținea informații într-atît de convingătoare privitor la aceste contacte și la persoanele care iau parte nemijlocită în cadrul acestor raporturi, încît am găsit de cuviință s-o expediez guvernatorului Basarabiei.

În rezultatul comunicării mele camergherul Haruzin m-a informat confidențial că în prezent el într-adevăr observă un curent românofil în sînul unei anumite părți a populației ținutului care i-a fost încredințat să-l conducă.

Acest curent, după părerea sa, este necunoscut și complicat. De aceea, guvernatorul este convins că el necesită o studiere multilaterală și o luptă hotărîtă, dar înveșmîntată într-o formă tactică. El crede că acțiunile sale în acest sens ar putea fi mai fructuoase datorită susținerii din partea Misiunii Imperiale și de aceea pentru acțiuni comune găsește necesare convorbirile noastre personale; camergherul Haruzin și-a exprimat intenția de a sosi imediat la București pentru a se înfîlîni cu mine în cazul cînd eu n-aș vedea obstacole pentru o asemenea călătorie.

Împărtășind întru totul opinia guvernatorului asupra oportunității coordonării acțiunilor reprezentanței noastre diplomatice în România și a puterii superioare administrative din Basarabia într-o chestiune atît de importantă, eu i-am exprimat deplina mea aprobare a intențiilor sale propunîndu-i să-și amîne călătoria pînă la 15 octombrie curent, adică pînă la transferul misiunii imperiale din Sinaia la București.

Sper că răspunsul meu adresat camergherului Haruzin va fi aprobat de Excelența Voastră. Călătoria sa, fără îndoială, va avea un caracter absolut particular, cu toate că, posibil, ținînd cont de faptul că ocupă postul șefului guberniei învecinate cu România, el nu va evita înfîlînirea cu unii reprezentanți ai guvernului Regatului.

Consider că evitarea stăruitoare a unei asemenea înfîlîniri nu este dorită...

Telegrama secretă a Ministrului
afacerilor externe al Guvernului Provizoriu către
Imputernicitul cu afaceri al Rusiei în România
(Iași) Poclevski.

10 (23) iunie 1917.

Conform datelor comunicate de serviciile de recunoaștere ale armatei, zilele trecute din România a plecat spre Basarabia un grup de persoane cu scopul de a face aici agitație în favoarea separării acestei regiuni de Rusia și pentru a stabili legături între mișcarea Moldovenească și Ucraineană. Binevoii a găsi posibilitatea să ne comuniceți în cel mai scurt timp cele mai detaliate informații.

Tereșenco

Telegramă secretă a Imputernicitului
cu afaceri al Rusiei în România
către Ministrul afacerilor externe al Rusiei

15 (28) iunie 1917

Nici Statul major al Frontului Român, nici Agentul nostru Militar, nici Misiunea (diplomatică — I. V.) nu dispun de careva informații despre plecarea din România în Basarabia a unui grup de persoane pentru a face agitație în scopul indicat în telegra-

ma Dumneavoastră. În genere, conform rugăminții Cartierului General Român, biroul de control vizează deja mai mult de 2 săptămîni numai pașapoartele românilor trimiși în deplasările oficiale și printre aceștia din urmă biroul a vizat pașapoarte pentru 15 persoane, scopul călătoriei cărora în Rusia este propaganda în sinul prizonierilor transilvăneni și bucovineni, consimțită de Guvernul Provizoriu, în scopul recrutării lor în armata română. Posibil, serviciile de recunoaștere, despre care ați pomenit în criminea-ză acestui grup intențiile de a face agitație în Basarabia.

Pînă în prezent misiunea nu dispune de careva argumente serioase, ce ar indica asupra dorinței guvernului român de a susține mișcarea națională moldovenească din Rusia. Această mișcare se bucură de o simpatie incontestabilă din partea unor cercuri politice locale, care sînt de părerea că această mișcare, menținîndu-se în anumite limite nu este condamnată nici de Guvernul Provizoriu, nici de principalele noastre organizații obștești, mi se pare, totuși, că Guvernul Român și cercurile politice locale în baza relațiilor existente de alianță dintre Rusia și România vor evita stăruitor în această chestiune careva tentative, care ar putea provoca nemulțămiri în Rusia. Misiunea nu poate supraveghea plecarea din România pe căi ilegale și de aceea, dacă pe aceste căi, totuși vor pătrunde de aici în Basarabia careva agitatori, ar fi foarte preferabil să se comunice despre asemenea cazuri misiunii în scopul ca ea să poată clarifica de către cine sînt trimiși, în realitate, acești agenți.

Poclevschi

DIN ISTORIA ȘTIINȚEI

ИЗ ИСТОРИИ НАУКИ

БРИГИТА КОВАРСКАЯ

АЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ СТУАРТ (1842—1917)

(к 150-летию со дня рождения
основателя бессарабского общества
естествоиспытателей и любителей естествознания)

Участник революционного движения в России 60-х гг. XIX в., ученый-биолог, общественный деятель, земле-либерал, просветитель, основатель Музея земства, Костюженской психиатрической больницы, Севастопольской биологической станции А. Ф. Стюарт родился 26 ноября 1842 г. в Одессе [1]. (По документам Тартуского архива 1867 г. [2] — 9 ноября 1842 г. В своих показаниях 1866 г., о которых речь пойдет далее [3], А. Ф. Стюарт указывает, что является уроженцем Бессарабии. Возможно, он родился в имении матери — Джамане Бендерского уезда Бессарабской области, а крещен был позже в Одессе. Пока нами не найдена запись в церковной книге.)

Прадед А. Ф. Стюарта со стороны отца происходил из знатного шотландского рода Стюартов. Попав в Прибалтику, он женился на племяннице философа И. Канта и поселился в Курляндской губернии. У баронов Стюартов было имение Грос-Дом в Газенпотском уезде, два дома в Либаве (ныне Лиепая, Латвия). Отец А. Ф. Стюарта, Федор Федорович (родился в 1805 г.), окончив в 1827 г. Санкт-Петербургский университет, был назначен переводчиком с греческого языка в Азиатский департамент Министерства иностранных дел России, во время войны с турками 1828—1829 гг. находился при генеральном штабе, затем при русском посольстве в Константинополе, с 1840 г. — чиновник Одесской пограничной службы, с 1848 по 1856 г. работал в Санкт-Петербурге. Умер до 1866 г. [4]. Мать А. Ф. Стюарта — Роксанда (Александра) Дмитриевна, дочь князя Дмитрия Константиновича Мурузи, внучка молдавского господаря (1777—1782) Константина Дмитриевича Мурузи, по происхождению гречанка. Д. К. Мурузи вскоре после Бухарестского мира 1812 г. был обвинен турецким султаном в измене и вместе с братом Панайотом казнен [5—7]. А. Ф. Стюарт в своих показаниях 1866 г. говорит: «Дед мой по материнской линии был перерублен на куски за то, что в интересах России действовал в качестве греческого господаря перед турецким Диваном» [8]. Александра Дмитриевна умерла до 1856 г. [4], когда Александру Федоровичу было меньше 13 лет. Старший брат А. Ф. Стюарта Дмитрий (родился 18 мая 1836 г.), окончивший Александровский лицей в 1856 г., был генеральным консулом в Бухаресте (1876—1878), министром-резидентом при румынском князе, а с 1879 г. он директор Государственного и Санкт-Петербургского Главного архива, почетный мировой судья Бендерского уезда (1900). Умер в чине тайного советника в Санкт-Петербурге 1 апреля 1902 г. [9—12]. Младшая сестра А. Ф. Стюарта Александра была замужем за генералом А. М. Лермонтовым [5]. Семья Стюартов владела частью имения Мурузи в Бендерском уезде — Джаманой и Цынцаренами. У Стюартов были влиятельные родственники. Сестра матери Смарагда Дмитриевна являлась женой Ф. Е. Крупенского — брата вице-губернатора Бессарабии М. Е. Крупенского [13], другая сестра матери — Севастия Дмитриевна — была фрейлиной царского двора. Двоюродный брат матери А. К. Стурдза, сын Бессарабского губернатора Карла (Скарлата) Стурдзы и Султаны Константиновны (до замужества Мурузи), был дипломатом.

Александр Стюарт учился во 2-й Петербургской гимназии [13—15], затем в Александровском лицее, где начал заниматься в кружке любителей естественной истории. Его ближайшим товарищем был Николай Дмитриевич Ножин (1843—1866), учившийся на старшем курсе и живший вместе с ним в комнате, который отличался болезненностью и неуравновешенностью. Хотя после лицея друзей ожидала карьера государственных деятелей, они тем не менее, бросив это престижное учебное заведение, переходят в университет на естественное отделение физико-математического факультета.

тета (прошение А. Ф. Стюарта от 4 августа 1860 г.) [16, 17]. А. Ф. Стюарт сближается с братьями Бакстами. Старший из них, Владимир (родился в 1835 г.), — студент университета, впоследствии переводчик Азиатского департамента МИД, член революционной организации 60-х гг. «Земля и Воля» [18]. Средний брат, Николай (родился в 1843 г.), — будущий профессор физиологии Санкт-Петербургского университета [19]. Младший брат, Осип (родился в 1845 г.), учился в Медико-хирургической академии, затем работал в Азиатском департаменте МИД, приобрел типографию, переводил и издавал научные работы, тайно помогал революционерам печатать нелегальную литературу.

В Санкт-Петербургском университете в то время преподавал зоологию палеозоолог и геолог, выдающийся педагог С. С. Куторга (1805—1861) [20]; ботанику — талантливый биолог Лев Семенович Ценковский (1822—1887), занимавшийся исследованием организмов, находившихся на грани между растительным и животным миром, будущий профессор Новороссийского и Харьковского университетов, член-корреспондент Петербургской академии наук [21].

По совету профессора С. С. Куторги А. Ф. Стюарт в начале февраля 1861 г. решает взять свое свидетельство из университета и поехать в Гейдельберг слушать лекции самого Генриха Бронна (1800—1862), переведшего на немецкий язык «Происхождение видов» Ч. Дарвина, с 1859 г. — члена-корреспондента Петербургской академии наук [22]. В Гейдельберге А. Ф. Стюарт посещал также лекции выдающегося химика Р. В. Бунзена (1811—1899) и знаменитого физика Г. Р. Кирхгофа (1824—1887), проходил практику по зоологии и химии у профессоров Арнольда и Нуна, физиологию слушал вместе с В. и Н. Бакстами, а с Александром Онуфриевичем Ковалевским (1840—1901) [23] — лекции профессора А. Пагенистехера. А. О. Ковалевский учился в Санкт-Петербургском университете на курс выше А. Ф. Стюарта. Осенью 1860 г. он уехал в Гейдельберг, где сначала занимался химией. (И. И. Мечников в своих воспоминаниях [24] ошибся, написав, что А. О. Ковалевский приехал в Петербург вместе со Стюартом после студенческих беспорядков 1861 г.) В конце июня 1861 г. в Гейдельберг прибыл и Н. Ножин, намеревавшийся заниматься химией и географией.

Под влиянием работ Иоганнеса Мюллера (1801—1858) [25] А. Ф. Стюарт в августе 1861 г. едет в Триест (через Венецию), где в течение четырех-пяти недель изучает морскую фауну, затем в Ниццу, где в течение двух-трех недель исследует низших морских животных. Здесь он занимается также насекомыми, заказывает у аптекаря коллекцию. В конце октября 1861 г. А. Ф. Стюарт возвращается в Санкт-Петербург [26]. Однако в это время университет был фактически закрыт: студенты выступали против запрещения сходок, резкого уменьшения числа освобождаемых от платы, против введения матрикулов, надзора [27—29]. В начале 1862 г. организуется «Земля и Воля» [30].

В феврале указанного года А. Ф. Стюарт снова уезжает за границу, направляясь в Бонн, так как только там мог получить необходимую ему сумму денег, и по пути останавливается в Тюбингене, где по договоренности с А. О. Ковалевским они должны были вместе слушать лекции. В Тюбингене находился и Н. Д. Ножин, оба занимались зоологией. Друзья посещают лекции известного гистолога Франца Лейдига (1821—1908), издавшего в 1857 г. «Учебник гистологии человека и животных» [31], и ботаника-цитолога Гуго Моля (1805—1872) [32]. Втроем они решают поехать на море в Спеццию для исследования морских животных, но Ножин из-за отсутствия денег не смог этого сделать. Он направился в Ниццу, где давал частные уроки детям русских отдыхающих и одновременно занимался исследованиями. У А. О. Ковалевского также было мало средств, но А. Стюарт отдал ему свой долг за перевод статьи по химии, предполагавшейся к печати. Вдвоем они едут в Спеццию на четыре-пять недель, затем на пять дней во Францию. С апреля 1862 г. А. Ф. Стюарт слушает лекции известного зоолога и физиолога Макса Шульце (1825—1874) [33], ботаника Германа Шахта (1814—1864) [34], гистолога профессора Трошеля и профессора Перлюгера. Осенью 1862 г. он отправился в Лондон на Всемирную выставку, где пробыл три недели. В показаниях для комиссии Муравьева А. Ф. Стюарт указывает, что популяризатор астрономии Хотинский, случайно встретившийся ему на выставке, ввел его в дом русского революционного демократа А. И. Герцена (1812—

1870) и его соратника Н. П. Огарева (1813—1877), где он также познакомился с одним из основоположников анархизма М. А. Бакунным (1814—1876) и сыном А. И. Герцена А. А. Герценом — автором «Популярной зоологии». Обсуждались крестьянский вопрос в России и адрес Тверского дворянства (1—4 февраля 1862 г.), в котором выражалось требование немедленного наделения крестьян землей [35]. В упоминавшихся уже показаниях А. Ф. Стюарт говорит, что решил тогда «по возвращении в Россию принять участие в Бессарабском адресе, если бы таковой состоялся» [26]. В конце 1862 г. А. Ф. Стюарт изучал анатомию, физиологию, эмбриологию и гистологию на медицинском факультете, а также минералогию, геологию, физику на естественном факультете Бернского университета, слушал лекции известного гистолога и эмбриолога Габриэля Валентина (1810—1883) [36], профессора Штудера.

Все лето 1863 г. А. Ф. Стюарт проводит в Специи, где по совету профессора физиологии М. Шиффа (1823—1896) [37] исследует морских животных. «Приготовившись под руководством такого опытного наставника, будучи уже предварительно знаком с морской фауной, я мог думать тогда и о самостоятельных работах», — отмечал А. Ф. Стюарт [26]. Поздней осенью он перебирается во Флоренцию, где встречается Н. Ножина, который ждал там помощи из России и не мог из-за этого доехать до Мессины. У Ножина был план: он хотел установить общий закон расположения тканей тела у всех животных. По словам А. Ф. Стюарта, у него «были готовы и результаты... всегдашняя ошибка тех, кто думает взять фантазией и умозрением то, что дается долгой и тяжелой работой... Но самый факт отыскания такого закона имеет крайний интерес» [38]. А. Ф. Стюарт в деликатной форме предложил Н. Ножину денежную помощь. В феврале 1864 г. они вместе едут в Мессину и в Палермо и вызывают туда из Мессины недавно приехавшего А. О. Ковалевского, который в конце 1862 г. получил кандидатскую степень и более года находился в Неаполе.

Результаты исследований А. Ф. Стюарта 1863—1864 гг. были напечатаны в 1865 г. в виде двух статей [Б1, Б2] в немецком зоодогическом журнале. Профессор М. Шифф перевел их и направил в итальянский зоологический журнал. В первой своей работе А. Ф. Стюарт исследовал историю развития морских брюхоногих слизняков — *Aplysia* и *Eolis*. Он выявил неравномерность дробления яйца, когда в начале процесса намечаются пузырьки (энтодерма) и мелкоклеточные образования на другом полюсе яйца (эктодерма). Это было новое объяснение образования бластодермы. Исследователь также обнаружил жгуты личинки слизняка. Эти достоинства статьи отмечались профессором Л. С. Ценковским и эмбриологом П. Т. Степановым (1839—1908) [38] на Ученом совете Новороссийского университета 12 мая 1869 г. [40]. П. Т. Степанов подтвердил результат А. Ф. Стюарта о неравномерном дроблении яйца и в 1868 г. развил его теорию образования зародышевых пластов. В книге Л. Я. Бляхера по истории эмбриологии в России [41] отмечается, что работы А. Ф. Стюарта вошли в известный учебник по сравнительной эмбриологии Бальфура (1880), но их историческое значение состоит лишь в «попытке применить к развитию моллюсков теорию зародышевых листков». Л. Я. Бляхер в нескольких местах перечисляет ученых так: Стюарт, Заленский, Ганин; Стюарт, Степанов, Заленский.

Первую работу А. Ф. Стюарта проанализировал также его сотрудник по Бессарабскому обществу естествоиспытателей, доктор зоологии Н. В. Горонович [42] и повторила этот анализ Н. А. Агасьева [43]. Во второй своей статье А. Ф. Стюарт установил строение морских ежей и, как отметил Л. С. Ценковский, тем самым закрыл спор между М. Шульце и К. Рейхертом [44].

С середины августа до конца сентября 1864 г. А. Ф. Стюарт занимается в лабораториях Гейдельбергского университета. На 39-м съезде немецких естествоиспытателей и врачей в Гиссене он знакомится с «молодым и талантливым зоологом» И. И. Мечниковым и сообщает ему, что А. О. Ковалевский и Н. Д. Ножин не приехали на съезд, так как в Палермо продолжают исследования и «сделали важные открытия» [24]. О себе А. Ф. Стюарт, по-видимому, умолчал из скромности.

С начала октября 1864 г. А. Ф. Стюарт занимается в Берлине анатомией, патологией и физиологией у выдающегося ученого Р. Вирхова (1821—1902) [45] и снова в лаборатории профессора Арнльда, а также у знаменитого Т. Гельмгольца (1821—1894) [46]. Результатом этих занятий явилась статья [Б3], посвященная механизму сокращения мышечных волокон различных животных-амфибий, рака, насе-

комых, кролика. А. Ф. Стюарт рассмотрел влияние азотнокислого серебра на процесс жирового перерождения ткани. Он наблюдал различные фазы процесса преобразования белкового вещества в жиры [42, 43].

В августе—октябре 1865 г. А. Ф. Стюарт вместе с И. И. Мечниковым живет в Неаполе. В это же время там работает на море и академик Филипп Васильевич Овсянников (1827—1906) [47]. А. Ф. Стюарт знакомит их с М. А. Бакуниным, находившимся в Сорренто, они посещают физиолога И. И. Сеченова. Результатом самостоятельных работ А. Ф. Стюарта 1865 г. явилась статья [Б4], опубликованная в немецком зоологическом журнале в 1866 г., и диссертация на степень доктора философии [Б5]. В этих работах ученый описал открытый им новый вид организма, находящегося на границе животного и растительного миров, — радиолярию *Cosciposphaera Coliosa*. Достигнутые Стюартом результаты высоко оценил Л. С. Ценковский. Он сказал: «Если кто-нибудь откроет 1501-й вид гриба, то наука обогатится в весьма незначительной степени... Но этот организм не подходит ни к одному типу существующих. У нее не кремниевый, а известковый черепок с шипиками, нет перепончатой сумки и желтые клетки. Один из таких переходных организмов без желтых клеток, *Clathrulina Elegans*, найден мной. Это переход от простейших корненожек к сложным радиоляриям. Теперь связь доказана» [40].

В своей геттингенской диссертации А. Ф. Стюарт описал также бесполое размножение новой радиолярии, связь между желтыми клетками и способностью радиолярии подниматься и опускаться. Позже эта работа была продолжена Л. С. Ценковским и академиком А. С. Фаминцыным (1835—1918) [48]. Оказалось, что желтые клетки — это водоросли, живущие в симбиозе с радиоляриями.

Весной 1866 г. А. Ф. Стюарт сдает экзамены и защищает диссертацию, причем ненамного позже А. О. Ковалевского. Последний защитил магистерскую диссертацию в Санкт-Петербургском университете осенью 1865 г. В этой своей выдающейся работе он показал, что ранние стадии развития ланцетника (позвоночного животного) соответствуют ранним формам низших беспозвоночных. Судьба Н. Д. Ножина сложилась иначе. В начале 1865 г. он вернулся в Россию и опубликовал в журнале Академии наук единственную статью о медузах, в которой показал, что первичная полость тела у них отсутствует, но она есть у личинок. Остальной свой материал Н. Д. Ножин не обработал и собственный план установления общего закона о тканях не осуществил, увлекшись общественной и публицистической работой в журнале «Книжный вестник» и пропагандой своих общественно-политических и философских взглядов о перенесении на социальную жизнь биологических закономерностей. На защите магистерской диссертации А. О. Ковалевского Н. Д. Ножин сказал: «Не об частных ошибках и упущениях диссертации, равно как и не о несомненных достоинствах, я буду говорить... Ученые должны отдавать свою жизнь науке не из видов личного обеспечения, но заниматься ею только потому, что наука — двигательная сила к достижению человеческого идеала — разрешению общественных вопросов» [49, 50]. За день до выстрела Каракозова в царя (4 апреля 1866 г.) Н. Д. Ножин умер от тифа на квартире поэта В. С. Курочкина, и говорили, что его смерть связана с Каракозовым. В статьях [16, 51] поднимается из глубины забвения имя Н. Д. Ножина, причем А. Е. Гайсинович доказывает решающее влияние идей Н. Д. Ножина по эмбриологии на начальное творчество А. О. Ковалевского и делает ссылку на воспоминания брата И. И. Мечникова — Льва Ильича Мечникова (1838—1888), опубликованные после его смерти [52, 53] и оскорбительные для А. Ф. Стюарта. Л. Я. Бляхер, выступивший против А. Е. Гайсиновича в вопросе о влиянии Н. Д. Ножина на А. О. Ковалевского, все же подчеркивает влияние Н. Д. Ножина на А. Ф. Стюарта и недооценивает роль А. Ф. Стюарта в эмбриологии [54].

Их было четверо — молодых исследователей низших морских животных, все они были талантливы и самостоятельны, но между ними существовало соперничество. А. Ф. Стюарт помогал деньгами своему товарищу бескорыстно, ибо был богат и щедр, а Н. Д. Ножин «настолько верил в результаты своих будущих работ, что ему казалось, он имеет право на помощь от всякого» [38]; что касается желания напечататься побыстрее и защитить диссертацию, то нельзя сказать, что А. О. Ковалевский или И. И. Мечников были настроены иначе [55, 56]. А. Ф. Стюарт раньше А. О. Ковалевского и Н. Д. Ножина заинтересовался зоологией, раньше И. И. Меч-

никова ездил на Средиземное море, первый нашел зародышевые листки у моллюсков, поэтому можно высказать предположение о влиянии А. Ф. Стюарта на работы всей остальной группы.

Вернувшись 8 мая 1866 г. в Роесию, А. Ф. Стюарт намеревался сдать магистерские экзамены в Санкт-Петербургском университете, но был арестован как знакомый Н. Д. Ножица по делу Караказова и по делу Гейдельбергской читальни. В конце июня он дал показания в следственной комиссии под председательством графа Муравьева [3, 8, 26, 38]. Свое участие в революционном движении Стюарт отрицал, знакомство с А. И. Герценом назвал случайным, передачу денег братьям Осипу и Владимиру Бакстам объяснил тем, что находился с ними на паях в издательском деле, всячески выгораживал Бакстов, свое членство в Гейдельбергской читальне признал не с момента ее открытия весной 1862 г., а с 1865 г. А. Ф. Стюарт был выслан в Вятскую губернию на пять лет, впоследствии ему не разрешалось жить в столицах и ездить за границу. Однако, по-видимому, благодаря влиятельным родственникам вскоре это наказание было отменено, и он получил возможность окончить образование в Дерптском университете, ибо для службы в России нужны были дипломы русских университетов [57, 58]. То, что А. Стюарт был корреспондентом А. И. Герцена, следует из письма последнего к сыну в мае 1863 г.: «Я получил письмо из Гейдельберга от Стюарта, он недавно был в Питере и решительно подтверждает то, что мы предполагали» [59]. В. Я. Гросул со ссылкой на З. П. Базилеву [60] указывает, что А. Ф. Стюарт переправлял запрещенную литературу из Италии в Стамбул и в Одессу [61]. Л. Ф. Мокряк считает, что А. Ф. Стюарт в 1862—1863 гг. участвовал в создании 2-й Вольной русской типографии в Берне и являлся агентом «Земли и Воли» [62], так как в примечаниях М. К. Лемке к полному собранию сочинений А. И. Герцена, изданному в 1920 г., сказано, что письмо «Земли и Воли» визировано Стюартом [63, 64].

В сентябре 1867 г. С. Ф. Стюарт подает в Дерптский университет [65] магистерскую диссертацию [Б7], развитую на основе статьи [Б6]. Он исследовал связь между фибриллами мерцательных придатков клетки (волос) и строением клеток (на примере личинок зоидий и жаберных полостей *Anodonta*) и выявил, что внутриклеточные тяжи связаны с фибриллами. Эти результаты подтвердили много лет спустя другие биологи. А. Ф. Стюарт также исследовал действие электричества, слабых кислот и щелочей на мерцательный эпителий и показал, что большую роль в жизнедеятельности клетки играют грануляции протоплазмы [42, 43].

28 октября 1867 г. А. Ф. Стюарт получил диплом магистра и, по-видимому, в начале 1868 г. прибыл в Одессу. В письме от 9 января этого года И. И. Мечников писал А. О. Ковалевскому: «Получил письмо от барона, он уже магистр и собирается ехать в Одессу» [66]. Все шаги А. Ф. Стюарта фиксировались, так как он находился под негласным надзором. С 11 января по 6 февраля 1868 г. он был в своем имении, в марте с разрешения генерал-губернатора П. Коцебу ездил с научной целью в Крым [58].

24 апреля А. Ф. Стюарт был допущен к чтению лекций в качестве приват-доцента кафедры зоологии Новороссийского университета [67], которой заведовал Иван Андреевич Маркузен (родился в 1811 г.), доктор медицины, бывший адъюнкт-профессор Медико-хирургической академии [68]. Кафедру ботаники возглавлял профессор Л. С. Ценковский. С 29 апреля 1867 г. на кафедре зоологии штатным доцентом работал И. И. Мечников, недавно защитивший магистерскую диссертацию. Но в конце 1867 — начале 1868 г. он уехал в Санкт-Петербург на I съезд русских естествоиспытателей и врачей и затем уволился из Новороссийского университета [69, 70].

А. Ф. Стюарт на свои средства оборудовал лабораторию по гистологии и патанатомии, назначенное ему содержание отдавал бедным студентам. 24 января 1869 г. он просит совет факультета избрать его на вакантную должность штатного доцента. 30 апреля И. А. Маркузен предложил на это место А. Ф. Брандта либо Н. Н. Миклухо-Маклая (1846—1888), ассистента Э. Геккеля, будущего этнографа и антрополога [71], а сам уехал в Швейцарию. 20 октября А. Ф. Стюарт на заседании совета факультета выразил признательность за избрание его в доценты, но от должности отказался, оставшись в приват-доцентах. В январе 1870 г. в Новороссийский университет профессором был единогласно избран И. И. Мечников, но лекции он начал чи-

тать лишь осенью этого года [72]. А. И. Маркевич указывает, что в начале 1870 г. А. Ф. Стюарт уехал за границу, «желая опровергнуть профессора Маркузена», и в университет больше не вернулся [73]. Его сменил магистр, будущий академик В. В. Заленский (1847—1919) [74].

В этом же году в «Трудах» Геттингенского общества и в журнале Рейхерта выходят в свет две статьи А. Ф. Стюарта [Б8, Б9]. Первая представляет собой письмо анатому Хенле о том, что у сифонофоры *Veella* имеется мышечный слой между эндо- и эктослоями. Этому долго не верили, но в 1875 г. данный факт был подтвержден А. Шнейдером [42]. Вторая статья посвящена гистологическому строению развитой медузы *Veella*. В 1871 г. А. Ф. Стюарт напечатал статью в «Известиях» Петербургской академии наук [Б10] об усовершенствованном им микроскопе со специальным штативом.

Н. А. Агасьева в своей очерке о А. Ф. Стюарте [43] ошиблась, написав, что после 1869 г. А. Ф. Стюарт «продолжал научные исследования по эмбриологии под руководством А. О. Ковалевского... На формирование научных интересов и основного направления исследовательской работы молодого Стюарта решающее влияние оказала встреча в Неаполе летом 1864 г. с уже известным в то время русским ученым, впоследствии академиком А. О. Ковалевским...» Как мы уже отмечали, знакомство А. Ф. Стюарта с А. О. Ковалевским относится к 1861 или 1860 г. В 1864 г. А. О. Ковалевский еще не был известным ученым, в Неаполе оба исследователя работали в 1865 г., причем самостоятельно. В Одессу А. О. Ковалевский приехал в 1874 г. и не руководил А. Ф. Стюартом.

Уход А. Ф. Стюарта из Новороссийского университета был вызовом талантливого и независимого ученого, далекого от кафедральных интриг и от борьбы за должности. По мировоззрению он был близок к своему умершему другу Н. Д. Ножину.

Вся последующая жизнь А. Ф. Стюарта была посвящена служению обществу. К моменту ухода его из университета здесь было создано Новороссийское общество естествоиспытателей (НОЕ), а 31 мая 1869 г. утвержден его устав. 30 декабря были избраны первые 16 членов общества. А. Ф. Стюарт был избран 31 января 1870 г. и одно время даже являлся вице-президентом общества (президентом был Л. С. Ценковский). А. Ф. Стюарт сделал первое пожертвование в пользу общества — 300 руб. ежегодно на экскурсии и на премию за лучшую работу по зоологии [75]. Первую премию Стюарта получил 25 мая 1871 г. И. И. Мечников, через два года она была присуждена Н. В. Бобречкому и О. А. Гримму, а в 1875 г. — А. О. Ковалевскому (Л. Я. Бляхер умалчивает, что премия исходила от А. Ф. Стюарта). 16 декабря 1875 г. А. Ф. Стюарт отказался от выдачи денег, «обещая ее возобновить при первой возможности». Трудно сказать, какие отношения складывались в Одессе 70-х гг. между А. Ф. Стюартом и И. И. Мечниковым, но в письме последнего от 7 апреля 1873 г. из-за границы к К. С. Веселовскому говорится: «Просьба отправить рукопись в Одессу на имя барона А. Ф. Стюарта (Карантинная ул., собственный дом)» [76].

В 1870—1872 гг. А. Ф. Стюарт создает Севастопольскую биологическую станцию в соответствии с постановлением II съезда русских естествоиспытателей и врачей, состоявшегося в августе 1869 г. в Москве (по предложению Н. Н. Миклухо-Маклая была избрана комиссия в составе Ф. В. Овсянникова, А. П. Богданова, Н. П. Вагнера и др.), и по поручению НОЕ (апрель 1870 г.) [77]. А. Е. Гайсинович отмечает: «Ценковский и Стюарт сделали все, чтобы весной 1871 г. станцию открыть» [78]. Л. Я. Бляхер и здесь сводит роль А. Ф. Стюарта к механическому исполнению поручения НОЕ. Между тем А. Ф. Стюарт добавил к выделенным ему 100 руб. свои средства — 250 руб., чтобы закупить необходимые приборы, и оборудовал станцию в двух комнатах, организовал библиотеку (и в 1948 г. сохранялись многие его книги, отписки [77]). С 1892 г. станция перешла в ведение Академии наук, с 1889 г. ее директором был А. О. Ковалевский, который умер в конце 1901 г. после неприятного разговора в Министерстве народного просвещения о финансировании станции.

27 декабря 1869 г. А. Ф. Стюарт был избран Бендерским земским собранием в мировые судьи. Переизбирался он в 1872, 1876 гг. (почетный мировой судья), а с 1884 г. — снова 6 раз избирался почетным мировым судьей, вплоть до 1902 г., т.е. более 30 лет. В 1872 г. он председатель Бендерской земской управы, в 1875 г. — почетный мировой судья г. Одессы [79].

В 1874 г. в качестве гласного (депутата) Одесской городской думы А. Ф. Стурт внес предложение по улучшению работы городской публичной библиотеки и был назначен ее первым попечителем. В результате значительно увеличилось финансирование библиотеки и ее фонд [80]. Ныне это научная библиотека имени М. Горького.

Примерно в 1869 г. А. Ф. Стурт женился на Екатерине Егоровне Катаржи (1849—1925) — дочери бывшего предводителя дворянства Ясского и Сорокского уездов Е. П. Катаржи и С. А. Феодосьевой (Аника Сандулаки у Пушкина) [79, 81—83]. Старший сын А. Ф. Стурта Георгий (родился в 1870 г.) — впоследствии член совета Крестьянского поземельного банка [84]. Младший сын Александр (родился в 1877 г.) [85, 86] — земский начальник в Нижегородской губернии [87]. Дочери Мария и София родились в 1871 и 1873 гг.

В 1875 г. А. Ф. Стурт получил благодарность за полезную деятельность по обеспечению населения продовольствием во время неурожая.

С 28 октября 1878 г. по 23 октября 1883 гг. А. Ф. Стурт был в отставке, жил в Швейцарии и, по словам его секретаря В. Л. Соломонова [88], работал в лаборатории М. Шяффа в Женеве, но этот период жизни А. Ф. Стурта пока остается неизвестным.

Вернувшись в Россию, А. Ф. Стурт поселился в Кишиневе, в доме Катаржи по Николаевской улице. 6 февраля 1884 г. он избирается секретарем Бессарабского губернского дворянского собрания, и эти обязанности исполняет до 1902 г. [89, 90]. В 1885 г. Стурт избирается также членом Бессарабской губернской земской управы и через каждые три года переизбирается снова. В 1895 и 1897 гг. он — заступающий место председателя управы, а с 19 января 1902 г. по 5 ноября 1906 г. — председатель управы. С 1886 г. А. Ф. Стурт заведует общественным призрением (больницами) и богоугодными заведениями (сиротские дома, богадельни), ежегодно выступает с отчетами, часто с докладами, добиваясь улучшения работы этих учреждений. В 1898 г. А. Ф. Стурт получил благодарность за плодотворную деятельность по заведению богоугодными заведениями. С 1897 г. он также заведовал агрономической частью земства, привлек к работе знающих и деятельных агрономов, способствовал образованию сельскохозяйственного бюро.

В 1886—1889 гг. А. Ф. Стурт являлся членом Одесской комиссии по борьбе с филлоксерой, участвовал в работе VII и VIII областных энтомологических съездов, состоявшихся в Одессе, где выступал по вопросу борьбы с сусликами [B64] и вредными насекомыми [B65].

С 1884 г. А. Ф. Стурт — казначей благотворительного общества, открывшего 1 апреля детскую больницу в Кишиневе. Благодаря Стурту больница приобрела в собственность дом преподавателя И. Ф. Кемрица по Немецкой улице [B15].

В 1900 г. А. Ф. Стурт получает благодарность за урегулирование судоходства по Днестру [B29].

Главными результатами полезной земской и научной деятельности А. Ф. Стурта в Бессарабии были подготовка проекта и постройка зданий Костюженской психиатрической больницы, создание и постройка здания земского музея, организация Бессарабского общества естествоиспытателей, развитие научных исследований, издание «Трудов» общества.

С самого начала своей земской деятельности А. Ф. Стурт готовит проект современной психиатрической больницы. Он знакомится с докладной запиской кишиневского земского врача М. Е. Лиона (1882), проектом врача М. Дрознеса из Херсонской губернии, с устройством больниц Тверского и Новгородского земств, с больницами Швейцарии, изучает методы лечения, исследует статистику психических больных, в Одессе советуется с заведующим психиатрической больницей Б. В. Томашевским. В докладе А. Ф. Стурта губернскому земскому собранию 1886 г. предлагались павильонная система, разделение больных на категории, предоставление им возможности заниматься трудом [B11]. По постановлению Комитета Министров на строительство больницы выделялось 136 тыс. руб. и 2 тыс. руб. ежегодно на ее содержание [91, B15]. Проект больницы, разработанный земским инженером К. О. Курковским под руководством архитектора Ф. В. Гонсиоровского из Одессы, возвращался на переделку. Из-за размера участка в 250 десятин и расположения шла длительная дискуссия с Управлением именными заграничными монастырей. Сна-

чала предполагалось построить больницу на 180 мест и колонию на 60 мест, затем — соответственно на 160 и 20 мест. Наконец, решено было построить только часть зданий на 120 больных и впоследствии расширить это лечебное учреждение до 240 больных. Строительство больницы фактически началось в 1892 г. Были возведены административное здание, два павильона, мастерские (земский инженер Б. Б. Маркевич, частные инженеры Ц. Г. Гингер, Р. Л. Коган). Больница открылась 5 июля 1895 г., ее директором стал доктор В. Л. Коссаковский, а с 1898 г. — доктор А. Д. Коцовский. В 1902 г. А. Ф. Стюарт добивается расширения больницы и заключает контракт с архитектором А. О. Бернардацци из Одессы. Больницу строят также архитектор К. О. Гаскет, инженеры А. М. Асвадуров и А. И. Гуковский, водоапорные башни с применением новейших для того времени железобетонных конструкций — архитектор Крузе из Одессы. Были возведены также дом для служащих, 8 павильонов и другие здания. Строительство закончилось в 1906 г. [92, 93, Б19, Б23, Б41, Б49]. А. Ф. Стюарт настолько хорошо знал работу лечебницы, что иногда в период отсутствия врачей исполнял должность заведующего [94, 95].

В октябре 1889 г. по инициативе А. Ф. Стюарта открылась 1-я Бессарабская сельскохозяйственная выставка, где была представлена и кустарная промышленность [96]. Экспонаты этой выставки положили начало Земскому музею (он еще назывался «Сельскохозяйственным», «Зоологическим, сельскохозяйственным и кустарным»). Музей расширялся за счет приобретения экспонатов [97], а с 1891 г. большая часть их изготовлялась талантливым натуралистом Ф. Ф. Остерманом (1844—1905) [Б12], благодаря которому музей стал одним из лучших в России и Европе. В 1903—1905 гг. по проекту архитектора В. Н. Цыганко было построено новое здание музея (инженеры Г. Вольфензон, В. И. Кундерт, М. Э. Шостовский, подрядчики П. Ш. Кошелев и Г. В. Лавров [98, 99, Б17, Б20, Б22, Б25, Б27, Б31, Б34, Б38, Б40, Б45—Б47, Б50, Б56, Б60]. Как отметил В. Л. Соломонов, оно «могло бы занимать место и в столице» [88]. «Хотя был допущен большой перерасход, вызвавший дальнейшие препятствия к развитию музея, но можно было понять, что и здесь А. Ф. Стюарт преследовал духовные цели» [100]. Открытие музея в новом здании состоялось 30 апреля 1906 г. В центральном зале находился зоологический отдел с серией препаратов по биологии, в зале справа — коллекции по шелководству, керамике и кустарным изделиям, в двух залах слева были представлены плодоводство, виноградарство, виноделие. Семья Стюартов подарила музею мебель, книги. Музей ежегодно посещало несколько тысяч человек [Б38].

В 1902 г. после смерти А. О. Ковалевского в зоологическом отделе был установлен его портрет...

В 1902 г. А. Ф. Стюарт собрал 25 представителей бессарабской интеллигенции, и они решили создать общество для совместной разработки научных вопросов, изучения Бессарабии в естественно-историческом плане и популяризации естественно-научных знаний [Б52]. Группа из 26 членов-учредителей разработала устав, который был доработан и утвержден 29 февраля 1904 г. [101]. 15 марта состоялось открытие общества.

Председателем БОЕИЛЕ был избран барон А. Ф. Стюарт, товарищем председателя — доктор зоологии Н. В. Горонович, секретарем — доктор медицины Э. Э. Миллер, казначеем — кандидат агрономии, директор торговой школы Ф. Ф. Миллер. В Совет общества вошли биологи Н. Н. Зубовский, М. В. Карчевский, И. Е. Попа. Общество финансировалось за счет членских взносов, пожертвований, пособий губернского (1000 руб. с 1912 г.) и уездных земств (150 руб. от Бендерского и Кишиневского земств), платных публичных лекций, продажи изданий. Расходы шли на приобретение пособий, книг, печатание «Трудов» общества, на экскурсии, научные исследования (палеонтологические раскопки у с. Тараклия и др.). Заседания общества проходили в помещении губернской земской управы, затем в помещении музея. В 1906 г. насчитывалось 58 членов общества, в дальнейшем их число росло: 137 человек в 1910 г., более 200 человек в 1912 г. Почетными членами БОЕИЛЕ были академик Ф. В. Овсянников, президент Русского географического общества П. П. Семенов-Тянь-Шанский, профессор Московского университета, член-корреспондент Петербургской академии наук М. А. Мензбир. 25 апреля 1906 г. была образована физико-математическая секция общества под председательством А. М. Мануйлова, позже —

П. А. Шумахера; 28 февраля — медицинская секция под председательством Э. Э. Миллера; в 1908 г. — агрономическая секция под председательством М. В. Карчевского, позже — К. Ф. Казимира и Н. К. Могилянського; в 1909 г. — секция психологии и философии под председательством А. П. Месяцева; в 1915 г. — секция антропологии, географии и этнографии («бессарабоведения») под председательством С. Ф. Давидовича. В БОЕиЛе А. Ф. Стюарт был «нервным центром, вызывающим потенциальную энергию отдельных членов и объединяющим их» [42]. В 1906—1917 гг. вышло в свет 6 томов (9 выпусков) «Трудов БОЕиЛе» (1-й том в трех частях, 2-й — в двух частях, два из них — под редакцией А. Ф. Стюарта. Сам он выступал с докладами о Н. И. Пирогове, о народных университетах, об организации в Кишиневе сельскохозяйственного института [Б66—Б68]. Отчеты БОЕиЛе [Б52—Б54, Б57—Б59, Б61—Б63].

В конце 1903 г. положение А. Ф. Стюарта в губернском земстве становится неустойчивым. 20 декабря на выборах он получает 21 голос «за» и 24 — «против», но его конкурент И. Ц. Шишко также не проходит. На чрезвычайном собрании 15 января 1904 г. при переголосовании А. Ф. Стюарт получает 25 голосов «за» и 18 — «против». Устно и письменно против него выступает гласный М. Ф. Суручан.

В феврале 1904 г. А. Ф. Стюарт возглавляет комиссию по разработке вопроса о местных речных комитетах. В Санкт-Петербурге участвует в совещании при Департаменте земледелия, посвященном проблемам виноградарства и виноделия, в Москве участвует в работе съезда по принятию мер для больных и раненых воинов [102]. В июле 1904 г. А. Ф. Стюарт пишет записку «Местное управление» [Б48], в которой указывает на двойственность административной власти и земских учреждений, предлагает полную децентрализацию внутреннего управления, расширение городского и общественного самоуправления, автономии сельского общества без различия сословий и состояний. «Население само сумеет найти в своей среде мужей разума и твердой воли, устроителей народного благополучия», — писал А. Ф. Стюарт. В записке также отмечаются недостатки положения о земских учреждениях от 12 июня 1890 г. и говорится, что, «безусловно, необходимо переустройство всего государственного строя». Эта записка лишь через год обсуждалась на губернском земском собрании [102].

С 6 по 9 ноября 1904 г. А. Ф. Стюарт участвовал в работе всероссийского земского съезда, носившего полулегальный характер. В решении этого съезда указывалось, что «для устранения зла необходима реформа государственного строя». Историческая записка, касающаяся данного съезда и дальнейших революционных событий, — «Об отношении к текущим событиям» — обсуждалась на Бессарабском губернском земском собрании 12—14 декабря 1905 г. 13 декабря до трех часов ночи шли дебаты. Гласные М. К. Баллас, В. М. Пуришкевич, П. В. Дическул требовали признания А. Ф. Стюарта, К. Ф. Казимира и других участников всероссийского земского съезда «самозванцами», лишенными полномочий. А. Ф. Стюарта поддерживали гласные М. Е. Понсэ, Н. Е. Ботезат, С. М. Сырб и другие, отметившие, что участие во всероссийском съезде было гражданским подвигом, что лучшие люди «принесли свою мысль и свое сердце на алтарь отечества» [102—103]. Губернатор А. Н. Харузин заставил А. Ф. Стюарта дать подробное письменное объяснение того, что он делал в Одессе во время отъезда туда из Кишинева на несколько дней [104]. В конце объяснения А. Ф. Стюарт писал: «Закон не мог иметь в виду такой мелочной регламентации... За 22 года службы я лишь два раза был в отпуску для лечения». 3 сентября 1906 г. его отозвали из отпуска и командировали в Санкт-Петербург, в МВД, для получения 285 тыс. руб., затраченных земством на расширение Костюженской больницы [105]. Добившись выделения ссуды, А. Ф. Стюарт передал министру внутренних дел П. А. Столыпину докладную записку о своей отставке, в которой отметил, что деятельность Бессарабского земства теперь не соответствует выработанным за его 32-летнюю службу идеалам земского дела. Вернувшись в Кишинев и внося в отчет о постройке Костюженской больницы недостающие данные, А. Ф. Стюарт 7 октября снова выезжает в Санкт-Петербург. В заявлении об отставке от 14 октября он указывает, что разработал основы и ввел в действие санитарную и агрономическую организации, земскую больницу, родильный приют, школу фельдшерниц, а главное — призрение душевнобольных, «но в Бессарабии обозначилось узко-

сословное, хотя и консервативное течение. Вместо сохранения и улучшения существующего они принялись за уничтожение или сокращение целого ряда учреждений... Упразднены санитарные и агрономические организации... Доклады о народном просвещении были отклонены земским собранием. Закрыто оценочное отделение... Почти во всех уездах земцы старого закала, прогрессисты самого умеренного свойства устранились...» [106].

5 ноября 1906 г. А. Ф. Стюарт был уволен из Бессарабского губернского земства. В 64 года он удаляется в Бендеры, точнее, в свою экономию в Джаманах. Вскоре становится председателем Комитета виноградарства и виноделия, организует дрожжевую и химическую лаборатории, музей естествознания в Бендерах, питомник в Ботнарешты. В 1914 г. он все же был награжден орденом Владимира 3-й степени (его прежние награды — орден Станислава 2-й степени, Анны 2-й степени, Владимира 4-й степени, серебряный орден «Таковы» 2-й степени). А. Ф. Стюарт возвращается в Кишинев и последние годы проводит в своем доме по улице Киевской, 123 (ныне ул. 31 августа 1989 г., 157) [107, 108] и на даче, располагавшейся на Костюженском шоссе [109]. Он не использовал свои связи, чтобы иметь блестящее положение в Санкт-Петербурге, а все силы отдал родному краю [112]. «В лице дряхлого старика, — говорил А. Д. Коцовский о последних годах жизни А. Ф. Стюарта, — я видел остатки когда-то прекрасной духовной организации. Это была живая эмблема прежней, цветущей, идейной, богатой народолюбцами Бессарабии... это был светлый ум и горячее сердце под стареющей оболочкой брэнного тела» [94].

Умер А. Ф. Стюарт 20 октября 1917 г. в Кишиневе [111], похоронен на Рышкановском кладбище. Много теплых слов было произнесено его друзьями. В некрологе [110], в частности, говорилось, что для А. Ф. Стюарта существовали две главные ценности — культура и гуманность. Все свои знания и силы он отдал земству, работе на пользу обществу, всем его классам без различия. «Угас светлый ум, который, подобно алмазу, напитавшему в себя свет, испускает его во тьму окружающей его среды, оставляя различные культурные учреждения» [100]. «Памятники, воздвигнутые тобой, пусть укажут гражданам, как нужно любить свою родину и как нужно работать для нее...» [112].

«В лице твоем Бессарабия потеряла достойного сына. Десятки лет ты отдал ей — и свою широкую образованность, и свою богатую инициативу, и свою недюжинную работоспособность... Всесторонняя оценка деятельности А. Ф. Стюарта принадлежит истории Бессарабии...» [94].

БИБЛИОГРАФИЯ ТРУДОВ А. Ф. СТУАРТА

- B1. Ueber die Entwicklung einiger Opisthobranchier//Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie. 1865. Bd XV. S. 95—104. Taf. VII. Перевод на итал. яз.: Archivio per la zoologia. 1866. Vol. III.
- B2. Ueber die Gewelbe der Echinodermeh//Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie. 1865. Bd XV. S. 105—107. Перевод на итал. яз.: Archivio per la zoologia. 1866. Vol. III.
- B3. Experimentelle Studien über die fettige Entartung des Muskelgewebes//Archiv für mikroskopische Anatomie. 1865 (1). T. XXV. S. 415—428.
- B4. Ueber Coscinosphaera Coliosa. Eine neue Radiolarie//Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie. 1866. Bd XVI. S. 328—346.
- B5. Ueber Coscinosphaera Coliosa. Inauguraldissertation der philosophischen Facultät der Universität Göttingen. 1866.
- B6. Ueber die Flimmerbewegung//Zeitschrift für rationale Medicin. 1867. Bd XXIX. S. 289—309.
- B7. Ueber die Flimmerbewegung. Inauguraldissertation der physicomathematischen Facultät der Universität zu Dorpat. 1867.
- B8. Neapolitanische Studien//Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften und der G. A. Universität zu Göttingen. 1870. № 6. S. 99—103.
- B9. Ueber die Entwicklung der Medusenbrut von Vellela //Archiv. Anat. Physiol. 1870. P. 366—373.
- B10. Micrographische Beiträge: Ausmessung der Beleuchtungskrichtung; Ein. Laboratoriumsmikroskop [1870] //St. Pétersb. Acad. Sci. Bull. 1871. XV. Col. 517—522.
- B11. Записка по вопросу об устройстве заведения для умалишенных в Бессарабии//Отчеты и доклады Бессарабской губернской земской управы губернскому собранию 17-го очередного созыва 1886 г. Кишинев: Зем. тип., 1886. С. 1—48. (2-й пагин.).
- B12. Доклад в Бессарабскую земскую управу об умалишенных//Протоколы заседаний и доклады VI съезда земских врачей и представите-

- лей уездных земств Бессарабской губернии в Кишиневе в 1888 г. Кишинев: Тип. А. С. Степановой, 1889. С. 51—55.
- В13. Отчет по общественному призрению и врачебной части//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 20-го очередного созыва 1888 г. Кишинев: Тип. А. С. Степановой, 1889. С. 94—136.
- В14. Отчет по общественному призрению//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 21-го очередного созыва 1889 г. Кишинев: Тип. А. С. Степановой, 1890. С. 40—77.
- В15. Отчет казначея (благотворительного общества)//Отчет Кишиневской детской больницы... с. 1. 04. 1887 по 1.01.1890. Кишинев: Тип. Ф. В. Грузищева, 1890. С. 46—55.
- В16. Отчет по общественному призрению//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 22-го очередного созыва 1890 г. Кишинев: Тип. А. С. Степановой, 1891. С. 141—225:
— Об устройстве дома для умалишенных//Там же. С. 203—205 (докл.).
- В17. Сельскохозяйственный музей Бессарабского губернского земства//Там же. С. 364—370 (докл.).
- В18. Отчет по общественному призрению и врачебной части//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 23-го очередного созыва 1891 г. Кишинев: Тип. А. С. Степановой, 1892. С. 154—222.
- В19. Отчет по общественному призрению и врачебной части//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 24-го очередного созыва 1892 г. Кишинев: Тип. А. С. Степановой, 1893. С. 119—185:
— О постройке дома для умалишенных на вотчине Костюжены//Там же. С. 156—180.
— О необходимости ведения собственного хозяйства в Костюженской больнице//Там же. С. 188—189 (докл.).
— Проект организации хозяйства в земледельческой колонии//Там же. С. 190 (докл.).
- В20. Земский музей (Отчет за 1891—1892 гг.)//Там же. с. 462—468.
- В21. Отчет по общественному призрению и врачебной части//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 25-го очередного созыва 1892 г. Кишинев: Тип. Н. В. Либаха, 1893. С. 14—61.
- В22. Сельскохозяйственный музей//Прилож. к отчету о действиях БГЗУ с 1.10.1891 по 1.10.1892. Кишинев: Тип. А. С. Степановой, 1893. С. 62—81.
- В23. Отчет по общественному призрению и врачебной части//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 26-го очередного созыва 1895 г. Кишинев: Тип. А. С. Степановой, 1895. С. 138—225:
— О постройке лечебницы для душевнобольных//Там же. С. 143—170.
— Об изготовлении планов зданий Костюженской лечебницы С. 170—171.
- В24. Отчет по общественному призрению и врачебной части//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 27-го очередного созыва 1896 г. Кишинев: Тип. А. С. Степановой, 1896. С. 101—159.
- В25. Отчет музея Бес. губ. земства за 1894 г. Кишинев: Тип. А. С. Степановой, 1895. — 13 с.
- В26. Особое мнение по постановлению собрания 18.01.1897 г. об изменении способа управления психиатрическим отделением губ. зем. б-цы//Доклады БГЗУ губ. собранию 28-го очередного созыва 1897 г. Кишинев: Тип. Э. Шлиомовича, 1898. С. 521—528.
- В27. Отчет музея Бессарабского земства 1895—1897 гг. Кишинев: Типо-литогр. Э. Шлиомовича, 1898. — 37 с.
- В28. Отчет по общественному призрению и врачебной части//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 29-го очередного созыва 1896 г. Кишинев: Тип. Э. Шлиомовича, 1898. С. 492—563.
- В29. О расчистке реки Днестр и об открытии по всему его течению регулярного судоходства//Там же. С. 51—63 (докл.).
- В30. Отчет по врачебной части и общественному призрению//Денежный отчет и отчет о действиях БГЗУ губ. собранию 30-й сессии в 1898 г. с 1.10.1897 по 1.10.1898 г. Кишинев: Тип. А. Гольденштейна, 1899. С. 94—274.:
— Отчет по санитарной части//Там же. С. 270—274.
- В31. Земский музей (Отчет за 1897—1898 гг.)//Там же. С. 421—430.
- В32. По вопросу об урегулировании дела призрения душевнобольных в Бессарабской губ.//Доклады БГЗУ губ. собранию 30-й сессии 1898 г. Кишинев: Тип. А. Гольденштейна, 1899. С. 369—392.
- В33. Отчет по врачебной части и общественному призрению//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 31-го очередного созыва 1898 г. Кишинев: Тип. А. Гольденштейна, 1899. С. 2—97.
- В34. Отчет музея Бессарабского земства за 1899 г. Кишинев: Тип. А. Гольденштейна, 1900. — 14 с.
- В35. Отчет по врачебной части и общественному призрению//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 32-й очередной сессии в 1900 г. Кишинев: Тип. А. Гольденштейна, 1900. С. 78—160.
- В36. Отчет по врачебной части и общественному призрению//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 33-й очередной сессии в 1901 г. Кишинев: Тип. А. Гольденштейна, 1901. С. 78—160.

- нев: Типолитограф. Ф. П. Кашевского, 1901. С. 10—45.
- Б37. Отчет по врачебной части и общественному призрению//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 34-й очередной сессии в 1902 г. Кишинев: Тип. Ф. П. Кашевского, 1902. С. 118—233.
- Б38. Отчет по земскому музею//Там же. С. 315—325. Отд. отт.: Отчет музея Бессарабского земства за 1900—1901 гг. Кишинев: Тип. Ф. П. Кашевского, 1902.
- Б39. Отчет по врачебной части и общественному призрению//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 35-й очередной сессии в 1903 г. Кишинев: Тип. Ф. П. Кашевского, 1903. С. 151—231.
- Б40. Земский музей//Там же. С. 332—348.
- Б41. Об устройстве центрального парового отопления в трех павильонах Костюженской психиатрической больницы//Доклады БГЗУ губ. собранию 35-й очередной сессии в 1903 г. и журналы заседаний чрезв. губ. зем. собр. 15.01.1904 г. Кишинев: Тип. Ф. П. Кашевского, 1903. С. XVII—XXI.
— О постройке здания пансионата при Костюженской земской лечебнице для душевнобольных//Там же. С. 21—25.
— О постройке зданий Костюженской лечебницы//Там же. С. 569—586.
— О постройке зданий пансионата и женской колонии при Костюженской лечебнице//Там же. С. 714—716.
— Отд. отт.: О постройке зданий по расширению Костюженской лечебницы для душевнобольных. Кишинев: Тип. Ф. П. Кашевского, 1903. — 38 с.
- Б42. О расширении земского музея и о приспособлении для целей музея постоянного земского здания по Ренийской улице//Доклады БГЗУ губ. собранию 35-й очередной сессии в 1903 г. и журналы заседаний чрезв. губ. зем. собр. 15.01.1904 г. Кишинев: Тип. Ф. П. Кашевского, 1903. С. 481—489.
— Обсуждение докл. С. 43—65 (2-й пагин.)
- Б43. Отчет по врачебной части и общественному призрению//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 36-й очередной сессии в 1904 г. Кишинев: Тип. Э. Шлимовича, 1904 (на обл. 1905 г.). С. 112—146.
- Б44. Отчет по врачебной части и общественному призрению//Отчеты и доклады БГЗУ губ. собранию 37-й очередной сессии в 1905 г. Кишинев: Тип. Э. Шлимовича, 1905. С. 58—80.
- Б45. Отчет по постройке земского музея//Там же. С. 399—405.
- Б46. Отчет музея Бессарабского земства за 1903—1906 гг. Кишинев: Тип. Э. Шлимовича, 1906. — 52 с.
- Б47. Об организации и управлении земским музеем//Доклады БГЗУ губ. собранию 37-й очередной сессии в 1905 г. и журналы засед. чрезв. губ. зем. собр. 25 марта 1906 г. Кишинев: Тип. Э. Шлимовича, 1906. С. 213—221.
- Б48. Местное управление//Там же. С. 747—757.
- Б49. О возведении зданий и сооружений Костюженской лечебницы для душевнобольных//Доклады БГЗУ губ. собранию очередного 38-го созыва 1906 г. Кишинев: Тип. Бес. губ. правл., 1907. С. 121—167.
- Б50. Об ассигновании средств на содержание музея и пополнение коллекций его//Там же. С. 483—492.
- Б51. Франц Францевич Остерман. 1844—1905 (Некролог)//Тр. БОЕИЛЕ. Т. 1. Ч. 2. Кишинев: Тип. Бес. губ. правл., 1907. С. XXVII—XXVIII.
- Б52. Действия общества (БОЕИЛЕ) с 1.03.1904 г. по 1.03.1906 г.//Тр. БОЕИЛЕ. Т. 1. Ч. 3. Кишинев: Тип. Ф. П. Кашевского, 1908. С. V—XIX.
- Б53. Действия общества (БОЕИЛЕ) с 1.03.1906 г. по 1.07.1907 г.//Там же. С. XIX—XLVI.
- Б54. Действия общества (БОЕИЛЕ) с 1.07.1907 г. по 1.07.1908 г.//Там же. С. LVII—LXXXVIII.
- Б55. Заметка о культуре миндала в Кишиневе//Бес. календарь-ежегодник. Кишинев, 1910. С. 413—414.
- Б56. Отчет по Бессарабскому губ. зем. музею за 1911 г. Кишинев: Тип. Ф. П. Кашевского, 1911.
- Б57. Действия общества (БОЕИЛЕ) с 1.07.1908 г. по 1.07.1909 г.//Тр. БОЕИЛЕ. Т. 3. Кишинев: Тип. Бес. губ. правл., 1912. С. V—X.
- Б58. Действия общества (БОЕИЛЕ) с 1.07.1909 г. по 1.07.1911 г.//Там же. С. XI—XVI.
- Б59. Действия общества (БОЕИЛЕ) с 1.07.1911 г. по 1.07.1912 г.//Там же. С. XVII—XX.
- Б60. Отчет о деятельности музея Бессарабского губернского земства с 1 октября 1912 г. по 1 января 1918 г.//НАРМ. Ф. 65. Оп. 2. Д. 15. Л. 1—10.
- Б61. Действия общества (БОЕИЛЕ) с 1.07.1912 г. по 1.07.1913 г.//Тр. БОЕИЛЕ. Т. 4. Кишинев: Тип. Бес. губ. правл., 1913. С. I—XIX.
- Б62. Краткий обзор деятельности Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания за первое десятилетие его существования с 1 марта 1904 г. по 1 марта 1914 г.//Тр. БОЕИЛЕ. Т. V. Кишинев: Тип. Бес. губ. правл., 1914. С. I—XX.
- Б63. Краткий очерк о деятельности общества (БОЕИЛЕ) с 1.06.1914 г. по 1.07.1917 г.//Тр. БОЕИЛЕ. Т. VI. Кишинев: Тип. Бес. губ. правл., 1917. С. 1—33 (2-й пагин.).

Краткие сообщения, упоминания

- Б64. О борьбе с сусликами//Тр. VII обл. энтомолог. съезда в Одессе. Одесса: Славян. тип., 1887. С. 24, 25, 30, 31.
- Б65. О вредных насекомых в Бессарабии//Тр. VIII обл. энтомолог. съезда в Одессе. Одесса: Славян. тип., 1888. С. 21—30.
- Б66. Пирогов в Дерпте. Личные воспоминания. Доклад 12 января 1907 г.//Тр. БОЕиЛЕ. Т. I. Ч. 2. Кишинев: Тип. Ф. П. Кашевского, 1907. С. XXI.
- Б67. О съезде представителей народных университетов в Петербурге 3—7 января 1908 г.//Тр. БОЕиЛЕ. Т. I. Ч. 3. Кишинев: Тип. Ф. П. Ка-

шевского, 1908. С. LVII.

- Б68. О возбуждении ходатайства перед министром народного просвещения о переводе в Кишинев Ново-Александринского сельскохозяйственного института//Там же. С. LVIII.

Редакция книг

- Б69. Труды комиссии для изучения примых производителей винограда. Кишинев, 1914. — 80 с.
- Б70. Виноградарство Бендерского уезда Бессарабской губернии. Кишинев, 1915. — 338 с.
- Б71. Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания. Т. 6. 1914/1915. Кишинев: Тип. Бес. губ. правл., 1917. — III+151 с.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Д. 1641. Л. 3—4.
2. ИАЭ. Ф. 402. Оп. 2. Д. 24619. Л. 1—3.
3. ГАРФ. Ф. 95. Оп. 1. Д. 311. Л. 345—346 об.
4. АВП. Ф. ДЛС и ХД. Оп. 464/2 (1833—1853 гг.). Д. 3169. Л. 1—10.
5. *Bezuiconii G. Baronii Stuart*//DTN. 1934. Nr. 13—14. P. 35—38.
6. *Bezuiconii G. Pribegi* în Țara răpita...//DTN. 1935. Nr. 17—20. P. 109—118.
7. *Iorga N. Luarea Basarabiei și Moruzestii*//Analele Academiei Române. București, 1910 (2). Т. 33. P. 160—185.
8. ГАРФ. Ф. 95. Оп. 1. Д. 311. Л. 347—358 об.
9. Стюарт Д. Ф.//Альманах современных русских государственных деятелей. Изд. Г. А. Гольдберга. СПб., 1897. С. 1216.
10. НАРМ. Ф. 39. Оп. 13. Д. 948. Л. 1—10.
11. АВП. Ф. ДЛС и ХД. Оп. 464. (1859—1865 гг.). Д. 3198. Л. 1.
12. Памятная книжка лицеев Александровского лицея. 1811—1911. СПб.: Тип. МВД, 1911. С. 62.
13. *Bezuiconii G. Stupenski*//DTN. 1939. Octombrie. P. 5—52.
14. НАРМ. Ф. 65. Оп. 1. Д. 2376. Л. 3—16.
15. *Курганович А. В., Круглый А. О.* Историческая записка 75-летия Санкт-Петербургской второй гимназии. Ч. 2 (1831—1880). СПб.: Тип. Э. Аригольда, 1894. С. 425.
16. *Сватиков С. Г.* Николай Дмитриевич Ножин//Голос минувшего. 1914. № 10. С. 1—36.
17. ЦГИА г. СПб. Ф. 14. Оп. 5. Д. 1722. Л. 1—2.
18. Бакст В. И.//Деятели революционного движения в России. Т. 1. Ч. 2. М.: ОПКСП, 1928. Стб. 25—26.
19. Бакст Н. И.//Энцикл. слов. Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Т. 2А. СПб., 1891. С. 756.
20. Куторга С. С.//История биологии с древнейших времен до начала XX века. Т. I. М.: Наука, 1972. С. 161.
21. *Шкорбатов Л. А.* К истории альгологии и гидробиологии в Харьковском университете//Уч. зап. ХГУ. Тр. НИИ биологии и биол. ф-та. Харьков, 1955. Т. 59/22. С. 125—128.
22. Бронн Г. Г.//История биологии... Т. I. С. 155—157.
23. Ковалевский А. О.//Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Новороссийского ун-та. Одесса: Экон. тип., 1890. С. 456—462.
24. Александр Онуфриевич Ковалевский//Мечников И. И. Страницы воспоминаний. М.: АН СССР, 1946. С. 14—44.
25. Мюллер И. П.//БСДЕНТ. Т. II. М.: БСЭ, 1959. С. 57.
26. ГАРФ. Ф. 95. Оп. 1 (1866). Д. 311. Л. 359—361.
27. Колокол. 1861. Л. 112. С. 934—937.
28. Там же. Л. 114. С. 950—956.
29. Гессен С. Студенческое движение в начале 60-х годов. М.: ОПКСП, 1932. С. 56—85.
30. *Нечкина М. В.* «Земля и Воля» 1860-х годов//История СССР. 1957. № 1. С. 105—134.
31. Лейдинг Ф.//БСДЕНТ. Т. I. М.: БСЭ, 1958. С. 508.
32. Моль Г.//Там же. Т. II. С. 48.
33. Шульце М. З.//Там же. С. 394.
34. Шахт Г.//История биологии... Т. I. С. 201—205, 531.
35. ЦГИА РФ. Ф. 1282. Оп. 2. Д. 1038. Л. 32—33.
36. Валентин Г.//История биологии... Т. I. С. 241, 365, 539.
37. Шифф М.//Там же. С. 557.
38. ГАРФ. Ф. 95. Оп. 1 (1866). Д. 273. Л. 50—55 об.
39. Степанов П. Т.//История биологии... Т. I. С. 482, 554.
40. ГАОО. Ф. 42. Оп. 35. Д. 65. Л. 22—88.
41. *Бляхер Л. Я.* История эмбриологии в России с середины XIX до середины XX в. Беспозвоночные. М.: АН СССР, 1959. С. 12, 14, 72, 84, 283—293, 306, 307.

42. *Горонович Н.* По поводу исполняющегося 50-летия научной деятельности председателя Бессарабского общества естествоиспытателей барона А. Ф. Стурта//Тр. БОЕиЛЕ. Т. VI. Кишинев: Тип. Бес. губ. правл., 1917. С. 1—9 (4-й пагин.).
43. *Агасьева Н. А.* Биологическая мысль в Молдавии второй половины XIX—начала XX в. Кишинев: «Штинца», 1984. С. 59—67.
44. *Рейхерт К.*//БСДЕНТ. Т. II. С. 170.
45. *Вирхов Р.*//Там же. Т. I. С. 170—172.
46. *Гельмгольц Г.-Л. Ф.*//Там же. С. 223—225.
47. *Овсянников Ф. В.*//Там же. Т. II. С. 85.
48. *Фаминцын А. С.*//Там же. С. 298.
49. *Гайсинович А. Е.* Примечания//*Мечников И. М.* Страницы воспоминаний. М.: АН СССР, 1946. С. 196.
50. *Михайловский Н. К.* Вперемежку//Полн. собр. соч. Т. 7. СПб., 1909. Стб. 17; Т. 41. СПб., 1909. Стб. 268, 269, 272.
51. *Гайсинович А. Е.* Биолог-шестидесятник Н. Д. Ножин и его роль в развитии эмбриологии и дарвинизма в России//ЖОБ. 1952. Т. 8. № 5. С. 377—392.
52. *Мечников Л. И.* Бакунин М. А. в Италии в 1864 г.//Исторический вестник. 1897. № 3. С. 803—834.
53. *Мечников И. И.* Письма (1863—1916). М.: Наука, 1974. С. 149.
54. *Бляхер Л. Я.* Указ. соч. С. 12, 14, 72, 73, 79.
55. *Мечников И. И.*//Маркевич А. И. Указ. соч. С. 446—451.
56. *Догель В. А., Гайсинович А. Е.* Основные черты творчества И. И. Мечникова//Мечников И. И. Избранные биологические произведения. М.: АН СССР. 1950. С. 677—725.
57. *Стурт А. Ф.*//Деятель революционного движения в России. Т. 1. Ч. 2. М.: ОПКСП, 1928. Стб. 395.
58. ГАОО. Ф. 2. Оп. 2. Д. 1139. Л. 1—24.
59. *Герцен А. И.* Собр. соч. в 30 т. Т. 27. Кн. 1. М.: АН СССР, 1963. С. 326.
60. *Базилева З. П.* «Колокол» Герцена. М.: Госполитиздат, 1949. С. 207.
61. *Гросул В. Я.* Российские революционеры в Юго-Восточной Европе. Кишинев: «Штинца», 1973. С. 137.
62. *Мокряк Л. Ф.* Молдавский естествоиспытатель — участник освободительного движения 60-х гг. XIX столетия//Диалектика интернационального и национального в развитии общественной мысли. Кишинев: «Штинца», 1984. С. 173—178.
63. *Герцен А. И.* Полное собрание сочинений и писем/Ред. М. К. Лемке. Т. 16. ПТ 2. 1920. С. 96.
64. *Лисецкий А., Андриевский В.* Сортатник Герцена в Молдавии//Кол-ры. 1987. № 3. С. 141—145; *Лисец-*
- кий А., Андриевский В.* Ун нуме пунци муноскут//Молдова социалист-тэ. 1983. 10 мартне.
65. ИАЭ. Ф. 402. Оп. 2. Д. 24619. Л. 4—6 об., 8—31.
66. *Мечников И. И.* Письма (1863—1916). С. 50—51.
67. ГАОО. Ф. 42. Оп. 35. Д. 43. Л. 22—24.
68. *Маркузен И. А.* // *Маркевич А. И.* Указ. соч. С. 446—448.
69. *Мечникова О. Н.* Жизнь Ильи Ильича Мечникова. М.; Л.: Госиздат, 1926. С. 48.
70. ГАОО. Ф. 45. Оп. 4. Д. 2296. Л. 2.
71. *Миклухо-Маклай Н. Н.* // БСДЕНТ. Т. I. С. 104.
72. *Залкинд С. Я.* Илья Ильич Мечников. Жизнь и творческий путь. М.: Советская наука, 1957. С. 23.
73. *Стурт А. Ф.*//Маркевич А. И. Указ. соч. с. 451—453.
74. *Заленский В. В.*//Там же. С. 453—456; *Заленский В. В.* // БСДЕНТ. Т. I. С. 352.
75. *Бучинский П.* Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за первое 25-летие его существования. 1870—1895 //ЗНОЕ. Т. 37. Одесса, 1911. С. 1—LXVIII (2-й пагин.).
76. *Мечников И. И.* Письма (1863—1916). С. 99.
77. *Водяницкий В. А.* 75 лет Севастопольской биологической станции//Тр. Севастоп. биол. ст. М.; Л.: АН СССР, 1948. Т. 6. С. 1—38.
78. *Гайсинович А. Е.* Примечания//*Мечников И. И.* Страницы воспоминаний. С. 201.
79. НАРМ. Ф. 39. Оп. 13. Д. 830. Л. 1—17.
80. *Попруженко М. Г.* Одесская городская публичная библиотека. 1830—1910: Очерк истории. Одесса: Славянская тип., 1911. С. 54—55.
81. *Bezuiconii G. Boierii Catargi*//DTN. 1936. № 36—39. P. 107—110.
82. НАРМ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 204. Л. 27—32.
83. Там же. Ф. 65. Оп. 1. Д. 2376. Л. 3—16.
84. Памятная книжка лиценстов Александровского лицея. 1811—1911. СПб.: Тип. МВД. 1911. С. 128.
85. НАРМ. Ф. 1862. Оп. 25. Д. 576. Л. 70.
86. Там же. Д. 613. Л. 58.
87. Памятная книжка лиценстов... С. 149.
88. *Соломонов В. Л.* Пятидесятилетие научной и общественной жизни барона А. Ф. Стурта//Тр. БОЕиЛЕ. Т. VI. С. 1—7. (3-й пагин.).
89. НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Д. 2184. Л. 4.
90. *Крупенский А. Н.* Краткий очерк о бессарабском дворянстве. 1812—1912. СПб., 1912. С. 60.
91. НАРМ. Ф. 6. Оп. 4. Д. 24. Л. 1, 17, 45, 134 об.

92. Там же. Ф. 65. Оп. 1. Д. 839. Л. 1—28.
93. Там же. Д. 888. Л. 138; Д. 1371. Л. 78—79 об.
94. Коцовский А. Памяти барона А. Стурта//Бессарабская жизнь. 1917. 26 октября. № 243. С. 2.
95. НАРМ. Ф. 65. Оп. 1. Д. 2243. Л. 33.
96. ГАОО. Ф. 333. Оп. 1. Д. 115. Л. 76—84 об.
97. НАРМ. Ф. 65. Оп. 1. Д. 882. Л. 13—14.
98. Там же. Д. 1362. Л. 1—60.
99. Там же. Д. 1391. Л. 68—117, 133, 176—180.
100. (Жавроцкий С. Г.) Барон Александр Федорович Стурт. К портрету//Тр. БОЕиЛЕ. Т. VI. С. 1—IV.
101. Устав Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания. Кишинев: Тип. о-ва «Бессарабес», 1904. — 15 с.
102. Доклады БГЗУ губ. зем. собранию 35-й очередной сессии в 1903 г. и журналы засед. чрезв. губ. зем. собр. 15.01.1904 г. Кишинев: Тип. Ф. П. Кашевского, 1903. С. 153 (2-й пагин.).
103. Журн. засед. БГЗС очередного 37-го созыва 1905 г. Кишинев: Тип. политогр. Э. Шлиомовича, 1905. С. 65—79, 80—83.
104. НАРМ. Ф. 65. Оп. 1. Д. 2375. Л. 86—90.
105. Журн. засед. БГЗС очередного 38-го созыва 1906 г. Кишинев: Тип. Бес. губ. правл., 1907. С. 38, 39, 43.
106. НАРМ. Ф. 65. Оп. 1. Д. 23. Л. 110—113, 175—176.
107. Там же. Ф. 153. Оп. 1. Д. 10. Л. 61.
108. Бессарабская жизнь. 1917. 22 октября. № 240.
109. НАРМ. Ф. 36. Оп. 10. Д. 1728. Л. 1—11.
110. Кер С. Памяти А. Ф. Стурта//Свободная Бессарабия. 1917. 22 октября. № 145. С. 5.
111. Бессарабская жизнь. 1917. 21 октября. № 239.
112. Бахталовский С. И. А. Ф. Стурт//Бессарабское слово. 1933. 15 октября.

СОКРАЩЕНИЯ

АВП	Архив внешней политики Российской Федерации (Москва).
БГЗС	Бессарабское губернское земское собрание.
БГЗУ	Бессарабская губернская земская управа.
БОЕиЛЕ	Бессарабское общество естествоиспытателей и любителей естествознания.
БСДЕиТ	Биографический словарь деятелей естествознания и техники.
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации (Москва) (бывший ЦГАОР — Центральный государственный архив Октябрьской революции).
ГАОО	Государственный архив Одесской области (Одесса).
DTN	Din trecutul nostru.
ЖОБ	Журнал общей биологии.
ЗНОЕ	Записки Новороссийского общества естествоиспытателей.
ИАЭ	Исторический архив Эстонии (Тарту).
МНП	Министерство народного просвещения.
НАРМ	Национальный архив Республики Молдова (Кишинев).
НОЕ	Новороссийское общество естествоиспытателей.
ОПКСП	Общество политкаторжан и ссыльно-поселенцев.
РТО	Русское техническое общество.
ЦГИА СПб	Центр. государственный исторический архив г. Санкт-Петербурга.

PLAI NATAL

Dan Haidarli

MATERIALE DOCUMENTARE
IN AJUTOR CERCETĂTORILOR ISTORIEI SATELOR
ȘI ORAȘELOR DIN MOLDOVA (XI)

Primele informații documentare referitoare la localitățile de pe teritoriul Republicii Moldova, menționate în actele istorice din anii 1384—1625

	Localitatea	Anul	Consemnări	Izvorul
1	2	3	4	5
706	Pogrubleni (apa Pogrublenilor, Pohrebeni, Pohribeni) sat, ț. Orhei, r. Orhei, Vezi și: Stingăceni .	14<7>0 (69<7>8) martie 22	Menționat lângă Biești, Cegurani și Hăjdeieni.	DRHA, vol. II, p. 427.
		1603(7111) aprilie 12	Ieremia Movilă-Vodă întărește satul lui Sacotă vă-tav ș. a.	DIRA, veac. XVII, vol. I, p. 86—87.
707	Poiana , sat pe Nistru, ț. Soroca, r. Șoldănești	1471(6979) iulie 7	Ștefan cel Mare-Vodă întărește satul lui Aftanasie și lui Ioan	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 426—427 și DRHA, vol. II, p. 448.
708	Poiana , sat pe Ichil, ț. Orhei.	1603(7111) ianuarie 20	Ieremia Movilă-Vodă întărește lui Pîntea păharnice! și fratelui lui Isac jumătate din sat.	MEF, vol. I, p. 188—189.
709	Poiana lui Brumar , sat la Chigheci, lângă iezerul Geamănului, r. Cahul.	1473(6981) ianuarie 8	Ștefan cel Mare-Vodă întărește satul m-rii Moldovița.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 393.
710	Pojorăni , sat pe Botna, r. Ialoveni.	1545(7053)	Menționat în hotărârea m-rea Căpriana.	DIRA, veac. XVI, vol. I, p. 607.
711	Polova , sat la Prut, probabil, lângă Danul Vechi, r. Glodeni.	1429(6937) <iunie> 15	Alexandru cel Bun-Vodă întărește satul lui Dan Uncleata	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 84.
712	Polzalăuți , sat pe Terebne, inclus, probabil, în Terebna, r. Edineț.	1431(6939) iunie 15	Alexandru cel Bun-Vodă întărește satul lui Ion Cupcici vornic.	DIRA, veac. XIV—vol. I, p. 93 și DRHA, vol. I, p. 153.
* Ponrișani, vezi: Pocrișani , sat, r. Criuleni.				
713	Popești , sat pe Căinari, la Fîntina lui Pîntea, ț. Soroca, r. Drochia.	1606(7114) ianuarie 12	Ieremia Movilă-Vodă întărește satul lui Voico pîrcălab.	DIRA, veac. XVII, vol. II, p. 3.
714	Popești , sat la gura Ciurilesei, pe Nirnova, ț. Lăpușna, probabil, r. Nisporeni.	1602(7110) iulie 11	Ieremia Movilă-Vodă întărește popilor Gavril și Toader parte din sat.	MEF, vol. I, p. 182—183.

* Popșești, vezi: **Pocșești**, sat, r. Orhei.

1	2	3	4	5
715	Porcești , sat, ț. Soroca, probabil, r. Florești.	1617(7125) aprilie 16	Radu Mihnea-Vodă întărește satul lui Ureche mare vornic.	DIRA, veac. XVII, vol. IV, p. 145.
	* Porciuleni, vezi: Purceleni, sat, r. Edineț.			
716	Poroseci , sat lângă Pitușca, r. Călărași.	1420(6928) aprilie 25	Menționat în hotărârea cu Vornicenii.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 41.
	* Poroseci, vezi: Peresecina, sat, r. Orhei.			
717	Porosecini (ce se numește Huhurezii pe Suhovăț), sat lângă Limbeni, ț. Iași, r. Glo-deni.	1617(7125) martie 15	Radu Mihnea-Vodă întărește lui Ni-coară mare vornic parte din sat.	DIRA, veac. XVII, vol. IV, p. 119.
718	Porosiatica , seliște pe valea pîrului Porosăci, probabil, lângă Bolohani, ț. Orhei, r. Orhei.	1436(6944) iunie 6	Menționat într-un registru de la Ște-fan-Vodă.	DRHA, vol. II, p. 219.
719	Potlogeni (Potlujini), sat pe Volnova, ț. Orhei, r. Stră-șeni.	1617(7125) aprilie 16	Radu Mihnea-Vodă întărește satul lui Ureche mare vor-nic.	DIRA, veac. XVII, vol. IV, p. 145.
720	Prajdia (Prajilă, Prajilele), sat pe Răut, ț. Soroca, r. Florești.	1588(7096) august 20	Menționat că a fost risipit de Ale-xandru Lăpușnea-nu-Vodă.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 393.
721	Prăjești , sat, lângă Stolnici, ț. Lăpușna, r. Hincești.	1617(7125) aprilie 8	Radu Mihnea-Vodă întărește satul lui Nicoară Prăjescu fost vistier.	DIRA, veac. XVII, vol. IV, p. 135.
722	Pribateg , sat pe Răut, ț. So-roca.	1552(7069) aprilie 30	Ștefan Rareș-Vodă întărește satul lui Cozma Ghenghea pircălab.	MEF, vol. I, p. 63—65.
723	Pridenii , sat pe Răut, proba-bil, lângă Gura Cainari, ț. Soroca, r. Florești.	1588(7096) august 20	Menționat că a fost risipit de Ale-xandru Lăpușnea-nu-Vodă.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 394.
724	Prijoltenii (Pirjoltenii), sat pe Cunila, r. Călărași.	1429(6937) februarie 10	Alexandru cel Bun-Vodă dăru-iește satul soției sale Marena.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 76 și DRHA, vol. I, p. 142.
725	Probota , sat lângă Cotiujeni, r. Sîngerei.	1470(6978) octombrie 31	Ștefan cel Mare-Vodă întărește sa-tul fiicei lui Ghe-rasim și Ilenei.	DRHA, vol. II, p. 438.
726	Procopeni (Procopinji), sat pe Răut, lângă Mașcăuți, r. Criuleni.	1436(6944) iulie 17	Ilie-Vodă și Ște-fan-Vodă dăruiesc satul lui Vancea logofăt.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 130 DRHA, vol. I, p. 219 și MEF, vol. I, p. 77—79.
727	Prodănești , sat pe Răut, ț. Soroca, r. Florești.	1609(7118) noiembrie 15	Constantin Movi-lă-Vodă întărește lui Chiriță Dumi-trachi Paleolog parte din sat.	MEF, vol. I, p. 244—245.

* Proscureni, vezi: Ploscăreni, sat, r. Rîșcani.

* Protolci, vezi: Grotolci, sate, r. Criuleni.

1	2	3	4	5
728	Prun (azi lacul Prunel), sat pe Chigheci, Ț. Chigheci, iunie 13 r. Leova.	1436(6944)	Menționat mai sus de niște locuri pustii la fîntina Peducelului.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 127
729	Puhoiul (Puhoi), sat Ț. Lăpușna, r. Ialoveni.	1470(6978) octombrie 26	Ștefan cel Mare-Vodă întărește satul lui Niculae Mașigosa și lui Glișcos Melciu.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 425 și DRHA, vol. II, p. 437.
730	Puiciani , sat pe Răut, probabil, r. Florești.	1610> <1609— decembrie 2	Năvrăpăscu fost vornic ș. a. măturisesc ca Ureche mare vornic cumpără jumătate din sat.	DIRA, veac. XVII, vol. II, p. 268.
731	Puncești , sat pe Răut, probabil, lingă Gura Căinari, Ț. Soroca, r. Florești.	1588(7096) august 20	Menționat că a fost aranjat după moartea lui Alexandru Lăpușneanu-Vodă.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 394.
732	Purcari , sat, r. Ștefan Vodă.	1560(7068) aprilie 11	Alexandru Lăpușneanu-Vodă dăruiește satul mării Căpriana.	MEF, vol. I, p. 74—76.
733	Purceleni (Porculeni), seliște pe Terebne, Ț. Hotin, r. Edineț.	1528(7036) martie 7	Petru Rareș-Vodă dăruiește satul lui Toader logofăt.	DIRA, veac. XVI, vol. I, p. 254—255.
734	Purcel (Purcelul), sat pe Bîc, lingă Bubuieci, r. Anenii Noi.	1518(7026) aprilie 22	Menționat în hotărârea cu Bubuieci.	DIRA, veac. XVI, vol. I, p. 125—126.
735	Putinești , sat pe Răut, Ț. Soroca, r. Florești.	1588(7096) august 20	Menționat că a fost risipit de Alexandru Lăpușneanu-Vodă.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 394.
* Radovschi și Radovți, vezi: Rădeni, sat, r. Ungheni.				
736	Radul (unde a șezut, probabil, Rădeni), sat, r. Călărași.	1437(6945) decembrie 20	Ilie-Vodă și Ștefan-Vodă întăresc satul lui Mihail de la Dorohoi.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 147.
737	Rașcov (Rașcovți, Vadul Rașcov), sat pe Nistru, r. Șoldănești și Camenca.	1453(6961) iunie 20	Alexandru-Vodă întărește satul lui Mihail logofăt.	MEF, vol. I, p. 137—140.
		1471(6979) iulie 7	Menționat în hotărârea cu Poiana.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 426—427 și DRHA, vol. II, p. 448
* Rădăuți, vezi: Rădeni, sat, r. Ungheni.				
* Rădeani, vezi: Rădeni, sat, r. Vulcănești.				
* Rădeni, vezi: Radul (unde a șezut~), sat, r. Călărași.				
738	Rădeni (Rădăuți, Rădenii Vechi, unde a șezut Radovschi, Radovței, Radovți, Rădeni), sat, pe Telița, la Botne, priet al Ripicenilor r. Anenii Noi.	1437(6945) octombrie 5	Ilie-Vodă și Ștefan-Vodă întăresc satul mării Pobrata.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 146, DRHA, vol. I, p. 245 și MEF, vol. I, p. 8—9.
739	Rădeni (Radeani, Rădeani) sat pe Prut, lingă Văleni, Ț. Chigheci, r. Vulcănești.	1543(7051) aprilie 24	Menționat în hotărârea cu mlăjețul de la Văleni.	DIRA, veac. XVI, vol. I, p. 408.

1	2	3	4	5
740	Rădești, sat pe Sărățele, ț. Chigheci, r. Leova.	1609(7118) noiembrie 22	Constantin Movilă-Vodă întărește satul lui Chiriță Dumitrachi mare postelnic.	DIRA, veac. XVII, vol. II, p. 267.
741	Rădiuri, sat pe Blc, din jos de Mal, probabil, r. Anenii Noi.	1530(7065) aprilie 11	Alexandru Lăpușneanu-Vodă întărește satul m-rii Dobrovăț.	DIRA, veac. XVI, vol. II, p. 148.
742	Rădoae (Rădeoani, Redoani, Redoae), sat pe Soloneț, r. Singerei.	<1552 septembrie — 1561 noiembrie > 13	Menționat în hotăr cu Micești.	DIRA veac. XVI, vol. II, p. 34.
743	Răiceni, sat la Mlehna, ț. Chigheci, r. Leova.	1580(7088) aprilie 23 1609(7117) august 4	Menționat lângă un loc pustiu. Constantin Movilă-Vodă întărește lui Chiriță Dumitrachi parte din sat.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 137. DIRA, veac. XVII, vol. II, p. 238.
744	Răpicenei (Răpciuți, Răpiceni, Repciciani, Ripcinci, Ripiceni, Ripiceani, Ripiceni, ce s-a numit Rițești), sat pe Telița, la Botne, ț. Orhei, r. Anenii Noi.	1437(6945) octombrie 5	Ilie-Vodă și Ștefan-Vodă întăresc satul m-rii Pobrata.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 146, DRHA, vol. I, p. 245 și MEF, vol. I, p. 8—9.
745	Răsăpeni (Risipeni), sat la Prut, r. Fălești.	1598 (7106) iunie 25	Menționat drept baștină a lui Cernea.	DIRA, veac. XVI, vol. IV, p. 232.
746	Răspopeni (unde este Răspop), sat pe Dobrușa, la Bineva, ț. Soroca, r. Săldănești	1437(6945) decembrie 20	Ilie-Vodă și Ștefan-Vodă întăresc satul lui Mihail de la Dorohoi.	DIRA, veac XIV—XV, vol. I, p. 147 și DRHA, vol. I, p. 247.
747.	Răzeni (?), loc de sat pe Botna Mare și Botnișoara r. Căinari.	1502(7010)	Ștefan cel Mare-Vodă dăruiește locul lui Cozma Răzăneanu.	DIRA, veac. XVI, vol. I, p. 5.
748.	Răzina (Rezina), sat lângă Bodești, r. Ungheni.	1603(7112) noiembrie 1	Ieremia Movilă-Vodă scrie în sat un act domnesc.	DIRA, veac. XVII, vol. I, p. 119.
749.	Răzina (Rizina, Rezina), sat pe Nistru, ț. Orhei azi or. Rezina.	1495(7003) februarie 5	Ștefan cel Mare-Vodă întărește satul lui Toader pisar.	DIRA, veac. XV, vol. II, p. 238 DRHA, vol. II, p. 326 și MEF, vol. II, p. 207—211.
750.	Râmnicovul, sat pe Prut și Lăpușna, r. Leova.	1434(6942)	Ștefan-Vodă întărește satul lui Costin.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 107.
751.	Râșcani, sat la obârșia găi, lângă Cîrpești, r. Canțemir.	1469(6977) iunie 5	Menționat lângă fințina la obârșia Lar-găi.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 366 și DRHA, vol. II, p. 235.
552.	Râșcova (unde este Alexa Râșcov); sat la obârșia rincei, ț. Orhei, r. Criuleni.	1435(6943) aprilie 14	Ștefan-Vodă întărește satul lui Petre Hudici.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 116.
	* Redeoani, vezi: Rădoae, sat, r. Singerei.			
	* Redoae, vezi: Rădoae, sat, r. Singerei.			
753.	Rentea (Răntea, hotarul lui ~) sat la Prut, Zărnești, r. Cahul.	1459(6967) ianuarie 3	Menționat un grind mai jos de sat.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 302 și DRHA, vol. II, p. 117

1	2	3	4	5
754.	Resteiani (Resteoani, Ro-1522(7030) stieni), sat și vale pe Bot-octombrie nișoara, la Cighirleni, r. Hîin-31 cești.	Menționat în hotar cu o seliște.	DIRA, veac. XVI, vol. I, p. 215.	
*	Rezina, vezi: Răzina, sat.			
*	Ripiceni, vezi: Răpicenei, sat, r. Anenii Noi.			
*	Risipeni, vezi: Răsăpeni, sat, r. Fălești.			
755.	Rîțești (ce se cheamă Ră-1554(7062) piceni), sat pe Telița, pro- <martie 20> babil inclus în Telița, r. Anenii Noi.	Alexandru Lăpușnea-nu-Vodă întărește satul m-rii Pobrata.	DIRA, veac. XVI, vol. II, p. 53.	
*	Rizina, vezi: Răzina, sat, r. Rezina.			
756.	Rocășani, sat la Prut, lîn- <1580— gă Pogonești, r. Hîncești. 1581> iunie	Menționat în hotar cu Ciortova.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 140.	
757.	Rogojăni (Rogojani), sat 1623(7131) pe Răut, r. Șoldănești. iulie 23	Ștefan Tomșa Vodă întărește satul lui Manalachi mare vameș.	DIRA, veac. XVII, vol. V, p. 238.	
758.	Rogoz, seliște din jos de 1548(7056) iaz, pe Prut, ț. Iași, r. Fă- martie 8 lești.	Ilieș Rareș-Vodă întărește seliștea lui Dragotă ș. a.	DIRA, veac. XVI, vol. I, p. 563—564.	
759.	Rosomac (dvorîștea lui Ro-1434(6942) somacin, Rosomaciu, Hirova), sat la Prut, la Derenice, r. Rîșcani, Vezi și Hirova.	Menționat într-un registru de la Ștefan-Vodă.	DRHA, vol. I, p. 175.	
760.	Rosoșani, sat, ț. Hotin, 1589(7097) mai 25	Menționat în hotar cu Briceni.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 425.	
761.	Rosoșini, sat pe Căinari, 1570(7078) lîngă Zgurița, r. Drochia. februarie 10	Menționat în hotar cu Alboteni.	DIRA, veac. XVI, vol. II, p. 218—219.	
*	Rospop (unde este~), vezi Răspopeni, sat, r. Șoldănești.			
762.	Roșiatici (Roșăecii, Roși-1623(7131) etici), sat pe Răut, r. Flo- iulie 23 rești.	Ștefan Tomșa întărește satul lui Manolachi vameș.	DIRA, veac. XVII, vol. I, p. 238.	
763.	Rubleca (Rublenca), sat lîn-1430(6938) gă Biești, ț. Orhei, r. Orhei. martie 23	Menționat în hotar cu Biești și Giugurenii.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 412.	
*	Rudi, vezi: Samalenca Mare și Samalenca Mică, sate, r. Dondușeni.			
764.	Rudinții Cerleni, sat, pro-1586(7094) babil lîngă Mateuți, r. Re- februarie zina. Vezi și: Mateuți și 26 Ciornorudenti.	Dumitru Movilă pune zălog satul.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 304.	
765.	Ruja, sat pe Cobac, lîngă 1618(7126) Șendreni și Vărzărești, ianuarie 4 ț. Iași, r. Nisporeni.	Menționat în hotar cu Șendreni și Vărzărești.	MEF, vol. III, p. 134—136.	
766.	Ruji (Rughi), sat și ocină, <1619— ț. Soroca, r. Dondușeni. 1620> apri- Vezi și: Samaleuca, sat. lie 5	Menționat în hotar cu Lăbăești.	MEF, vol. I, p. 346—348.	
767.	Rujici (unde stă~), seliș-1437(6945) te sub Măiatini, pe Valea decembrie Culei, r. Călărași. 20	Ilie Vodă și Ștefan-Vodă întăresc satul lui Mihail de la Dorohoi.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 147 și DRHA, vol. I, p. 247.	

1	2	3	4	5
768.	Rujinți (Rujenți), sat pe 1575 (7083) Ciuhur, ț. Iași, r. Ocnița. mai 2	Menționat în hotar cu Goleni.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 50.	
769.	Ruorești , sat pe Sărata, ț. 1609 (7117) Lăpușna, r. Hîncești.	Constantin Movilă-Vodă întărește lui Chiriță Dumitrachi Paleolog parte din sat.	MEF, vol. I, p. 180—181.	
770.	Rusănești , sat pe Prut, pro- 1601 (7109) babil lângă Călinești, ț. Iași, martie 12 r. Fălești.	Ieremia Movilă-Vodă întărește lui Dumitrașco ș. a. jumătate din sat.	DIRA, veac. XVII, vol. I, p. 5.	
771.	Ruseni (Rusul), sat pe Ciu- 1575 (7083) hur, ț. Hotin, r. Edineț. mai 2	Menționat în hotar cu Goleni.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 50.	
772.	Rusunete (Rusoneag, Rus- 1446 (6954) nădzești, unde a șezut va-februarie tamanul~), sat pe Telița, 22 ț. Orhei, probabil r. Anenii Noi.	Ștefan-Vodă dăruiește satul m-rii Pobrata.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 216, DRHA, vol. I, p. 374 și MEF, vol. I, p. 13—15.	
773.	Ruși (Valea Rusului), sat, 1624 (7132) r. Fălești. aprilie 5	Menționat Calapod, aprod de sat	DIRA, veac. XVII, vol. V, p. 284.	
774.	Sadova , sat pe Bicovăț, 1420 (6928) r. Călărași. aprilie 25	Alexandru cel Bun Vodă dăruiește satul lui Ion (Vena) vornic.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 41, DRHA, vol. I, p. 68 și MEF, vol. II, p. 39—41.	
775.	Salce , sat pe Ișnovăț, lângă 1528 (7036) Ialoveni, r. Ialoveni. martie 30	Menționat în hotar cu Cheile.	DIRA, veac. XVI, vol. I, p. 288	
776.	Salcia , sat la Chigheci, la 1441 (6949) pîrîul Salcea, afluent al aprilie 23 Ialpugului, r. Taraclia.	Ilie-Vodă și Ștefan Vodă dăruiesc satul lui Vlad Jicovne.	DIRA, veac. XIV XV, vol. I, p. 175.	
777.	Samaleuca Mare (Samaïlov- 1463 (6971) ca, Samaileuca, Samoilov-na, numit și Rudi, Rughi), sat pe Nistru, unit cu Rudi, ț. Soroca, r. Dondușeni.	Ștefan cel Mare-Vodă întărește satul Mariei, fiica lui Mihail Dan și fiului ei, Mașole Prodan.	DRHA, vol. II, p. 424.	
	1470 (6978) noiembrie 23	Ștefan cel Mare-Vodă întărește satul lui Eustrafie Rudi.	DRHA, vol. II, p. 441—442.	
778.	Samaleuca Mică , sat pe 1463 (6971) Nistru, ț. Soroca, r. Dondușeni. Vezi: Samaleuca Mare .	Ștefan cel Mare-Vodă întărește satul Mariei, fiica lui Mihail Dan, și fiului ei, Manoli Prodan.	DRHA, vol. II, p. 424.	
	1470 (6978) noiembrie 23	Ștefan cel Mare-Vodă întărește satul lui Eustratie Rudi.	DRHA, vol. II, p. 441—442.	
779.	Samanani , sat, ț. Orhei. 1615 (7123) ianuarie 16.	Menționat Paulcea, aprod din sat.	MEF, vol. II, p. 97—98.	
780.	Samașcani (Sămășcani, Se- 1470 (6978) meșcani), sat sub pădurea mai 28 Horodiște, ț. Orhei, r. Șoldănești.	Menționat în hotar cu Peciștiul.	DIRA, veac. XIV—XV, vol. I, p. 424 și DRHA, vol. II, p. 430.	
*	Samailovca , vezi: Samaleuca Mare și Samaleuca Mică , sate, r. Dondușeni.			
781.	Sat (...peni) , sat pe Prut, 1580 (7088) în hotar cu Hlăpești, r. Hîncești. aprilie 6	Menționat în hotar cu Hlăpești.	DIRA, veac. XVI, vol. III, p. 135.	

RECENZII

ION CHIRTOAGA

ASPECTE DIN ISTORIA TIGHINEI ȘI VARNIȚEI

Recent au văzut lumina tiparului două lucrări semnate de cunoscutul cercetător al plaiului natal Dinu Poștarencu, care a publicat mai multe articole consacrate diferitelor aspecte din istoria Tighinei. Una din aceste lucrări e consacrată trecutului satului Varnița¹ (suburbie a Tighinei), iar cea de a doua reprezintă 23 de schițe din istoria acestui vechi oraș nistrean².

Lucrarea despre Tighina e necesară cu atât mai mult, cu cât acest oraș e una din primele localități din Moldova, iar documentul referitor la ea, de la 8 octombrie 1408, este practic prima mențiune a unei localități medievale moldovenești din dreapta Nistrului.

Apărută la periferiile de est ale spațiului românesc în perioada de constituire a unui stat național, această localitate purta amprenta contactelor populației locale cu lumea turanică, care periodic pătrundea și în dreapta Nistrului. Aceste contacte și influențe reciproce și-au găsit reflectare, în primul rând, în denumirea cetății de pe Nistru, în literatura de specialitate rămânând o temă controversată. Diferite opinii în această privință au fost expuse în primul compartiment al lucrării, evidențiind părerea că denumirea *Tighina*, întâlnită în mai multe locuri din spațiul nord-pontic colindat timp de câteva secole de cetele nomade turanice, e de origine cumană. La ea, inițial, se mai adăuga, cu diferite variații, terminația *checi*, care e tot de origine turanică. Această ipoteză, după opinia noastră, e mai fondată, deoarece și în limba turcă există un cuvânt asemănător, *gheced* cu semnificația de *vad*, și apariția ambelor denumiri în hrisovul³ lui Petru Aron din 29 iunie 1456 ar însemna că Tighina se referă mai mult la localitate, iar *Tighinachiou*, în sens de «vadul Tighinei», — la trecătoarea apropiată.

Intr-un compartiment special autorul infirmă părerile lui F. Brun și P. Batiușcov că fondarea localității Tighina ar fi avut loc în sec. al X-lea prin eforturile slavilor de est, iar a cetății cu același nume — de către marele duce al Lituaniei, Vitautas, cunoscut în lucrările de limbă rusă sub numele de Vitovt. Pe bună dreptate, menționează autorul că Aspron, Tungata și alte localități pomenite în opera împăratului bizantin Constantin Porfirogenetul și localizate de către autorii ruși vizați pe locul Cetății Albe și Tighinei se aflau nu pe Nistru, ci în altă parte, fapt confirmat și de datele arheologice, iar Orașul Negru, menționat la 1421 de către călătorul flamand Gilbert de Lanoy, nu e Cetatea Albă. Noi am adăuga că Orașul Negru nu e altceva decât localitatea Carasu (Cern), o suburbie a actualului orașel Grigoriopol.

E în discuție și perioada apariției cetății din incinta orașului. Unii cercetători consideră că cetatea (din lemn) a apărut la începutul sec. al XV-lea, drept dovadă invocându-se mențiunea «de strajă» a privilegiului dat de Alexandru cel Bun liovenilor. Alții consideră că ea apărut la finele aceluiași secol, iar cea de piatră — în anii 30 ai sec. al XVI-lea. În lucrare e prezentată și opinia arhitectului V. Voițehovschi referitoare la unele elemente arhitecturale ale cetății de piatră, care ar indica întemeierea ei de către moldoveni până la căderea în mâinile otomanilor.

O dată cu instaurarea administrației otomane în Tighina (1538), cetatea și localitatea au fost atacate de către moldoveni (pe timpul lui Alexandru Cornea și Ion Vodă), zaporojeni, ostași ruși (la 1770). Autorul scrie cu durere în suflet despre distrugerile din cetate, care, aproape în permanență, au însoțit dominația rusă și mai ales cea sovietică după anul 1944. Deși populația orașului întrunită în comitetul «Cetatea» a făcut demersuri autorităților militare, acest proces de distrugere continuă până în prezent.

Următorul compartiment al lucrării vizează unele aspecte din istoria modernă a oraşului. Spre deosebire de cetate, istoria oraşului de pînă la fatalul an 1812 e mai puţin asigurată cu documente editate şi din această cauză orice sursă e preţioasă. Aici e prezentă o legendă cu menţiunea că în anul 1482 Ştefan cel Mare s-ar fi închinat în biserica cu hramul Adormirii Maicii Domnului din oraş, înainte de atacul asupra Akkermanului (probabil, e vorba despre încercarea unui detaşament moldovenesc de recucerire în 1484 a Cetăţii Albe relatată de cronicarul turc Saadeddin). Se citează, de asemenea, relatările faimosului călător turc Evlia Celebi despre numărul caselor, unele evocări despre aspectul urbei pe timpul turcilor, înregistrate după 1812 ş.a. Din păcate, componenţa etnică a oraşului în perioada vizată n-a fost abordată de către autor, deşi unele date statistice referitoare la problema în cauză au fost deja publicate⁴.

Autorul, de asemenea, invocă legenda apărută în sec. al XIX-lea despre cucerirea Tighinei de către Suvorov. Am adăuga că faptele descrise în legenda vizată au tangenţă cu cele relatate de către generalul francez Langeron despre acţiunile generalului rus C. Meiendorf la supunerea Tighinei în anul 1806, adică după moartea lui Suvorov.

Mai bine e documentată istoria oraşului după anul 1816. Datele statistice reflectă un tablou contradictoriu al dezvoltării populaţiei din urbe. De la 3 460 persoane⁵, în anul 1806, numărul locuitorilor oraşului a crescut pînă la 40 000, în 1910, adică de 11 ori, cel al moldovenilor însă — mai puţin de 3 ori — cu mult mai puţin decît în satele din ţinut. Aceasta a schimbat componenţa etnică a urbei: în anul 1806 moldovenii formau circa 92% din populaţia rămasă după plecarea turcilor⁶, peste cîţiva ani — ceva mai mult de jumătate, în anul 1827 — un sfert, iar în 1897 şi 1910 — doar puţin mai mult de 7%. Acesta e un rezultat al politicii antinaţionale duse de ruşi în ţinutul ocupat de ei.

Autorul face o descriere a oraşului. Clădirile în perioada vizată erau aproape în exclusivitate cu un singur etaj. În anul 1910 circa 70% din ele erau din ceamur şi lampaci, 20 — din piatră şi cărămidă, iar restul — combinate. Apeductul a apărut în anul 1881, iar străzi pavate şi iluminate — abia în preajma primului război mondial. Pe parcurs în oraş au fost construite biserici, cîteva şcoli de diferite tipuri, însă predarea se făcea în limba rusă şi erau frecventate numai de o mică parte a moldovenilor din localitate.

Compartimentul se termină cu descrierea succintă a evenimentelor din anii 1917—1918. Moldovenii garnizoanei din Tighina încearcă să formeze subunităţi naţionale în vederea combaterii criminalităţii din oraş şi ţinut. Însă forţele create erau prea slabe pentru a opri vandalismul dezertorilor ruşi, care invadase Basarabia. Pentru normalizarea situaţiei au fost chemate forţele române. La 23 ianuarie 1918 cîteva batalioane ale diviziei a XI-a române au curăţit oraşul de bolşevici. Tot aici sînt combătute calomniile sovietice despre preţinsele execuţii ale unor tighineni de către ostaşii români.

În lucrare este abordată şi problema aflării la Tighina a unor personalităţi marcante (Carol al XII-lea, A. Puşkin, A. Plămădeală), a funcţionării podului plutitor, a construirii podului permanent, a abuzurilor autorităţilor ţariste şi ale celor sovietice în oraş, a istoriei apariţiei unor edificii importante în urbe şi alte chestiuni.

A doua lucrare a lui D. Poştarencu e dedicată comunei sale natale, satului Varniţa, care la 1538 a fost ruptă de la Moldova şi supusă administraţiei otomane. Prima menţiune a localităţii e legată de unele tulburări, de altfel frecvente în Imperiul Otoman din a doua jumătate a sec. al XVI-lea, cînd apăruse primele simptome ale crizei caracteristice pentru un stat supercentralizat. În firmanele lui Suleiman I din 15 ianuarie şi 4 aprilie 1560 adresate guvernatorului otoman local se menţionează că un grup de răufăcători şi-au creat în satul Varniţa o bază de atac asupra unor localităţi din Moldova. Denumirea localităţii provine de la denumirea carierei vecine unde se dobîndea piatră, utilizată şi pentru arderea varului. Satul e cunoscut şi prin faptul că în anii 1709—1713 în apropierea lui şi-a găsit adăpostul Carol al XII-lea înfrînt la Poltava. Ulterior, pe locul unde fusese lagărul regelui suedez s-a ridicat un monument.

Datele statistice întrebuiţate de către autor permit să tragem concluzia că în secolul trecut numărul populaţiei satului creşte cu un ritm înalt (2,6% anual), mai ales între anii 1818⁷ şi 1827, cînd a sporit de la 257 pînă la 336 suflete, adică cu un ritm de 3,4%. Aici şi-a spus cuvîntul şi procesul de migraţie. Dacă în anul 1818 po-

pulația satului era formată în exclusivitate din moldoveni, peste 9 ani în el de acum sînt înregistrați 15 alogeni. Totuși, apariția veneticilor, cît și vecinătatea orașului Tighina cu o populație mai mult străină (pînă la 1806 — turcă, mai apoi — slavă) n-a știrbit conștiința de neam a varnițenilor, care activ se manifestă pînă în prezent. În lucrare sînt aduse date despre cei căzuți în conflagrațiile mondiale, despre viața culturală a localității. Lucrarea se încheie cu analiza evenimentelor din perioada renașterii naționale actuale: ridicarea tricolorului pe clădirea primăriei, lupta varnițenilor cu separatiștii, care încearcă să frîneze mișcarea de eliberare națională a românilor de la est de Prut. Evenimentele de ultimă oră, devenite cunoscute nu numai la noi în țară, vin să întregescă istoria seculară a localităților vizate.

Lucrările recenzate prezintă interes pentru un cerc larg de cititori din republică dornici să cunoască istoria plaiului natal.

Note

¹ Poștarencu D., Istoria satului Varnița. Chișinău, 1992.

² Idem. Din istoria Tighinei. Chișinău, 1992; Vezi și: Cetatea Tighina//*Patri-moniu*, 1991, nr. 2.

³ Costăchescu M., Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. Vol. II. Iași, 1932, p. 633.

⁴ Куртоагэ И. Г., Численность и эт-

нический состав населения городов Бендеры, Аккерман и Килия в XVIII — нач. XIX в.//*Известия АН МССР. Серия общ. наук.* 1977, № 1, с. 41.

⁵ Ibidem, p. 41.

⁶ Ibidem.

⁷ Кабузан В. М., Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья. Кишинев 1974. с. 101.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ A INSTITUTULUI DE ISTORIE AL A.Ș.M. «75 DE ANI DE LA UNIREA BASARABIEI CU ROMÂNIA»

În zilele de 8—9 aprilie a.c. în incinta Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Republicii Moldova și-a desfășurat lucrările sesiunea științifică consacrată aniversării a 75 de ani de la Unirea Basarabiei cu România. Programul sesiunii a inclus o tematică cu un spectru destul de variat. Majoritatea comunicărilor prezentate au avut un caracter inedit, fiind realizate în baza unor noi documente de arhivă.

Sesiunea a debutat cu un cuvânt de deschidere pronunțat de dl Andrei Eșanu, director al Institutului de Istorie, membru corespondent al A.Ș. a Republicii Moldova.

Raportul de bază intitulat *Unirea Basarabiei cu România în 1918. Aspecte controversate ale problemei* a fost prezentat de dl dr. Ion Țurcanu. Vorbitorul din capul locului a subliniat că e necesară o studiere serioasă a istoriei acestor evenimente pentru a se evita o tratare de la extreme, subiectiv. Dl I. Țurcanu a scos în evidență factorii principali care au contribuit la Unirea Moldovei dintre Prut și Nistru cu Țara la 1918, evidențiind în mod special primul război mondial, revoluția rusă din februarie 1917 și mișcarea național-culturală din Basarabia.

Dl dr. Dumitru Șandru (Iași) în cadrul comunicării *Poziția diplomației americane față de recunoașterea Unirii Basarabiei cu România* a scos la lumină un șir întreg de noi aspecte și precizări inedite ale atitudinii diplomației S.U.A. față de recunoașterea Unirii Basarabiei cu Țara.

În cadrul demersului științific *Rolul factorului extern în Unirea Basarabiei cu România* dl dr. Mitru Ghițiu (Chișinău) a elucidat situația internațională destul de complicată a Republicii Populare Moldovenești de la sfârșitul anului 1917—începutul anului 1918. Factorul extern, după Domnia sa, de rînd cu alți factori, a contribuit la realizarea Unirii de la 1918.

Dl Mircea Dogaru (București) în cadrul comunicării *Reîntregirea națională în conștiința istorică a poporului român* a vorbit despre preistoria realizării unității naționale a poporului român.

Comunicarea *Polemica Titulescu—Rakovsky privind apartenența Basarabiei* (după izvoare engleze), prezentată de dl dr. Ion Oprea (București), a reținut atenția prin analiza profundă a documentelor engleze referitoare la argumentările utilizate de Titulescu și Rakovsky privind caracterul românesc al provinciei dintre Prut și Nistru.

În demersul științific *1812: geneza problemei basarabene* dl Vladimir Mischevca (Chișinău) a procedat la o apreciere complexă a raptului Moldovei de la est de Prut săvîrșit de Imperiul rus în urma războiului ruso-turc de la 1806—1812.

Dl Dumitru Grama (Chișinău) în cadrul comunicării *Evoluția statutului juridic al Basarabiei: 1812—1918*, analizează schimbările politico-juridice din provincia răpită la 1812, începînd cu autonomia acordată de Petersburg la 1818 și terminînd cu proclamarea independenței și Unirea de la 1918.

Politica de persecutare și reprimare a mișcării naționale în stînga Prutului promovată de regimul rusc de ocupație la începutul sec. al XX-lea și-a găsit reflectare în comunicarea *Țarismul rus și mișcarea națională în Basarabia la începutul sec. XX* prezentată de dl dr. Ion Varta (Chișinău).

Dl Gheorghe Negru (Chișinău) în cadrul comunicării *Despre atitudinea țarismului rus față de presa națională românească (încep. sec. XX)*, a luat în dezbatere atitudinea autorităților țariste din ținut față de unele organe de presă românești care apăreau la Chișinău între anii 1912—1917, cît și față de literatura românească din Regat ce era răspîndită în Basarabia.

Unele manifestări ale tendințelor unioniste în Basarabia și în dreapta Prutului între anii 1848—1918 au fost relevate în comunicarea *Ideea Unirii Basarabiei cu Țara*

în opinia publică la sfîrșitul sec. XIX—începutul sec. XX, prezentată de dl dr. Nicolae Cibotaru (Chișinău).

Dl dr. Gheorghe Ioniță (București) în cadrul demersului *Prolegomene la o cercetare aprofundată a problematicii românilor și teritoriilor românești din afara actualelor hotare ale Țării* s-a oprit asupra unor aspecte ce țin de soarta actuală a românilor din teritoriile românești înstrăinate.

Dna dr. Eugenia Istrati (Chișinău) în cadrul comunicării *Considerații privind premisele culturale ale Unirii Basarabiei cu România* a scos în evidență un factor important care a fost cultura românească din stînga Prutului și care, de rînd cu alți factori, a facilitat Unirea Basarabiei cu Țara.

Dl Vasile Badiu în discursul *Contribuția scriitorilor basarabeni la înfăptuirea Unirii Basarabiei cu România* a vorbit despre rolul unor personalități literare basarabene în realizarea Unirii provinciei din stînga Prutului cu România.

Dl prof. V. Munteanu (Bacău) în cadrul comunicării *Punte de legătură între băcăuani și basarabeni* a relevat ajutorul acordat de populația băcăuană românilor basarabeni, refugiați în România în urma anexării Basarabiei de sovietici în iunie 1940.

Activitatea de publicist, istoric și diplomat a lui I. Pelivan în perioada lucrărilor Conferinței de Pace de la Paris (1919—1920) a fost scoasă din anonimat de dl dr. Armand Goșu (București) în comunicarea *Ion Pelivan la Conferința de Pace de la Paris (1919—1920)*.

Dl dr. Ion Șişcanu (Chișinău) în cadrul demersului științific *Atitudinea autorităților din R.A.S.S.M. față de Unirea Basarabiei cu România* a reprodus atmosfera plină de românofobie cultivată de cercurile diriguitoare din R.A.S.S.M. și s-a oprit în mod special asupra atitudinii lor față de Unirea Moldovei dintre Prut și Nistru cu Patria-mamă.

Dl Dan Jumară (Iași) în comunicarea *Unionism și antiunionism în Basarabia după primul război mondial: contribuții documentare* ne-a oferit informații noi, necunoscute în istoriografia românească despre complexitatea problemei Unirii Basarabiei cu Țara, despre atitudinile diverse față de acest act istoric care dominau atunci în cadrul societății basarabene.

Tentativele Ucrainei de a-și însuși provincia românească din stînga Prutului și încercările ei de a utiliza toate mijloacele posibile în acest scop și-au găsit o amplă reflectare în comunicarea dlui Mihai Gribincea (Chișinău) *Naționalismul ucrainean și Unirea Basarabiei cu România*.

Grija României pentru hotarele ei de est în primii doi ani după Unirea Basarabiei cu Țara, perioadă destul de dificilă în aspect internațional pentru poporul român, a constituit subiectul comunicării dlui Constantin Hlihor (București) *Securitatea frontierei de est a României de la Unirea Basarabiei cu Țara pînă la Tratatul de Pace de la Paris*.

Dl dr. Nicolae Cazacu (Bălți) în comunicarea *Aprecieră consecințelor Unirii Basarabiei cu România în presa basarabească din perioada interbelică* a făcut o trecere în revistă a celor mai semnificative aprecieri ale presei din stînga Prutului între anii 1918—1940 ale actului Unirii și urmărilor lui pentru populația basarabească.

Dl Gheorghe Vartic (București) în demersul *Oștirea basarabească — promotoare a Unirii Basarabiei cu Patria-mamă* a relevat rolul important și decisiv pe care l-au jucat ostașii basarabeni în făurirea Unirii Basarabiei cu Țara la 1918.

Dl dr. habilitat Alexandru Roman (Chișinău) în cadrul discursului științific *Arhiva Sfatului Țării — tezaur documentar al istoriei mișcării naționale din anii 1917—1918* a vorbit despre valoarea științifică și informativă a fondului de arhivă al Sfatului Țării și despre soarta dramatică a acestei prețioase colecții documentare care mulți ani s-a aflat în afara republicii.

Dl Charles E. King (Oxford, Marea Britanie) în comunicarea *O privire de la Oxford asupra actului Unirii Basarabiei cu România* a vorbit despre publicațiile apărute în Anglia consacrate istoriei României și Basarabiei, căutînd, în același timp, să le aprecieze în conformitate cu valoarea lor științifică.

Dl Nicolae Salii a venit cu o părere aparte asupra evenimentului consemnat, referindu-se la atmosfera care domnea în partea stîngă a Prutului imediat după proclamarea de către Sfatul Țării a Unirii Basarabiei cu România.

În încheierea sesiunii dl I. Țurcanu a apreciat gradul înalt al lucrărilor acestui for științific, evidențiind în mod special un șir de comunicări care prin importanța și prin caracterul lor inedit merită cele mai înalte aprecieri.

Direcția Institutului de Istorie a adus asigurări că în cel mai scurt timp comunicările prezentate în cadrul acestei sesiuni științifice vor fi publicate într-un volum aparte.

ION VARTA

SESIUNEA JUBILIARĂ

«SAVANTUL ALEXEI BĂRLĂDEANU — 110 ANI DE LA NAȘTERE»

La 24 martie 1993 în sala de Ședințe a Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Republicii Moldova din inițiativa sectorului de istorie a științei și tehnicii a avut loc sesiunea științifică jubiliară «Savantul Alexei Bârlădeanu — 110 ani de la naștere».

Activitatea științifică a cercetătorului biolog și genetician Alexei Bârlădeanu (1883—1960) a început încă pînă la 1917, cînd domnia sa a reușit să publice unele lucrări dedicate darwinismului în periodicile rusești de specialitate. Unirea Basarabiei cu România în 1918 i-a deschis lui A. Bârlădeanu perspective nebănuite de a intra în contact direct cu știința europeană de profil, cu oameni de știință din România, Elveția, Germania, unde își continuă studiile, participă la efectuarea unor experimente, publică un șir de cercetări și lucrări de popularizare în reviste de specialitate din aceste țări. A participat la deschiderea facultății de Agronomie din Chișinău a Universității din Iași, fiind totodată și profesor al acestei instituții de învățămînt.

În condițiile regimului totalitar sovietic talentul cercetătorului A. Bârlădeanu a fost strivit, deoarece cercetările și experimentele sale de teren intrau în contradicție flagrantă cu teoriile false antiștiințifice lisencoviste. În aceste condiții cercetătorul a căzut în dizgrație, fiind represat și deportat pentru mulți ani «în Siberii de gheață». Chiar și în asprele condiții climaterice ale taigalei cercetătorul și-a amenajat aici un teren experimental. Rezultatele și observările experimentelor erau trimise la Academia agricolă din Moscova, dar erau respinse.

S-a întors din Siberia mulți ani mai târziu bolnav, istovit și permanent suspectat. A fost reabilitat postmortem doar în anul 1989.

La sesiune au participat cu o serie de comunicări cercetători, cadre didactice universitare de la Institutul de Istorie și alte instituții ale A.Ș.M., de la Universitatea de Stat din Moldova, de la Universitatea Agricolă din Moldova. În cuvîntul de deschidere prezentat de subsemnatul s-a atras atenția celor prezenți că la Institutul de Istorie a început să-și desfășoare activitatea un sector de istorie a științei și tehnicii, care are scopul valorificării moștenirii științifice, reabilitării și scoaterii din anonimat a oamenilor de știință originari de pe meleagurile noastre, dar care, în condițiile vitrege ale regimului țarist și celui totalitar, au fost nevoiți să-și caute o soartă mai bună departe de patrie.

Cu date interesante din biografia savantului a venit la sesiune fiica omagiatului, V. Bârlădeanu-Soloviev, care s-a referit mai ales la suferințele suportate cu demnitate de tatăl său în timpul regimului totalitar.

Două din comunicări au avut ca temă aportul lui A. Bârlădeanu la dezvoltarea științei agricole și mai ales a geneticii. Este vorba de referatul dlui Mina Popa, profesor universitar, șeful catedrei de genetică a Universității de Stat din Moldova: «Alexei Bârlădeanu — genetician de talie europeană» și cel al dlui Miha Lozan, profesor universitar, Președintele Asociației Biologilor din Moldova: «Alexei Bârlădeanu — teoretician în domeniul evoluției». Concepția filozofică a savantului a fost dezvăluită în comunicarea dlui Leonid Mocreaș, candidat în filozofie (or. Ternopol, Ucraina): «Concepțiile filozofice ale lui Alexei Bârlădeanu» și a dnei Liliana Surugiu, cercetător la Institutul de Filozofie, Sociologie și Drept al A.Ș.M.: «Opera lui Alexei Bârlădeanu în contextul gândirii filozofice din Basarabia în perioada interbelică».

Sesiunea s-a bucurat de asistența dlor academicieni, vicepreședinți ai A.Ș.M. H. Corbu, S. Rădăuțanu, a directorului Institutului de Genetică al A.Ș.M., dl A. Jacotă, care a luat cuvîntul în dezbateri pe marginea comunicărilor, precum și a multor cercetători și cadre didactice.

Cu prilejul sesiunii a fost prezentată o expoziție jubiliară, de documente, materiale și fotografii, reflectînd viața și activitatea savantului.

ANDREI EȘANU

CUPRINS

Studii și comunicări

<i>Turcanu Ion</i> . Șansele ideii unității naționale în Basarabia din ajunul Unirii . . .	3
<i>Stăvilă Veaceslav</i> . Populația Basarabiei în perioada celui de al doilea Război Mondial . . .	9
<i>Eșanu Andrei</i> . Școala domnească la Chișinău la începutul secolului al XIX-lea . . .	14
<i>Pînzaru Mihai</i> . Nicolae Milescu — cartograf al Siberiei . . .	20
<i>Birnea Pavel</i> . Prestațiile orașenilor moldoveni în secolul al XV-lea — începutul secolului al XVI-lea . . .	26

Istoriografie

<i>Petrencu Anaol</i> . Istoriografia sovietică despre politica națională a Statului Român în Basarabia în 1918—1940.	37
---	----

Documentar

<i>Циуркун Виктор</i> . Из эпистолярного наследия Иона Некулче (1713—1720) . . .	45
<i>Varta Ion</i> . Contribuții documentare la istoria mișcării naționale din Basarabia de la începutul secolului al XX-lea.	48

Din istoria științei

<i>Коварская Брцгита</i> . Александр Федорович Стюарт (1842—1917)	54
---	----

Plai natal

✓ <i>Haidarli Dan</i> . Materiale documentare în ajutor cercetătorilor istoriei satelor și orașelor din Moldova (XI).	69
---	----

Recenzii

✓ <i>Chirtoagă Ion</i> . Aspecte din istoria Tighinei și Varăuței.	75
--	----

Viața științifică

Sesiunea științifică a Institutului de Istorie al A.Ș.M. «75 de ani de la unirea Basarabiei cu România» (<i>Varta Ion</i>)	78
Sesiunea jubiliară «Savantul Alexei Bârlădeanu — 110 ani de la naștere» (<i>Eșanu Andrei</i>)	80

5 r. 50 c.

Indice 76965

CHIȘINĂU «ȘTIINȚA» 1993

Coli de tipar conv. 7,0. Coli editoriale 9,0. Tirajul 2144. Comanda 106. Prețul 5 r. 50 c.

Întreprinderea editorial-poligrafică „Știința”, 277028. Chișinău, str. Academiei, 3

Adresa colegiului de redacție: 277004. Chișinău, str. 31 August, 82. tel. 23-33-14